

А 2016

2489_{ic}

Б. НАУРЫЗБАЕВ

ДАҒЫР
СҮРЕТКЕРІ

АЛМАТЫ-1989

Монография қазақ совет әдебиетінің негізін салушылардың бірі және классигі, дарынды ақын, шебер прозаик әрі драматург Бейімбет Майлиннің қаламгерлік шеберлігінің мәселелеріне арналған.

Қазақ совет әдебиет тану ғылымында жазушының шеберлігі мен стилі проблемаларын зерттейтін еңбектер әзірге аз, бұл кітап осы бағыттағы ізденістердің бірі.

Кітапта Б. Майлиннің поэзия мен проза жанрындағы таңдамалы туындылары идеялық-көркемдік тұрғыдан талданып, жазушының өмір танымы мен суреткерлік ерекшеліктері қарастырылады. Оның поэзиясы мен прозасының дәуір тынысын, өмір шежіресін танытағынына, халықтық сипаттарына, тилгік құбылыстарды суреттеу тәсілдеріне, стиль мен тіл өрнектеріне баса назар аударылады. Әсіресе, жазушының юмористік шеберлігін көрсетуге біраз орын беріледі.

Зерттеуде Б. Майлин творчествосының қазақ совет әдебиетінде социалистік реализм әдісін қалыптастыру және нығайтудағы, түрлі әдеби жанрларды дамытып, жетілдірудегі игі ықпалы көрсетіледі.

Кітап филология факультеттерінің студенттері мен оқытушыларына, аспиранттар мен ғылыми қызметкерлерге, әдебиетті сүйуші жалпы оқушы жұртшылыққа арналады.

Редакциясын басқарған СССР Педагогика ғылымы академиясының академигі, филология ғылымының докторы, профессор — М. ҒАБДУЛЛИН.

Bueijer

К І Р І С П Е

Түрі ұлттық, мазмұны социалистік қазақ совет әдебиеті Ұлы Октябрь өсірген рухани жемістің бірі. Ол барлық әдеби жанрда да замана талабына сай дамып, өзінің көрнекті шығармаларымен о да қ көлеміне әйгілі болумен бірге, көптеген шетел тілдеріне аударылу арқылы дүние жүзіне де танылып отыр.

Қаһармандық күрес нәтижесінде қол жеткен жеңістерге аса бай өміріміздің көркем шежіресі саналатын әдебиет дәуір сипатын бейнелейтін үздік шығармаларымен ерқашан халқымыздың рухани азығы болып келеді.

Жоғары идеялы, нағыз халықтық совет әдебиетінің алтын қорында өмірге құштарлықты арттыратын, бақытты болашақ үшін қажырлы еңбекке шақыратын, адамның жан сұлулығын тәрбиелейтін, абзал ұстазындай кітаптар қатары жылдан-жылға молығуда. Совет әдебиеті мен өнерінің халқымызға коммунистік тәрбие берудегі ерекше ролі КПСС Программасында айқын тұжырымдалған. Онда: «Оптимизмге және өмірді орнықтырушы коммунистік идеяларға толы совет әдебиеті мен өнері орасан зор идеялық-тәрбиелік роль атқарады. Совет адамының бойында жаңа дүниені орнатушыға керекті қасиеттерді дамытады»¹, — делінген.

Ең талғампаз, ең әділ уақыт сынынан мүдірмей өтіп, оқушы жүрегіне жол табатын өмірлі шығармалар әде-

¹ Совет Одағы Коммунистік партиясының Программасы. Алматы, 1961, 131-бет.

би қазынамыздың шұрайына жатады. Бұл сипатты мұраны саралай зерттеу, лайықты бағалау, қазіргі әдебиетімізді дамытуда үлгі-өнеге боларлық жайларын терең ашып көрсету әдебиет тану ғылымы шұғылданатын маңызды проблеманың бірі болмақ.

Бүгінгі кемелденген қазақ совет әдебиетінің бастаушыларының бірі, оның әр жанрын қалыптастыру және жетілдіру кезеңдерінде қыруар еңбек сіңіріп, артына бағалы мұра қалдырған дәуір суреткері — Бейімбет Майлин.

Сарқылмас дарынды қалам шебері өзі өмір сүрген дәуір сипатын айқын танытатын, шыншыл қасиетімен оқушысын баурап алатын тамаша шығармалар тұндырды.

Ширек ғасырдан астам ақындық, жазушылық сапарында қалам құрғатпай жазып, жаңарған өмірді, жаңа адамды бейнелеген халықтық суреткердің творчествосын зерттеу кешеуілдеп қолға алынды.

Соңғы жылдары жазушы творчествосы жанр-жанрымен зерттеле бастады, диссертациялар жазылды.

Б. Майлин өмірі мен творчествосы туралы зерттеудің алғашқы адымы деп «Қазақ совет әдебиеті тарихының очеркіндегі»² «Бейімбет Майлин» аталған бөлімді айтуға болады. Мұнда жазушының поэзия, проза және драматургиялық шығармаларына идеялық-тақырыптық жағынан шолу жасалады.

Қазақ совет әдебиетінің даму жолдарын қарастыратын З. С. Кедринаның, С. Мұқановтың, М. Қаратаевтың, Б. Кенжебаевтың кітаптарында³ Майлиннің әдебиет тарихында алатын үлкен орны, социалистік реализм методын қазақ әдебиетінде қалыптастыруға қосқан елеулі үлесі тиісінше бағаланады. Бұларға қоса Т. Нұртазиннің Майлин творчествосын тұтас сөз ететін монографиясы⁴ жарық көрді.

Ақырында, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты шығарған «Қазақ әдебиеті тарихының»

² Қазақ совет әдебиеті тарихының очеркі. Алматы, 1958.

³ З. С. Кедрин а. Из живого источника. М., 1960; С. Мұқанов. Осу жолдарымыз. Алматы, 1960; М. Қаратаев. Шеберлік шыңына. Алматы, 1963; Б. Кенжебаев. Шындық және шеберлік. Алматы, 1966.

⁴ Т. Нұртазин. Бейімбет Майлин творчествосы. Алматы, 1966.

III томының бірінші кітабында ⁵ Бейімбет Майлинге арналған тарау бар.

Б. Майлиннің өмірбаяндық деректерін жинақтау, толшылау, шығармаларын жанрлық топпен жүйелеу, олардың идеялық-тақырыптық арқауын, мән-маңызын бағалауда Т. Нұртазин аталған кітабында бірсыпыра еңбек сіңірді.

Б. Майлин творчествосы зерттеуші үшін сарқылмас бұлақ, сан сырлы мұра. Сондықтан монография авторы бәрін де тындырдым, соңғы сөзді айттым демейді. «Б. Майлин творчествосын, — деп жазады ол, — жан-жақты қамтып, ғылыми зерттеу бірден бола қоймайтын, түбегейлі, қат-қабат қиын міндет. Оны әр салада істеп жүрген әдебиетшілер күш қосып тындыруға тиіс» ⁶.

1965 жылы аталып өткен Б. Майлиннің 70 жылдығы қарсаңында жаңа мәлім болған архивтік документтер мен деректер, жазушымен жұмыстас болған, көрген, білген замандастарының көптеген мақалалары мен естеліктері жарияланды.

Академик-жазушылар Сәбит Мұқановтың «Биік жостаның бірі», Ғабит Мүсіреповтің «Біздің Би-аға», Қажым Жұмалиевтің «Ұлық болсаң, кішік бол» аталған мақалаларында Б. Майлиннің адамгершілік ізгі қасиеттері, жазушылық-өнерпаздық өнегелері, өмір жолының белестері әңгімеленді. Жазушы өмірбаянының там-тұм көмескі беттерін айқындауға, дұрыс түсінуге бұлардың үлкен септігі тиді.

Жалпы қазақ әдебиет тану ғылымында жазушының суреткерлік ерекшеліктері, стилі сияқты бір алуан теориялық проблемаларды зерттеуге бет бұратын уақыт жеткен сияқты.

Соңғы жылдары бізде көрнекті ақын, жазушыларға арналған бірқатар монографиялар ⁷ жарық көрді.

⁵ Қазақ әдебиетінің тарихы. Үш томдық. III том, бірінші кітап. Алматы, 1967.

⁶ Т. Нұртазин. Бейімбет Майлин творчествосы. Алматы, 1966, 4—5-беттер.

⁷ С. Қирабаев. Сәкен Сейфуллин. (Творчестволық жолы). Алматы, 1962; Е. Ысмайылов. Ақын және революция (Творчестволық өмірі мен революциялық поэзиясы туралы). Алматы, 1964; М. Каратаев. Мировоззрение и мастерство. Алма-Ата, 1965; А. Нұрқатов. Мұхтар Әуезов творчествосы. Алматы, 1965; А. Нұрқатов. Абайдың ақындық дәстүрі. Алматы, 1966; М. Дүйсенов. Ілияс Жансүгіров (Өмірі мен творчествосы). Алматы, 1965.

Олардың біразында ақын, жазушының өмірі мен творчестволық жолына көбірек көңіл бөлінеді де, қаламгердің өзіндік ерекшеліктерін, шеберлік, стиль проблемаларын кеңінен қарастыру жағы жетіспей жатады. Сөйте тұра аталған еңбектердің жазушының шеберлігі, стилі мәселелерін ілгеріде тереңірек зерттеуге жол ашатын, қозғау салатын елеулі қадамдар болғанына ешкім таласпайды.

Өнерпаздық ерекшелік, стиль көріністері жайлы парасатты пікір түйіп, бағалы еңбектер жазған академик Қ. Жұмалиевтың тағы бір кітабын⁸ әдебиетшілер ілтипатпен қарсы алды. Мұнда С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин, С. Мұқанов т. б. стиль ерекшеліктері сөз болады.

Жазушы шеберлігі туралы тағы бір еңбек⁹ жуықта баспадан шықты.

Осы кезге дейін Б. Майлин жазушылығы көбіне шығармаларының идеялық-тақырыптық тұрғысынан жалпылай зерттеліп келді де, оның өнер ерекшелігі — «сырлы сөздің бұлағы» болуының сыр-сипаты толық ашылған жоқ. Кей кітап, мақалаларда Майлиннің поэзиясы, әсіресе, Мырқымбай образы туралы азды-көпті пікір айтылғаны болмаса, жазушының шеберлік, стильдік өзгешеліктерін талдайтын еңбек әлі жоқтың қасы.

Суреткерлік стильді зерттеу — жазушы сырына терең үңілуді, оның үлкенді-кішілі шығармаларын мұқият ой елегінен өткізуді талап етеді. Оның үстіне жазушының қолжазба архивы, шығармаларының жазылу үстіндегі өзгерістері, сөз образын талғау принциптері т. б. творчество сәттерін байқататын құбылыстарды қадалағанда ғана сол суреткер өзгешелігін тұжырымдауға болады. Бізде ақын, жазушы шеберлігін нақтылай зерттеуге осындай материалдардың тапшылығы да әсерін тигізуде.

Қолжазба архивы жойылып кетсе де, Майлин шеберлігінің кей қырларын, бояу-өрнектерін ажыратуға жеңілдік жасарлық бір жайт бар — ол жазушы қаламынан шыққан туындының түгел дерлік жарық көруі. Автор қанша жылдам, қанша көп жазса, сонша жедел-

⁸ Қ. Жұмалиев. Стиль — өнер ерекшелігі. Алматы, 1966.

⁹ Е. Лизунова. Мастерства Мухтара Ауэзова. Алма-Ата, 1968.

дікпен мерзімді баспасөз бетінде, жеке жинақтарда өз шығармаларын жариялап отырған. Тұңғыш басылған туындысын кейін қайта қарап, түзетіп, өңдеп, өз сөзімен айтқанда «кестесін келтіріп» отыруға тырысқан. Демек, оның шығармаларының ең алғашқы нұсқасы мен кейінгісі арасындағы стильдік өзгерістерді салыстыра қарау зерттеушіге қызықты деректер береді, жазушы шеберлігінің жетілу жолын аңғартады.

Өнерпаздық кестесі қайталанбас қаламгердің өнеге болар дәстүрін қазіргі өскелең әдебиетімізде шеберлікті шыңдай түсуге пайдалану, онан әрі дамыту қашан да актуальді проблема болып саналады.

Біз бұл еңбегімізде Бейімбет Майлин сынды халықтық дарын иесінің суреткерлік ерекшеліктерін толық сипаттау міндетін алдымызға қоймасақ та осы бағытта кейбір материалдар жинастырып, алғашқы қадам ретінде байқаған, түйгенімізді ортаға салуды көздедік.

ХАЛЫҚТЫҚ ПОЭЗИЯ

Егер де ақын шынайы талант иесі болатын болса, ол халықтық болмауы мүмкін емес.

В. Г. Белинский.

Қазақ совет әдебиетінің негізін салысып, қанатын бекітушілердің бірі, көрнекті қалам қайраткері, сарқылмас дарынды Бейімбет Майлиннің (1894—1938) бай әдеби мұрасының идеялық-көркемдік, эстетикалық, өмір танытушылық — тәрбиелік маңызы ерекше. Өйткені халықтың қалың ортасынан шығып, оның әр кезең қайғысы мен қуанышына ортақ болған жазушы өзінің көркем шығармаларында халқымыздың бақыты мен болашағы үшін жүргізген қажырлы күресі мен жеңісін социалистік реализм әдісімен жан-жақты бейнеледі, дәуір сипатын танытты, жаңа сападағы қарапайым совет адамының тартымды образын жасады.

Көп жанрлы, алуан тақырыпты, шебер өрнекті Майлин туындыларының әдебиет зерттеушілерін қызықтыра түсуі де осыдан.

Б. Майлин творчествосын жүйелеп зерттеу осы кезге дейін негізінде жанрлық межемен жүргізілуде. Оның прозалық және драматургиялық шығармалары бірнеше диссертацияға тақырып болып, арнайы қарастырылды. Ақынның поэзиясына келсек, ол зерттеуші назарынан қақастау қалып келеді. Мұның өзі жазушыны әсіресе прозаның үздік шебері деп танудан да туған жағдай болар. Жарық көрген еңбектерде ақын поэзиясының көтерген тақырып пен өзекті мәселелерін очерктік сипатта шолып шығу жағы басым да, ақындық шеберлікті талдауға жете көңіл бөлінбей жүр. Поэзияны, соның

ішінде лирикалық поэзияны тақырыптың тар қауызына сыйғызып қарастырудың ескірген әдіс екендігі әдебиет теориясына арналған еңбектерде атап көрсетілді.

Жазушы шеберлігі деген дерексіз ұғым емес, оның мән-мағынасы нақты шығарманы, оның тууының барлық кезеңдерін, тақырыптық, идеялық, көркемдік мәселелерін біртұтас қарастырғанда ғана анықталады, ашылады.

Жазушының стильдік өзгешелігін тап басып танып, жинақтап қорыту сарыла шұғылдануды тілейтін жұмыс. Өйткені әрбір көркем туынды қандай күрделі дүние болса, стильдік бояу, мөр де сондай күрделі мәселе. Жазушы стилі деген ұғымның шеңберінің кеңдігін пайымдай келіп, әдебиет теориясының белгілі зерттеушісі Л. И. Тимофеев: «Стиль дегеніміз тұтас композициядан бастап, жеке эпитетке дейін шығарманың барлық элементтерінің бірлігі»¹, — деп анықтайды.

Стиль ұғымын құрайтын компоненттер қандай деген сұраққа проф. Қ. Жұмалиев былай жауап берді: «Стиль ұғымына жазушының тілі, сөйлем құрылысы, мәнері, шығармаларының композициясы, оқиға дамыту әдістері, тақырып таңдаулары, жанрлық ерекшеліктері, тағы басқа компоненттер кіреді. Ең орталық мәселе — идеялық мазмұн. Жоғарғы айтылған поэтикалық жәйттер түрге жатады десек, олар тек мазмұнның түрі болғанда ғана бағалы. Онсыз құны жоқ. Мазмұн мен түрдің бірлігі осыдан келіп шығады»², — дейді.

Сөйтіп, жазушы шеберлігі оның шығармаларының идеялық мазмұнының жарасымды түрмен өрнектелуінде көрініс береді.

Стиль — қаламгердің барлық жанрдағы шығармаларына да ортақ құбылыс болғандықтан, Б. Майлиннің суреткерлік ерекшеліктерін, алдымен, оның поэзиялық туындыларынан қарастыру қажет деп білдік, өйткені жазушы творчествосының алғашқы кезеңінде поэзия жанрында өнік жазып, өшпес өрнек қалдырды.

Жасөспірімдік шағынан бастап-ақ өрнекті сөз, өлеңге әуес болғанын Бейімбет былай есіне алады: «Бір жасқа жетпей әкем өлген екен, үлкен шешем қолына

¹ Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. М., 1959, стр. 371.

² Қ. Жұмалиев. Стиль — өнер ерекшелігі. Алматы, 1966, 13-бет.

алып тәрбиелепті. Жұмыстан қалт етіп қолым босаса, мені молдаға қарай сүйреу — шешемнің әдеті еді. Шаншар молда деп атанған бір ноғай молда болды. Біздің ауылда бірталай жыл тұрды. Бар білімі «Бақырғанды» әндетіп оқу еді. Сол молдадан хат таныдым. Сол молдада «Бақырғанды» оқуды үйрендім. «Бақырғанға» басқа қиссалар жалғасты. Қол тигенде, жұмыстан босап ауылға келгенде, өлең кітаптарын оқуды әуес көрдім³.

Халықтық қара өлеңге икемі бар шерлі әжесінің әсері ме, болмаса дарын дүмпуі ме қалайда Бейімбет Майлин бірінші ізденісін өлеңнен бастайды. Оның үлгі алғаны ауыз әдебиеті нұсқалары, халық ақындарының шығармалары болды. Өзінің жер туралы шығарған оншақты ауыз өлеңін Бейімбет ауыл ақыны Көмектің үлгісімен жазады. «Шынында онымның өлеңдік сәні жоқ еді, өйткенмен, бірінші бастауым осы еді»,⁴ — деп есіне алады кейін Бейімбет, бірақ жер туралы өлеңді қай жылы жазғанын дәл мәлімдемейді.

Алғашқы тәжірибесін сықақ, мысқыл өлең жазумен бастауы неге байланысты болғанын ол толығырақ баяндайды: «Біздің елде Әржікей дейтін өлеңші болды. Барлық кәсібі — байларды мақтап өлең шығару, байлардан ат міну, шапан кию еді. Осы Әржікейді тәлкек қылып, мысқылдап, мен өлең жаздым. Бұл өлеңімді сол кездегі «өлең жаттаушылардың» бірсыпырасы жаттап алып, айтып жүрді. Бұл 1910 жылдардың шамасы еді...»,⁵ — деп жазады ол естелік мақаласында.

Майлиннің қолына түскен «Айқап» журналының беттерінен С. Торайғыров, С. Дөнентаев, М. Сералин т. б. шығармаларын оқу үлкен әсер етеді, оны талатандырады, ақындыққа жетелейді. Бейімбет «Айқаптың» оқушысы болып қана қоймай, оның авторы да бола бастайды. Ол 1914—1915 жылдардан бастап «Айқапқа» жазып тұрады. Журналдың осы жылдардағы кейбір сандарында Бимұхамет Майлиннің ел өмірінен жазған 3 мақала-хабары, бір өлеңі мен бір әңгімесі басылады. Оның «Көңіліме» деген өлеңі «Айқаптың» 1914 жылғы 22 санында жарияланды. Ал «Болған іс» дейтін әңгімесі журналдың 1915 жылғы 10-санында жарық көреді.

³ «Жаңа әдебиет», 1931, № 6—7.

⁴ Сонда.

⁵ Бұл да сонда.

Майлин поэзиясын идеялық-көркемдік тұрғыдан сөз еткенде, алдымен, оның саяси-әлеуметтік проблеманы қалай жырлағанынан бастауымыз қажет.

Ақынның аз болсын, көп болсын үлгі, өнеге алған ұстаздары Абай, Ыбырай, Сұлтанмахмұт поэзияларында жыр өзегі болған гуманистік, бұқаралық, сыншылдық әуендер оның алғашқы бір топ өлеңдерінде құлаққа айқын шалынады. Өмір құбылысын өзінше топшылау, байлық, кедейлік, талап, жігер табиғаты, оқу-өнер үйренуге ұмтылу, пайдалы кәсіпті күйттеп, жалқаулық, надандық, керенаулықтан безіну — бұл өлеңдердің әлеуметтік сарыны осылай болып келеді. Мұқтаждық жас талаптың жігерін тұсап, жүрегін жараласа («Мұқтаждық», 1913), мал-дәулетті адам құрметті де құдіретті; бақыт та, рахат та соның қолында («Мал», 1914). Неге олай, әділеттік бұлай болмаса керек дегенді меңзейді ақын.

Жалынды-жігерсіз, қарманған-харекетсіз, тыныш жатып алып, байлық тілеуден түк шықпайтынын ескертумен бірге («Байлыққа», 1915) ол «Жазғы қалып» (1915) өлеңінде жастарды өнер-білім жолын іздеуге шақырады, елде «Жер дауы, жесір дауы, кесір дауынан басқа қалам жазар» оңды, маңызды еш нәрсенің жоқтығына қынжылады.

Қай қаламгер болса да халық өміріндегі елеулі уақиғаларға үн қосып, оны өзінше бағалап, ол туралы өз көзқарасын білдіріп отырады. Сындарлы кезеңде дәуір ағысы қай арнаға құяр екен деп аңысын аңдып, кейіннен бақылаушылық, көрегендік емес, қайта өз ойын, өз пікірін, өз күдігін ашып айтып, шалыс басса да, еңбекші халыққа қол ұшын беруді армандау ізгілік қасиет.

Атышулы 1916 жыл, патшаның июнь жарлығы ақындырған халық наразылығы, патша өкіметінің итаршысы, қара шоқпары болысқа қарсы аттаныс пен жеңіліс — ақын осы уақиға тұсында халық жағында болып, халық күшін бағыттайтын тура жолды болжай алмай қиналады, даң болады.

Бастапқы өлеңдерінде-ақ ақынның уақиғаны баяндау жүйріктігі, суреткерлік тәсілі, драматизмге, жанды суретке бейімдігі байқалып қалады. Ақын июнь жарлығы бойынша оқоптың қара жұмысына барудан бас тартқан ауыл жігіттерінің патша бұйрығын орындаушы

сатқын болысқа жасаған шабуылын, оның аяғы немен тынғанын бірер шумақ өлеңмен-ақ көз алдыңа жайып салады.

Ал, келдік, атты жібер, аруақ, аруақ!...
Бің да жың — біреу күліп, біреу жылап,
Аққан қан сүйрегенде жосандай боп,
Теңкиіп, болыс білем, қалды сұлап...
Бүкшеңдеп келе жатыр ақсақ кемпір
«Болыс-ау, баламды алсаң, мені өлтір!»
Шақ етіп, болыстан да асып түсед,
Көрленіп іреселнайы *: Әй, былай түрі! ⁶

Құйындай, нөсердей лап қойған ашу-ызалы күш, қан-жоса болып, басы кесіліп, теңкиіп жатқан болыс, оның жанашырларының жылап, сықтауы, бірінші жеңіске мәз болып, қарқылдай күлген жігіттер — халық қаһарының бір эпизоды, бір кезеңі. Бірақ бұл жеңіс — түпкілікті емес, уақытша, бірнеше болысты өлтіріп, тізімді өртеумен іс бітпейді. Екінші шумақта халықтың жеңіліс тапқан қайғылы күйі осыны аңғартады. Жалғыз боздағын оқопқа барудан қалдыруды сұрап, болыстың, шабарманның, песірдің аяғына бас ұрған ақсақ кемпір, әкіреңдеп көрленген қаталдығы — мейірімсіздігі болыстан да өткен шабарман, қанды тұманнан шығар жол таба алмай дағдарған халық — мұның бәрі реалистік картиналар. Он алтыншы жыл қозғалысы кейін де біраз шығармаларда қайталанып жырланды. Ақынның ықыласы болысқа, патшаға қарсы жақтағыларда екені күмәнсіз, бірақ ол «Қанды тұман», «Серпілмеген тұманда» өз бағытын тура белгілей алмайды, халыққа ашық идея ұсына қоймайды. Күреске шақыруға арты не боларына көзі жетпейді. Кейбір зерттеудегі 1916 жыл қозғалысы кезінде ақын «халықты күреске шақырады» делінген пікір, біздіңше, ұшқарырақ айтылған. Әрине, ақынға тап осы кезде күрес ұранын неге көтермедің деп кінә қоюға ешбір негіз жоқ.

Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалысының 1916 жылы көп жерлерде жеңіліс тауып, тұйыққа тірелгенін, патша жөндеттері халықты қан жоса қылып, өз әмірін орнатқан кезеңді Бейімбет «Жүректі дерті басып, езген кешегі қара күн» дейді. «Қанды тұман», «қара күн», «езілген, дертті жүрек» сияқты өлең жолда-

* Рассильный (орысша) — бұл жерде болыстың шабарманы.

⁶ Б. М а й л и н. Шығармалар, 1-том. Алматы, 1960, 13-бет.

рындағы эпитеттер халық қайғысын, ақын көңілінің жабырқаулығын аңғартып тастайды.

Халық азаттығын, кедей-жалшы теңдігін көксеп, сарыла күткен ақынға февральда патшаның тақтан құлауы, декларация ретінде жариялаған азаттық, теңдік, бостандық деген жалпылай ұрандар зор қуаныш әкеледі. Буржуазиялық революцияның шын сыры кандай, оның атаған теңдігі қалай іске асырылмақ — мұндай саяси мәселелерді түптеп түсінуге Майлиннің шағын білімі, аз тәжірибесі мүмкіндік бере қоймайды. Ол көп нәрсеге кейін, өмір шындығына сын көзімен қарау нәтижесінде түсіне бастайды. Бұл орайда 1917 жылдың июль, август айларында жазылған «Қырда», «Қазаққа», «Қарынға» өлеңдері ақынның февраль өзгерісін алғашқыда қалай қабылдағанын көрсетеді.

Құл басым азат болып, көңіл тасқан,
Көрмеген мұндай күнді бала жастан.
Керіліп екі қолды сермегенде,
Көзіме тең көрінді жер мен аспан,⁷ —

дейді ақын «Қырда» өлеңінде.

Ақын қуанышты, шаттық сезімде, дертті жүрегі сергіген, бостандық, азаттық хабарын аулына жеткізгенше асық.

Екінші өлеңінде автор идеясы мұнан да айқын. Онда қазақ баласын бірлікке, татулыққа шақырады. Қазір бар тілегің орындалады, тек қалғудан басыңды көтеріп серпіл, қамсыз болма дегендей насихат береді. Ақынның түсінуінше, теңдік — бай, жарлы демей баршаға ортақ:

Іздеген күн өзі келді алдына...
Зарлағаның бекер босқа қалды ма?
Туды теңдік: баймен қатар жарлыңа,
Міне рахат, міне шаттық, той, қазақ!⁸

Өлеңнің кей жолдары автордың идеялық қайшылығын сездірсе де теңдікке, алдымен, қай тап ділгер болып отырғанын объективті түрде аша кетеді. Теңдік іздеп зарлаған бай емес екендігі өзінен-өзі түсінікті. «Қазаққа» өлеңі С. Дөнентаевтың «Қазақтарға қарап» дейтін өлеңімен, кей тұста, үндесіп келеді. Сәбит дыбыс

⁷ Сонда, 16-бет.

⁸ Сонда, 20-бет.

үндестігін, сыртқы түрді қуалап, өлеңінің мазмұнын әлсіретіп алады. Бейімбет бес шумақтың соңғы тармақтарын ылғи қазаққа не істеу керектігін айтатын үндеуменен аяқтайды.

Әр шумақтағы ойды қорытып, көмкеретін соңғы тармақтардың мазмұны бірден-бірге күшейе, ширыға түсіп отырады. Күшті екпін, логикалық дауыс екпіні сол тармақтарға әдейі түсіріледі. Бұл тармақтарды ғана теріп жазсақ, былай болып шығады:

Алалықты араңдағы жой, қазақ!
Партия, штат, дау, шарыңды қой, қазақ!
Міне рахат, міне шаттық той, қазақ!
Тұр, қалғыма, көтер басты, өй, қазақ!

Бейімбет түр шеберлігін көп күйттемей, идеялық мазмұнға баса көңіл аударатын ақын, бірақ мына алғашқы өлеңдерінің бірінде ол түр жарастылығын есінен шығармаған.

Ал, «Қарынға» өлеңі жаңа дәуірде де бұрынғыша елге үстемдік егуді үміттенетін байларды ашық сықақ етеді. Қампиған қарын жауыз байларды күнің өтті, билікке араласуды қой деп шенегенде, ақын жастарға жол беруді талап етеді.

Тізгінді бермесен де, жастар тартар,
Ұранға қаны қызып, жігері артар.
Жүрмесін соғып кетіп, жолда тұрма,
Ескіні ұмыт, қарын, бұрыл, жалтар!⁹

Ақынның идеалы жастар — жаңалықтың, әділдіктің символы, ескілікке қарсы тұрар күш, болашақтың тұтқасы.

Февраль жаңалығын қуана қарсы алып, оған үлкен үміт артқан ақынның ойдағысы болмайды, елдегі саяси-әлеуметтік жағдайларға еш өзгеріс кірмейді. Алғашқы кезеңнің қуанышы енді күдікпен алмасады. Сырттай топшылаудың орнына әр құбылысқа сынай қарау қажеттігі туады. «Съезд» (1917) өлеңінде ақын «бостандық» делінген дерексіз ұранға сыншылдық тұрғыдан келіп, саяси сатираға ойысады.

Бір съезд, екі съезд... онға барды,
Айтқаны орындалмай жолда қалды.

⁹ С о н д а, 21-бет.

Өкілдер жұрт сайлаған шабуылдап,
Пальтосын, тройкасын оңдап алды.

Ойлайық: содан басқа неміз бітті?
Өткеннен өзгерген жоқ қазақ тіпті.
Тұрмысқа зор өзгеріс салады деп,
Емес пе ек бостандықтан зор үмітті!¹⁰

Нәтижесіз съездерді, құлаш-құлаш уәделерді сынай
отырып, автор ілгеріде де съездерді жинай берейік деп
ащы кекесін білдіреді.

Жатыр ем жаздай тыныш мен де дайын,
Сөйлейін армансыз бір сілтеп қолды,¹¹—

дейді ол.

Адамзат тарихында жаңа дәуірді ашқан, «Жаңа тұрмыс орнатып, жарлы қалғандарды жарылқауды» ұран етіп көтерген Ұлы Октябрь социалистік революциясы жеңді. Бұралаң жолмен тұманда адасып, үміті ақталмай, жапа шеккен ақын Октябрь бастаған түбірлі өзгерістерді 1920 жылдан былай қарай түсініп, өз бағытын түзейді. Ал 1918—1919 жылдары там-тұм идеясы көмескі, торығушылық сарында өлеңдер жазып қалады. Бірақ осы толғаныстарды басынан өткеріп жүрген кездердің өзінде де ақын сыншылдық әуеннен қол үзбейді. Бұл тұста ұлтшыл-байшыл «Алашорда» ұйымына өзінің көзқарасын «Әкесіне хат» (1918), «Садақбай» (1918) өлеңдерінде жария етеді. «Алашорданың» кедейді кенелдірер жақсылығы жоқтығын, онан үміттеніп, құр әуре болудың шаруаны күйзеліске ғана соқтықтыратын қырсық екенін ашына айтып, баласына хат жазған әкесі: адасқандар «Орданы» қойып, үйлеріне қайтсын дейді. Ордаға назарлық көрсететін Садақбай («Садақбай» өлеңі) тақыр кедей емес, орта дәулетті, малай ұстауға ауқаты бар байшігеш. «Алашорда» жолына шығынданып, малын шашқан баласына ренжігенде ол «алаш» тобындағыларды «жұрттан шыққан, құр даурыққан өңкей қу», «тұрлауы жоқ кілең судыр жылмаң» деп сипаттайды. «Алашордаға» қарсы күрес ашу қажеттігін туралап айтпағанымен автор «Ордаға» жәрдем көрсету, оның маңына жиналудың орынсыздығын, адасқандық екенін біршама аңғартып кетеді.

¹⁰ Сонда, 24-бет.

¹¹ Сонда, 25-бет.

Бейімбеттің саяси лирикасының шыққан биігі, шоқтығы «Жауыз кім?» (1922), «Құтты болсын, мейрамың!» (1922), «Кедейге» (1922), «Бүгін» (1923), «Гүлденсе ауыл — гүлденеміз бәріміз» (1923), «Құр жылама» (1924), «Ленин» (1925) сияқты туындылары арқылы көрінеді.

Октябрь таңы кедейге туған таң екеніне, Совет өкіметі бұрын езілгендердің өкіметі екендігіне кәміл көзі жеткен ақын, саяси көзқарасын әбден орнықтырып, Октябрь тудырған жаңа заманның жыршысы, үгітшісі болуға бел байлайды.

Бұрынғы бірқатар өлеңдеріндегідей жалпы қазақ атаулыға қамқорлық білдіре үн қату енді жоқ, дос кім, жауыз кім, кедей қайткенде революцияның тірегі, сүйеніші болады. Міне, мұндай мәселелердің бәрін де автор анық топшылайды, сара идея ұсынады.

«Қазаққа» өлеңін «Жауыз кім?» өлеңімен салыстыра қарасақ, ақынның қаншалық ілгері басқанын, Октябрь сабағының оған қандай тәрбие бергендігін ажырату қиын емес. Ақын, әйтеуір қазаққа елжіремейді, қазақтың еңбекші табының мұңын мұндайды, кегін кектейді, бейнетқор жастарды күреске шақырып, рух береді:

Келді кеңдік, туды теңдік,
Қорғалаймыз несіне?
Бейнетқор жас, жарық көрдік.
Ал өткенді есіңе!
Бізге қылған бай мен манап,
Жуан қарын би, болыс!
Жауыздардың атын санап,
Сындыр тісін, көрсет күш!
Жетер енді өзгендігі,
Далой, сақалды жуан.
Еңбекші тап бізбен жігі
Жас азамат, ал қуан! ¹²...

Өлең ұран, үндеу стилінде жазылады, революция күндерінің тынысын танытады. Бейнетқор жастар қорғаншақтықты тастап, қанаушысымен жағаласқанда, олардың тісін сындырғандай күш-қайрат көрсетуі, «сақалды жуанды» жолынан ысырып тастауы қажет, замана талабы осындай.

¹² Сонда, 101-бет.

Қай дәуірдің ақыны, жазушысы болсын өзінің қалап алған ортасының, табының, не тобының мүддесін, сыр-сипатын бірінші орынға қоя жырлауы, суреттеуі, дәстүрге айналған құбылыс, шындық. Дүние жүзі әдебиетінен бұған сан мысал келтіре беруге болар еді. Айталық, Гоголь, Чехов, Некрасов, Маяковский, Сейфуллин, Мұқанов т. б. творчествосындағы өзекті идеялық-мазмұннан олардың қай таптың жырын жырлайтыны, қай таптың мүддесін өз мүддесі деп санайтыны басты бағыт, түп қазық болып, бірінші орында тұрады. Революцияның жалынды үгітшісі В. Маяковский ақындық күш-қуатын шабуылға шыққан жұмысшы табына арнап:

Ақындық
Бар күшімді,
Берем саған,
Атой сап
Атақаға
Аттанған тап,¹³ —

дейді.

Қазақ даласында революцияның қызыл сұңқары болған С. Сейфуллин:

Қан майданда
Қолтығыңа кіргемін,
Жанды ортаға
Салып, білек түргемін.
Зор сертті істе
Қанжар тістеп,
Бірге піскем, —
Өлгенімше
Сендерменен біргемін!¹⁴ —

деп өзінің жұмысшы табымен бірлігін ардақтайды.

Еңбекші табын тәңірім деп танитынын С. Мұқанов:

Жалғанда табынатын тәңірім — табым,
Табы жоқта «тәңірі» жоқ, күні жарым,
Менің табым — еңбекші — еңбек ері
Онсыз менде көрген күн — бұлдыр
сағым,¹⁵ —

деп түйеді.

¹³ В. Маяковский. В. И. Ленин (поэма). Алматы, 1960, 22-бет.

¹⁴ С. Сейфуллин. Өлеңдері мен поэмалары. Алматы, 1957, 314-бет.

¹⁵ С. Мұқанов. Таңдамалы шығармалар, 4-том. Алматы, 1956, 103-бет.

Б. Майлин творчествосындағы үзілмес арқау, бітпес арна — қазақ халқының революцияға дейінгі ең көпшілік тобы — кедейдің өмір өткелдерін сипаттау, кедейдің қайғысына ақынның қабырғасы қайғыса, қуанышына төбесі көкке тигендей қуанып, құттықтау:

Кедей деп туғам, кедей деп өлем,
Не көрсем де кедеймен көрем.
Кедей қуанса, кедей жұбанса,
Бір елі көкке тимейді төбем,¹⁶ —

дейді ол.

Сөйтіп, Майлиннің бірлікке серт байласып, қол алысқаны — кедей, оның жырлайтыны — кедейдің жыры, толғайтыны кедейдің сыры. Сондықтан да ақын поэзиясындағы басым әуен Октябрь революциясы мен еңбекші халық, кедей тағдырының проблемаларын көтеру деп қараймыз.

Ғасырлар бойы әлеуметтік теңсіздікте, қанау, езгіде күн кешкен қазақ кедейі; ескі салт-дәстүрдің құрсауында тұншыққан қазақ әйелі Октябрь таңынан басына бостандық алды. Революция жеңісін кеңейте, ұлғайта түсуге, совет ұранын қолына қару етіп ұстап, жаңа өмір құру күресіне жұмылды. Көптеген өлеңдері мен поэма, дастандарында Бейімбет ссы шындықты көркем бейнелейді. Шығарманың идеялық мазмұнын сол кедейдің ұғымына, сезіну-түсіну ерекшелігіне, ойлау-сөйлеу шаңасына, эстетикалық талғамына лайықтап алып отырады. Ақын лирикасының стильдік бір ерекшелігі осында.

Кедейге Октябрь революциясы не берді, оның мән-маңызы қандай деген саяси күрделі мәселені поэзия тіліне аударғанда, ақын әркімге-ақ анық түсінікті ұғым, образбен айтпағын дәлелдеп шығарады. Халық ұғымында әлемдегі ең қасиетті, ең қадірлі нәрсе — Күн. Ол бүкіл тіршілік, қуаныш, бақыттың символы. Міне, ақын Октябрь революциясын сол күнге балайды, халық поэзиясында жиі қолданылатын байырғы бейнелеу тәсілдерін кәдеге жаратады.

Бақыт күні шындап туған жарлыққа¹⁷...
Сезініп ең бір жарық күн жетерін...¹⁸

¹⁶ Б. Майлин. Шығармалар, 1-том. Алматы, 1960, 389-бет.

¹⁷ Сонда, 111-бет.

¹⁸ Сонда, 113-бет.

Октябрьдің таңы атты,
Октябрь — кедей таңы ғой,
Октябрьдің ұраны —
Кедейлердің қамы ғой¹⁹.

Бұл мысалдардағы «бақыт күні», «жарық күн», «кедей таңы» делінген метафоралар Октябрьдің баламасы ретінде алынып, революцияның — жаңа өмірдің басы екенін ұтымды бейнелейді.

Қатардағы қарапайым еңбек адамына, кешегі малай, жалшыға, күнге совет заманы не берді, кедейлер өз теңдігін қандай күресте жеңіп алды, ескінін жаңамен арпалысы қандай шиеленісте өтті — бұл кұбылыстардың бәріне де ақын реалистік тұрғыдан келіп, өзіндік өрнегі мол поэзиясымен жауап береді.

Революциялық терең өзгерістерді жыр еткен совет ақынының ішінде революция көсемі, адамзаттың абзал ұстазы В. И. Ленинді жырламай өткендері жоқ десе де болғандай. Әрине, әр ақын өз үнімен, өз түсінігімен көсем бейнесін көпке танытуға күш жұмсайды.

Ленин қазасы еңбекші елдің еңсесін басқан қаралы күні жазылған «Құр жылама» өлеңінде көсемнің қалдырып кеткен өсиетінің, өзі бастап саралап бағыт сілтеп кеткен ұлы ісінің зор болашағына қалтқысыз сенім білдіріп, ақын Ленин туын мәңгі жылдар көтеріп жүруге, ант беруге шақырады:

Жыла! Қайғыр!... Өсиетін орында!
Ол кетсе де қалдың сендер соңында
Ант ішіндер жас қабірін қушақтап
Жүреміз, — деп, — сенің салған жолында!

Ленин, партия, халық осы үшеуінің мызғымас бірлігін көсемнің қайтыс болғанына жыл толуына бағыштап жазған өлеңінде ақын келісті кестелейді. Лениннің ұлылығын, кедей табына соншалық ардақтылығын көрсету үшін Бейімбет көсемнің өсиетін шарифатқа, құранға балайды. Сырт қарағанда мұндай бейнелі сөз тым қарапайымдау көрініп қалуы да мүмкін. Әрине, ақын ол сөздерді басқа салыстырарлық нәрсе таппағандықтан алып отырған жоқ, оның көздегені шарифат, құран сияқты діни ұғымдарды насихаттау, мадақтау да емес, сол кездегі сауатсыз не шала сауатты кедей қауы-

¹⁹ С о н д а, 352-бет.

мына түсінікті болу мақсатын берік ұстағанының белгісі деп қарағанмыз жөн.

«Құран» мен «шариғаттың» бастапқы мағыналары бұл арада тіпті еске де алынбайды, бұл сөздер жаңа мазмұнға ие болып тұр.

Ленин өлді, бірақ оның
Өспеті — шариғат.
Құран қылып қолға ұстап,
Орындайды кедей тап²⁰.

Басқа бірқатар өлеңдерінде де Бейімбет Ленин бейнесіне, Ленин өспетінің орындалуына көңіл аударып, Октябрь жемісін ылғи насихаттап отырады.

Октябрь революциясы және кедей тағдыры Бейімбет шығармаларында әр қырынан топшыланған өзекті проблема, негізгі идеялы-көркемдік сарын.

Октябрьдің таңын кедей таңы, кедей теңдігі, кедей бақыты деп бағалаған ақын осы таң атып, әлемді жарық нұрына бөлегенше кедейдің басынан кешкен қиынқыстау кезеңдерді әрқашан есіне түсіріп, кешегі кедейдің қиямет ауыр тұрмыс-жайын, бүгінгі советтік шаруаның қолы жеткен бақытын ылғи салыстыра, қатар қоя жырлайды. Лирикалық кейіпкері жалпы кедей, еңбекші тап болып келетін біраз өлеңдерімен қатар Майлин кейбір поэмалары мен өлеңдерінде кедей образын дара лап, ат қойып, айдар тағып суреттейді. Ақынның, әсіресе, ажыраспас, сүйікті кейіпкері, оның әрқашан жолығысып, кездесіп, сырласып отыратын серігі — Мырқымбай.

Майлиннің ақындығы, жазушылығы туралы мақала жазған адамның ішінен Мырқымбайды атамай өткендері кем де кем. Әдебиет зерттеушілері С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, М. Қаратаев, Т. Нұртазин, В. Кенжебаев, Ә. Тәжібаев, Қ. Жармағамбетов т. б. Мырқымбай образының сын-сипатын азды-көпті сөз етеді, оған жоғары баға береді.

Мырқымбайдың әйгілі, мәшһүрлігі сонша, ол Бейімбет кітаптарының бетінен шығып, халық арасына сіңісіп кеткен. «Өй, Мырқымбай» деген атауды ұнатқан, іш тартқан адамына қаратып әзілдеп әркім-ақ айта береді. Әдебиет зерттеушілері мен сыншыларды былай қой-

²⁰ Сонда, 262—263-беттер.

ғанда, Мырқымбайдың сыр-сипаты Бейімбетпен замандас болған қаламгерлерді де қатты қызықтырады, олардың кейбір шығармаларынан Мырқымбайды суреттейтін эпизодтарды оқуға болады.

Ілияс Жансүгіров бір әңгімесінде, «Алматыдан кетерде Бейімбеттің бізге қосып жіберген адамы Мырқымбай болатын. Бұрын сырын білмейтін отағасымыз еді, буынып өлсе де әңгіме айтпайтын қорғасын кісі екен... Тек ол кісіні Бейімбетше ауыл тұрмысын жаздырып, кітаптан оқу ғана керек көрінеді»²¹, — деп жазады.

Келтірілген үзіндіде Бейімбетке, оның әдеби кейіпкері Мырқымбайға деген қаншалық жылылық, таңданушылық бар! Мырқымбай бұра тарт әңгімеге шорқақ, мінезі қорғасындай салмақты жан болып көрінеді әлгі әңгімеден.

Қазіргі көрнекті прозаиктердің бірі Ғабиден Мұстафин «Дауылдан кейін» романының орталық кейіпкері Аманның өз семьясы аясында шүйіркелесіп, ертеңгі шай үстінде отырған бір эпизодын суреттейді. Інілерінің бірі қаспақ тұмсық Қараға өтініп, Бейімбеттің «Мырқымбай» өлеңінен Мырқымбайдың ауылнайды боқтағанына әкесінің налыған жерін жатқа айтқызады да, әкесі Сапарға мынандай түсінік береді:

«Аға, бұны Бейімбет деген ақын жазыпты, — деді Аман, — дәл біздің Байбол емес пе осындағы ауылнай?»²² — деп сұрайды. Қиянатқор, қиқар ауылнайға бетпе-бет келіп, ашу-ызасын ақтарған Мырқымбайды жүрексіз, жалтақ жан деуге болмайды, әділдік жолында өз дегенімен қалатын бірбет қайсарлықты көреміз. Ауылнаймен әріден орағытып, майдалап сөйлеуге Мырқымбайдың тілі мен шыдамы жетпейді, сондықтан да ол қысқа қайырып, морт кетіп, келіссіз сөздерді де айтып салады.

Майлиннің поэзиядағы типтік кейіпкері Мырқымбай туралы, Мырқымбайды қалыптастырып, сом тұлға етіп шығарудағы автордың тамаша шеберлігі туралы ең алғаш пікір айтқандар Қ. Жұмалиев пен С. Мұқанов. Бұлар Бейімбет творчествосы әділетсіз, солақай сынға ілігіп жүрген кездің өзінде Мырқымбайға, оның авто-

²¹ Ілияс. Жол аузында (Әңгімелер жинағы), «Қожабек начальник» әңгімесі. Алматы — Қазан, 1935, 132-бет.

²² Ғ. Мұстафин. Дауылдан кейін. Алматы, 1962, 26-бет.

рына берген ұнамды бағаларын өзгертпейді, өйткені олар шындыққа жүгінді.

Майлин өз кейіпкері Мырқымбаймен ажыраспас, қиыспас дос болып кеткені ғажап шындық.

Октябрь мерекесінің он жылдығына арналып 1927 жылы «Ақындар шашуы» деген атпен шыққан өлеңдер жинағына жазған кіріспе сөзінде алғашқы он жылда қазақ совет әдебиетін қанаттандыруға күш жұмсаған ақындар тобын сипаттағанда, Сәбит Мұқанов бірінші Сәкенді атай келіп, екінші етіп Майлинді алады.

«Мырқымбайдың арбасына мініп алып кеңесетін, Мырқымбаймен егін салатын, шөп шабатын, ол кейісе кейіп, ол қуанса қуанатын, шаруа десе қаламы аттай желегін Бейімбет бар еді»,²³ — деп жазады ол.

Мырқымбай образы қалай жасалған, оның өміршен болуының кілті неде деген мәселелер төңірегінде соңғы сөз айтылды деу асығыстық болар еді.

Мырқымбай — халық өкілі, кедей өкілі. Оның өткен жолы — өз халқының өткен жолы, бұралаң да сергелең жол. Мырқымбай еңбекші халықтың басынан кешірген тарихи бел-белестеріне тірі куә. Ол мың өліп, мың тірілген, ақырында адам болып ардақталуға қолы жеткен жан.

Эпиктік құлашы кең, арнасы терең поэма, дастан сияқты туындыларда белгілі кейіпкерді қалай сипаттауға да мүмкіндік мол. Ал Мырқымбай бейнесі көбіне сюжетті шағын өлеңдерде көрініс береді. Мұндай тәсілдің қиыншылығы да, тиімділігі де бар. Қиыншылығы — автор бір шығарма шеңберінде кейіпкерінің сыр-сипатын толық аша алмайды, айтпағынан іркіліп қалады; тиімділігі — әр кезеңде, әр шығармада, әр түрлі уақиға, тартыс тұсында кейіпкердің өзін қалай ұстағанын бөліп-бөліп баяндап, суреттеп отыру, шешуші түйінді соған айтқызу — автордан ұзақ сюжет арқауын сақтауды талап етпейді, қиялына тұсау салмайды, еркіндік туғызады. Мырқымбайдың бұралаңы мол өткен өмір жолын жүйелеп, баяндау үшін тым ұзақ шежірені шерту қажет болар еді. Автор бұған тиімді тәсіл тапқан. Сөйтіп, Мырқымбайды егжей-тегжей суреттейтін тұтас бір шығарма Бейімбетте кездеспейді, көптеген шығармада бірде ана жағдайда, бірде мына жағдайда

²³ С. Мұқанов. Өсу жолдарымыз. Алматы, 1960, 72-бет.

Мырқымбай алдыңнан шығып қалады. Ең алғашқы «Мырқымбай» (1922) өлеңінен былай қарай оны қайда көрсең де жатырқамайсың, бұл күнде Мырқымбай не күйде екен деп әрқашан есіңе аласың.

Қазақ кедейі Октябрь жеңісіне дейін қандай тар жол, тайғақ өткелдерден өтсе, Мырқымбай солардың жуан ортасында жүреді. Мырқымбай тұрмыстың талай тепкісіне шыдайды, санасы өседі, өмір тәжірибесін молайтады.

Бейімбет поэзиясында Мырқымбай атының алғаш аталуы, оның кейіпкер қатарына қосылуы 1922 жылы жазылған «Мырқымбай» өлеңінен басталатыны мәлім. Осыған жалғас келесі 1923 жылы «Кедейдің кейістігі» жазылады. Екі өлеңде де Мырқымбай мінезіндегі, шаруаға шалымы жөніндегі кемшіліктерді әкесінің оған айтқан сынынан білеміз. Мырқымбай жоқшылыққа, тепкіге мойнын ұсынған әкесіндей емес, әп дегенде, әкім-басшының қиянат, әділетсіздігіне өз әлінше қарсы тұруға әзірленіп, бірбеткейлігін байқатады. Қанша жұлма кедей болса да әкесіне арқа таңған жастық шағында, Мырқымбайда жалқаулық, керенаулық салқыны сезіледі, шаруаға тындырымы шамалы. Көкшолақты «жүгендемей, ноқталап» соқаға жегуі — ұқыптылық емес.

Мырқымбайдың әкесі кім болған? «Қарасор» өлеңінде (1926) автор оқушысын Мырқымбайдың әкесі — Қарамен қысқаша таныстырады.

Сүйіндік пен Жиендік аталған екі руды билеген екі байдың «Құрақты» қонысы үшін қырқысқан таласында, өзіне жер қажет болмаса да ру намысын жыртысып, бір байдың сойылын соғамын деп ұрысқа араласып Қара қаза табады. «Құрақты» қорығы сонан былай «Қарасор» аталып кетеді.

Қара өлгенде, Мырқымбайы,
Жеті жасар бала еді²¹, —

дейді ақын.

Осы арада бір детальға көңіл аударма кеткіміз келеді. Алдыңғы екі өлеңдегі Мырқымбайдың ауылнаймен айтысып қалғанына, күн өтерін ойламай, қауырт жұмыс кезінде келінмен үйде тал түске дейін ұйықтап жатқанына әкесінің реніш білдіретін жолдарға қараған-

²¹ Б. Майлин. Шығармалар, 1-том. Алматы, 1960, 289-бет.

да, Қараның қазаға ұшырауы Мырқымбайдың едәуір естияр кезінде болғанға ұқсайды. Бұл мезгілдік дәлсіздіктің үлкен принциптік мәні жоқ. Мырқымбай әкеден жеті жасында жетім қалып, жоқшылықтың құшағына іліксін не үйі толған бала-шағаға әкесі өлгенде, өзі бас болып қалсын, кедейліктің қасіретін ерте тартқанына шек келтірмейсің.

Мырқымбай бейнесінің негізінде ауыз әдебиетінің сарыны, штрихы байқалады. Батырлық жырларда батырдың сенімді серігі, ұшар қанаты, тұяқтының жүйрігі — аты болатыны белгілі. Қобландының Тайбурылы, Қамбардың Қарақасқасы т. б. осындай аттар. Халық ұғымында кедейліктің, кемдіктің, тұрмыс таршылығының белгісі, символы ретінде Көкшолақ атты алу бар. Және кедей не көрсе де сол Көкшолағынан айрылмайды. Халық ақыны Кененнің атақты «Бозторғай» өлеңіндегі Көкшолақ та Мырқымбайдың Көкшолағынан ерекшелене қоймайды. Көкшолақ Мырқымбаймен өмір қыспағынан бірге өтіп, оның қолы трактор руліне қожа болғанда ғана мойнынан қамыты, арқасынан ері сыпырылады, тыныс табады.

Революцияға дейін Мырқымбай өзінің бір ат, бірер сиырымен жеке меншіктік шаруасын күйттеген болып, кетпенмен шұқылаған бір тарақ жерге егін салсын, не байға жалданып, арық қазсын, сауыншы болсын («Жазғы жайлауда», «Еккен де жоқ, сепкен де жоқ» өлеңдері) бәрібір қатын-баласына ішер ас пен киер киімді тауып бере алмай тарығуда, зорығуда жүреді.

Тұрмыс тепкісі, заман ағымы Мырқымбайды шынықтыра түседі, сана саңлауын ұлғайта береді. Шаруа күйі оңға басып, бейбіт күндер өте берсе, Мырқымбай баймен жағаласудың қажеттігін мойындай да қоймас еді. Бай ағайындарының айда, аптада бір жұтым берген қымызына алданып, Мырқымбай оларды өзіне іш тартып, жақын санаған кезі де болады. Бірақ қанаушы мен қаналушы, демек, бай мен кедей ешуақытта дос болмақ емес, тарих заңы, тап тартысының заңы өз күшін сездірмей қалмайды.

«Бер, Мырқымбай, қолыңды!» өлеңі осы Мырқымбайдың сана-сезіміндегі эволюцияны, түбірлі өзгерісті түйіндейді. Ауқатты ағайындары 1916 жылы Мырқымбайдың өзіне серік жалғыз баласын еріксіз солдатқа алғызып, Мырқымбайды жас бала-шағасы, әйелімен

аштан шұбыртып жібергенде, кім дос, кім қас екенін кәміл түсінеді. Өзіндей Мырқымбайлармен бірлесіп, күш қосып, жаңа өмір құруға, жаңа жолға бет алады Мырқымбай.

Өлеңнің идеялық-көркемдік ерекшелігі — ақын мұнда әр кезеңде әртүрлі жағдайда Мырқымбаймен кездесе отырып, оған бірден мына бағытың қате, ана қадамың шалыс деп ақыл айта қоймайды, сырттай сынап, бақылап отырады, өмір жолынан нендей сабақ алса да, не қорытынды, тоқтамға келсе де Мырқымбайдың өз тарапынан, өз сөзімен айтылады. Мырқымбайдың дұрыс бағытқа бұлтарыссыз бет бұрғанына сенген ақын, енді бейтарап қала алмайды, оның үмітін ұштайды, ақылшысы, тәрбиешісі болып көрінеді:

Жидың білем қоңыңды,
Көрдің бе енді жолыңды,
Ілгері көшке жетейік,
Бер, Мырқымбай қолыңды!²⁵ —

Міне, ақынның сүйікті кейіпкері Мырқымбаймен достасуы, серттесуі осылай басталады.

Мырқымбай санасының заманмен бірге ілгері кеткенін, жалғыз өзінің от басының қамын ойлап, Көкшолақпен өнімсіз кәсіп қылған Мырқымбайдың енді бүкіл еңбекші халық мүддесін ойлап, болжауға жеткенін «Қазақ туралы» (1922) саяси өткір әуенді өлеңнен көреміз.

Сопы шалдар мен молдалар, ақсақалдар мен әкімдер, түрлі ұлтшылдар қазақтың өткені мен болашағын өз құлқындары тұрғысынан бағалап, оның келешегі туралы білгішсініп болжау айтса, бөріне төрелікті, ақырында, Мырқымбай береді. Мырқымбай бүкіл қазақ туралы қам жемейді, Октябрь кімге билік тізгінін ұстатты, кімге бостандық әперді — өмірдің болашағы солар, Мырқымбай солармен бірге:

Маған серік кедей қазақ — құл қазақ,
Бай, кедей боп жігін бөлсін бұл қазақ.
Ілгейік мәдениет шыңына,
Тарт көшінді, кедей атты, жүр, қазақ!²⁶—

деп ұран тастайды ол.

²⁵ Сонда, 313-бет.

²⁶ Сонда, 131-бет.

Бейына күш, ойына саяси сана кірген Мырқымбай елдегі саяси-әлеуметтік істерге араласады, кедей съезіне делегат болып қатысып («Бүгін»), онда ел мұңын, әлі де кездесетін жөнсіздіктерді әшкерелейді.

Қазақ кедейінің байға қарсы батыл қимылы жер бөлісі туралы үкімет декретін орындауда айрықша көзге түсті. Байлармен жер үшін болған қиян-кескі күрестің алдыңғы ілегінде Мырқымбай тұрады, оның қырағылығы, табандылығы, көпке ұйтқы, басшы болуы — Мырқымбай бейнесін толықтыра түседі. «Қарасорда» баймен қақтығысып («Қарасор», 1926), уақытша жеңіліс тапқан Мырқымбайлар «Бөлісте» (1927) өз ұйымшылдықтарын асырады. Қысқа поэма сипатындағы «Бөлісте» — Мырқымбай орталық кейіпкер.

Сарыалаптың шұрайлы жерінен айрылатынын естіп, аласұрған Кемелбайды ақын:

Күбірлейді Кемел бай
Бөліс, бөліс, бөліс!... деп.
Сыбырлайды бәйбіше:
«Әкімдермен келіс» деп,* —

суреттейді.

Жер бөлісі туралы естігенін әйеліне қуана әңгімелеп Мырқымбай отыр. Ежелден байлықтың көзі — жерге иелікте екенін, жер қазынасы — адамға таусылмас ырызық даярлайтынын Мырқымбай тым тереңнен алып, лайымдамаса да, жердің пайдасы туралы әмір тәжірибесінен қорытқан ойы, түсінігі теріске шықпайды. Мырқымбай көзі көрген, өзі куә болған жайларды салыстыра келіп, қоспасы жоқ шындықты айтып салады. Бұл жолы ол Сарыалаптың сұлыдай құнарлы, дәмді, нәрлі жоңышқасын қыс бойы жеп шыққан бай аты мен шағыр-шұғыр, сабан-сұбанды қажап шыққан өз атының күй-қоңын салыстырып, шабындыққа ие болудың тиімділігі мен мәнін мына жолдармен түйіндейді:

Сарыалаптың өзегі
Бұйраланған жоңышқа,
Кемелбай шөбін шауып ап,
Сұлыдай сақтайд бір қысқа.

Жоңышқа жеген бай аты
Жылтылдап жүнін тастайды.
Мырқымбай аты жер шағыр,
Мінсе аяғын, баспайды.²⁷

* Сонда, 346-бет.

²⁷ Сонда, 348-бет.

Бұйраланған жоңышқалы Сарыалап өзегіне қызыға-қызыға жүретін Мырқымбай жер бөлісі кеңеске түскенде, байлардың кедейлерді алдап кетпеуіне мықты қырағылық жасайды, тап мүддесі үшін күреседі, байларды жиылыстан қудырады. Байлардың бұрынғы зорлығы есіне түскенде, көзіне жас мөлтілдейтін Мырқымбай енді қатал да сұсты:

Іле түсті Мырқымбай
Шапыраштанды бозғыл көз:
«Қылжақтама, Көбен бай
Саған қалған жоқ қой сөз»²⁸.

Сарыалапты әділдікпен бөлісіп алған кедейлер қуанышты, екпінді, шөпке орақ салады:

Ән шырқаған бозбала,
Жалаңдаған орағы.
Көсілтіп бөкес салғанда,
Шөп үйіліп қалады.²⁹

«Бөліс» — Мырқымбай бейнесін танытуда елеулі табысы бар шығарма. Кейіпкердің үміті, қуанышы, үйшілік тұрмысы, ойлау-сөйлеу сазы, портреті, мінез-құлқы біршама дараланып, суреттеледі. «Бөліс» поэмасындағы басты кейіпкер Мырқымбайды бағалауда әдебиетші ғалым Т. Нұртазиннің кейбір пікіріне қосылуға болмайтын сияқты. Ол поэманың сюжеттік желісін мазмұндай келіп: «Қашаннан белгілі Мырқымбай белсенді болып алған, баяндама жасайды...» — деп жазады. Жер бөлісі туралы Мырқымбайдың баяндама жасамағанын былай қойғанда (жер бөлісі туралы баяндаманы жоғарыдан келген төре жасайды), «Қашаннан белгілі Мырқымбай белсенді болып алған» деген анықтамада Мырқымбайды ұнамсыз тұрғыда, даурықпа сөзді, жалған белсенді ретінде көру емеуріні сезіледі. Мырқымбайды бұлай сипаттауға поэмада ешқандай негіз жоқ.

Жер бөлісін өткізу туралы хабарды алғашқы естігенде, Мырқымбай пәлендей белсенділік көрсетпейді, бөлістің мән-жайын сұрап, түсіну үшін, газет оқып тұратын Сыздыққа барып кездеседі:

Білген шығар үкімет,
Сезген шығар сұмдықты.

²⁸ Сонда, 351-бет.

²⁹ Сонда, 359-бет.

дейді ол.

Кедейлер Мырқымбайды жиылыс бастығына сайлайды, ол жиылыс басқарады, демек жұртшылық турашылдығын, беделін сыйлайды. Мырқымбай қашан да аз сөйлейтін, әбден ойланып, толғанған көкейкесті тұжырымын айтып қарап отыратын адам сипатында қалады.

Т. Нұртазин поэманың көркемдігіне қатысты да екі-үшті пікір айтады. Әуелі: «Өлеңі де әжептәуір» деп алып, соңынан: «Поэманың өлең кестесі жұпыны, реалистік», — дейді. Реалистік шығарманы жұпыны деп қарау, реалистік пен жұпынылықты қатар қою дәлдік болмаса керек.

Біздіңше, «Бөліс» поэмасы бас-аяғы жинақы, Мырқымбай образын жанды картиналар арқылы өрнектеген, идеялық мазмұны тартымды шығарма.

1927—1930 жылдар аралығында жарық көрген «Мырқымбай (он жылдық тойда)», «Ей, Мырқымбай», «Бір — он», «Қосын» сияқты толғау, жырларда ақын көбіне өз монологін Мырқымбайға арнап, қаратып айтады. Өткен он жылда еліміздің қандай табыстарға жеткені, оған Мырқымбайдың қатысы қалай болғаны, кездескен кедергілер, алдағы міндеттер нұсқалады.

Мырқымбайдың өз басының өсу сатылары бұл шығармаларда баяулау, ол қаланы, даланы аралап жақсы, жаманды көруші, бақылаушы тұрғысында алынады.

Ақын Мырқымбайды былайша сипаттайды:

...Мырқымбай жаны — таза жан!
Мырқымбайда таза қан.
Мырқымбай — елдік белгісі!
Елдің азып-тозғанын,
Дұшпанның аты озғанын
Келмейді, сірә, көргісі...³¹

Бұл жолдардан Мырқымбайдың адал жанды, жалынды патриот, ел қамын ойлаушы азамат екені айқын аңғарылады.

Сөйтіп, арнау түрінде, аралас ұйқаспен жазылған «Ей, Мырқымбай» өлеңінде ақын Мырқымбайды қай-

³⁰ Сонда, 349-бет.

³¹ Сонда, 411-бет.

рап, ширата түседі, еркінді еркін сезін, алдағы асуларға ұмтыл, жарыста оз, бірлескен еңбек дабылымен сар даланы сілкінт дейді.

Өлеңдерін баяндау, суреттеу тәсілімен жазатын Бейімбет «Ей, Мырқымбайда» лепті, үнді толғауға ойысады, сөз, дыбыс үндестіктерін, ассонанс пен аллитерацияны шебер қолданады.

Еркің, еркің, еркің бар,
Еркіндейтін көркің бар.
Ел еркі үшін бас қиған,
Ежелден берген сертің бар.
Серт бергізген о баста
Улаған бойды дертің бар.
Серт дауасы табылды,
Сұрмекті жолдар табылды.
Сенімен қоңсы қона алмай
Сергелдеңдер табылды.
Серпіл енді, серпіл ал,
Серпілте сілтеп қамшыңды
Тізгініңді еркіңе ал.³²

Өлең жолдары салт атпен, сар желіспен келе жатқан жолаушыны көзге елестетеді. Бұл сурет өткен жолды шолып, қорытындылап, ілгергі белеске өрлеген тынымсыз жаңды елестетеді. Жолаушы — Мырқымбай, оның сапары аяқталған жоқ, бірақ қиын-қыстауды артында қалдырып, сара жолды, адаспас бағытты жаңа тапты Мырқымбай.

Автор Мырқымбай бейнесін үлкен жоспарда алады. Ол әлі толық суреттеліп берілмеген образ. Тағы бір ескерерлік жай, Бейімбеттің прозалық шығармаларында да там-тұм Мырқымбайға кездесіп қаламыз. Тіпті ерте-ректе жазылған «Протокол» мен «Шала адвокат» оқшауларында көкшолағын жетелеген Мырқымбай туралы оқимыз.

«Екі оқушыға жауабым!» деген мақаласында Майлин Мырқымбай образының эволюциясын қалай түсінетінін мына пікірімен ашып береді. Жаңа заманда Мырқымбай жаңа сипатқа ие болады: «Мырқымбай колхозшы көпшіліктің ішінен шыққан үлгілі іскердің пішіні. Олай болса, мен Досанды, Әпенді, Жарболды тағы басқаларды жазсам, Мырқымбайды ұмытқан, бүр-

³² Б. Майлин. Шығармалар, 2-том. Алматы, 1960. 38-бет.

МАЛЫ ШЫ. БЕЛІМДІ

372-689

~~4~~
~~5667~~

МЫРҚЫМБАЙ

107

QAZAQYSTAN RESPUBLIKASY
QOZGALDYRMA BAZASY
ALMATY

«Мырқымбай» жинағының мұқабасы.

кеген болмаймын, созып келе жатқан болам»³³, — дейді.

Сөйтіп, Мырқымбайды Бейімбет поэзиясында ғана бейнеленген тип демей, басқа жанрда да кездесетін, жазушының әр кезеңдегі, әр түрлі шығармаларында біртіндеп жетілдіріліп, толықтырылып отырған, жаңа шаруа бейнесі, ұнамды образ дейміз.

Академик-жазушы С. Мұқановтың: «Қазақ әдебиетінде Мырқымбайдан артық халыққа көп танылған кейіпкер жоқ»³⁴, — деуі әбден орынды айтылған пікір.

Жиырмасыншы жылдардың екінші жартысы мен отызыншы жылдардың басында Бейімбет қаламын дамылсыз тербеткен елеулі проблема, әлеуметтік мәні орасан зор құбылыс — қазақ даласындағы бытыранды жеке шаруалардың талай Мырқымбайлардың бірлесіп күш қосып, берекелі іске аяқ басуы коллективизация шындығы болды. Бұл тұста жазылған «Тыр, тыр, трактор» (1928), «Керегесін қалады» (1929), «Жаңартты қазір жырды ауыл» (1929), «Коллективтің жырын айт» (1930), «Коллективтің жиылысы» (1930) сияқты бір топ елеңдерінде ақын ауылдағы жаңа өмірдің сипатын, шаруа психологиясындағы түбірлі өзгерістерді, жаңаның жеңісін, бірлескен еңбек берекесін бейнелейді.

Жаңа өмірге кірді ауыл.

Жаңартты қазір жырды ауыл, —

деп ақын жаңа өмірді бастаған ауылды құттықтайды, әлі де көп асулардан өтіп ұлы өзгерістер боларына сенім білдіреді.

Жаңа өмір жыры бүкіл Қазақстан жерінде жырланып, коллективтік еңбек дабылы қағылуда, еңбегі байға қаналған еңбекші қауым — Мырқымбайлар енді Совет өкіметі тұсында жеңді сыбанып, еңбек жарысына түсіп, халық игілігін молайтудың, өз тұрмысын көркейтудің қамында жүр. Сондай кейіпкердің бірі Көкен. Ол революция күндерінде ақтармен, байлармен кескілескен тартыстарға басшылық еткен жауынгер, азамат, қазір шаруалардың басын құрастырып, артель ашады:

Еңыл көрдім, Көкен артель басы екен,
Кептен айтқан уәдесі рас екен.

³³ «Социалды Қазақстан», 1934, 12 июнь, № 135.

³⁴ С. Мұқанов. Өсу жолдарымыз. Алматы, 1960, 165-бет.

дейді ақын.

В. Майлин шындықтан шалғай баспайтын, өмірдің өзінде жиі кездесетін тартыс, конфликтіні бүркемелеп, жеңілдетіп, сырлап көрсетуді қаламайтын мейлінше реалист суреткер.

Айталық, жеке шаруаның артельге бірлесуі, жұмыс күшін ортаға салуы оп-оңай бола қойған құбылыс еместі. Жеке шаруаның табиғатына тән қайшылық, жаңалыққа керенаулық бірден жойыла қоймайды, ұран салумен бітпейді. Шаруа басынан ұзақ толғаныстарды, толқуларды өткізді, коллективтік еңбектің өмірді өзгертерлік болашағына біртіндеп барып көзі жете бастайды.

Осындай күрделі өзгерістерді ақын қырағы көзімен, жүйрік сезімімен көре, тани білді, жалынды өлеңімен жаңаның жаршысы болды, жаңалықтың мерейі үстем болатынына көпті сендірді.

Бірақ ақын арғы-бергіні болжағыш ақылгөй, жалаң ұраншы-айғайшы емес, шындық өмірден алынған қаралайым мысалмен-ақ өз идеясын жұртқа ұғындырғыш, оқушыны соңына ерткіш насихатшы да бола білді.

Ақын жаңа идеяны жырлауға қандай түр келісті болса, соны пайдаланды. Ол халыққа ежелден таныс, жақын айтыс өлең дәстүрін тамаша жаңартады, оған жаңа мазмұн, жаңа міндет артады (Бұл мәселеге кейінірек те тоқталамыз). Мысалы, ол көк сиыр мен Әленді, көкшолақ пен Құрекенді айтыстырады. Бұл айтыстар арқылы автор шаруаның жаңа тұрмысқа қадам басуының біраз сергелдеңмен болғанын, шаруа психологиясындағы өзгерісті нанымды көрсетеді.

Жалғыз сиырының бұзау-торпағын жылма-жыл қажетіне жаратып, жоқшылық, кем-тарлықтан шыға алмай, күйзелген Әленге көк сиырды:

Неге колхоз болмайсың?
Неге ортаға салмайсың,
Берекеге қол сұғып,
Неге ауыл қонбайсың? ³⁶ —

дейді.

³⁵ В. Майлин. Шығармалар, 2-том. Алматы, 1960, 74-бет.

³⁶ Сонда, 91-бет.

Ал Көкшолақ болса, артельге кіріп, трактор алған ауылдың еңбек өнімін Құрекеге көлденең тартады:

Жаз болса, тракторы көмектесіп,
Құла аттың шоқтығы да барады өсіп.
Жарымай жейтін жемге, я тынымға
Итідеп жалғыз өзің... какой кәсіп? ³⁷ —

деп иесін колхоз болуға шақырады.

Көк сиырдан жеңілген Әлен де, Көкшолақтан тосылған Құрекең де колхозға кіреді. Жануар мен адамды айтыстыру қазақ әдебиетінде ертеден бар тәсіл. Мұны Сәкен де, Илияс та қолданған. Бейімбеттің айтыс өлеңдерінде юморлық бояу басымрақ келеді.

Б. Майлин ауыз әдебиетінде қалыптасқан өнегелі дәстүрді жаңа жағдайда, жаңа мақсатта үйлесімді жалғастырып дамытты. Оның поэзиясының бір ұтымды, тартымды белгісі — осында деп қарау керек.

Құрекең колхозға кіре қоймағанда, оған түпкілікті қарсылығынан емес, әлі де аңысын аңдып, қабырғасына кеңесіп, қателеспей шешімге келу үшін кейінірек қалып жүреді. Көкшолағы колхоздың шаруаға қолайлы, тиімділігін бұлтартпай дәлелдеп берген соң, ол атының ақылына құлақ асады.

Көңіліндегі күдігін Құрекең:

Жекелік — ата мұра, ырым еді,
(Әрине қазір, емес, бұрын еді).
Опшылық ³⁸ — ортақ қазан — оғаштау боп,
Құрекең бойын тежеп тұрып еді, ³⁹ —

деген жолдармен түсіндіреді.

Коллективтендіру дәуірінің шындығы ақынның поэзиясынан гөрі прозалық туындыларында — көптеген әңгімелері мен повестерінде тамаша реалистікпен суреттеледі. Оларға кейін арнайы тарауларда толығырақ тоқталамыз.

Б. Майлиннің ақындық күші, құдіреті оның белгілі сюжетке құрылған қысқа өлең-новеллаларынан айқын байқалады. Ол өлеңмен жазылған әңгіменің үздік шебері. Саяси өткір сатира да, жұмсақ әзіл-юмор да қып-

³⁷ С о н д а, 127-бет.

³⁸ Опшылық — общее дегеннен.

³⁹ Б. М а й л и н. Шығармалар, 2-том. Алматы, 1960, 128-бет.

қысқа, жұп-жұмыр өлең-әңгіме, тұрмыстық суреттеме жолдарынан жарқ етіп, әр түрлі сезімді шертеді.

Әр суреткердің өз тәсілі бар, бірақ олардың өнерінің негізі бір — ол суреттемек жайларын анық, танық білу, оның мәнін терең бойлап түсіну. Білгенін, түсінгенін неғұрлым шындыққа жақын етіп суреттеп, оқушы сезіміне терең эмоциялық әсер жасай алса, ақын, жазушы шеберлігі деп осыны айтамыз. Суреткер басқаның көре қоймайтынын көріп, сезіне қоймайтын құбылысын сезіне алуы тиіс.

Өлең сюжеті мен кейіпкерін қай ортадан алып сипаттаса да, Майлин бұлтартпас шыншылдық, білгірлігімен ерекшеленеді. Ақынның сюжетті-уақиғалы өлеңдерінде байқалатын стильдік бояуы не сатиралық, не юморлық болып алмасып отырады. Сатира мен юмордың шекарасын үзілді-кесілді айырып алу кейде оңай да болмайды. Өйткені екеуінің де оқушыға күлкі арқылы әсер ететіні мәлім. Күлкі ешуақыт бейтарап болмайды. Ол не қатал сынап, белгілі болмыс, құбылыстың, кейіпкер тағдырының солай болғанына ризалықты білдіреді. Не сынап отырып, түзетуді мақсат етеді. Сатиралық шығарма — жағымсыз құбылысты, жағымсыз әлемді сын семсерімен түйрейді, оған аяушылық көрсетпейді, ал юмор кіші-гірім кемшілікті сынай отырып, оның түзелуіне шек қоймайды.

Бейімбеттің сатиралық стильдегі өлеңдерінде революция дауылы соғып, басындағы бағынан, қолындағы билігінен айрылған, есіктегі малайынан, қоңсы ауылдастарынан көз түрткі болған бай мен бәйбіше, мырза мен би, молда-сопылардың жаңа замандағы мүсәпірлік көңіл-күйі, өткенді жоқтап, келместі көксеп арамтер болуы, соңғы тұяқ серпулері сықақ етіледі, мұның өзі тарихтың әділетті өзгерісінің нәтижесі екені, қазір мүшкіл халдегі бұрынғы «дүниенің тұтқасын» ұстағандарға ешкімнің де аяушылық білдірмейтіні, есіркеп, елемейтіні әйгіленеді.

Сатиралық лирикаға жататын «Жәке» (1921), «Би» (1921), «Орындалмаған тілек» (1921), «Бай бәйбішесінің жоқтауы» (1928), «Ыбыраймыз, Ыбыраймын» (1928), «Жыла, байдың ұлы» (1928), «Байдың көші» (1928), «Көңіл айту» (1928) бұрынғы үстем тапты революцияның табанға басып жүн қылғанын суреттейтін, саяси астарлы, үлкен шабытын байқататын шығармалар.

Мұндай өлеңдердің сыртқы формасы әңгімелесу, ішкі монолог, суреттеу, баяндау тәсілімен жазылады, автор сюжетті бейтарап ашады да, қорытынды идеяны түсінуді оқушының өз еркіне қалдырады.

Кейіпкердің ішкі монологын, зар-шерін ақтаратын «Орындалмаған тілек», «Бай бәйбішесінің жоқтауы» сияқты сатиралық туындыларда адамның күйініш қайғысын автордың кекесінмен бейнелеп отырғанын бірден біле қоясың.

Баласын «төре» болсын деп үміттеніп, реальнийға оқуға түсірген бай төңкеріс зардабына душар келіп, тілегі орындалмағанына зарығады, тағдырды тілдейді.

Рақымсыз қу тағдыр,
Өзгерілмей тұра ма?
Пенде шіркін қайғы жер,
Көп қасірет сұрама!

Бар сенгенім — Николай
Тақтан ұшып, құлады.
Бүлініп дүние, ойпырым-ай
Біздей сорлы жылады.⁴⁰

Патша тұсында үстемдік, байлық өзінде тұрғанда, ол тағдырға риза, революция жеңісі — оған дүниенің сұрапыл бүлінуімен тең. Бұрын жұрттан озсам дейтін астамшыл бай енді «біздей сорлың» деп аузын қу шөппен сүртеді. Енді бәйбішені тыңдайық:

Бүкең-бүкең байым жүр,
Сырғанап аяқ тайып жүр.
Қайда барса көз түрткі,
Күлкіні таза қойып жүр!

Қит етсе дайын абақты,
Айдатты да қаматты.
Шілтерлі тесік есіктен
Тасытып берді-ау тамақты.

Уай, дарига, өткен күн,
Елестеп сағым кеткен күн!
Қос ат алып қусам да,
Саған, сіре, жетпен күн!⁴¹

Екі өлең де ішкі монологқа құрылған.

⁴⁰ Б. Майлин. Шығармалар, 1-том, Алматы, 1960, 83-бет.

⁴¹ Б. Майлин. Шығармалар, 2-том. Алматы, 1960, 17-бет.

ла» — бәрі де байдың қазіргі болмысына лайық бояу әрлер. Табиғаттың осындай сұсты, қатал мезгілінде, бай елден аласталып көшіп барады. Пейзаж жаратылыс көркіне сырттай сұқтану, қызықтау үшін жазылмайды, идеялық-мазмұнды айқын түсіндіруге қызмет етеді. Бейімбет поэзиясындағы пейзаждың ерекшелігіне кейінірек тоқталамыз.

Сықыр-сықыр арбасы,
Шипандаған арық ат.
Құла түзден қарасаң,
Көш екені танылат.⁴⁴

Байдың конфискациядан қалған мүлік-жиһазы арық аттың арбасына сыйып кеткен, барлық көштің ауқымы осы-ақ. Көш сыйқына таңданғандай болған адамдар арасында әңгіме басталады. Өлеңнің маңызды түйіні шешіледі.

- Уа, мынау кім?
- Бай екен!
- Қайда барады?
- Көшкені...
- Кедей, батырақ күнәсін
Көшпеді ме?
- Көшпеді.
- «Елі» қайда?
- Ауылда.
- Ермеді ме?
- Ерген жоқ!
- Дос-жарлары қол ұшын
Бермеді ме?
- Берген жоқ!
- Ұлыған не, қасқыр ма?
- Бәйбіше ғой жоқтаған.
- Бұлаңдаған анау не,
Көштің ығын ықтаған?
- Ол кәдімгі Жолдыаяқ
Салғаны ғой шығарып...
- Шынымен аяп еріп пе?
Жүр, одан да сұралық!⁴⁵..

Бүкіл ел-жұрты, дос-жарандарынан ада болған байдың көшіне ілескен жалғыз жанды мақұлық — «жолдыаяқ». Оның да байды шынымен аяп ерген, ермегені белгісіз.

⁴⁴ С о н д а, 43-бет.

⁴⁵ С о н д а, 43-бет.

Зілді кекесін, мысқыл өлеңнің келтірілген үзіндісінде шарықтау шегіне жетеді.

Майлин суреттегенінде бай, бәйбіше, мырза; кейде «бәрікпен жіберіп соқса, құлайтындай» әлсіз, әрекетсіз, жылау ғана қолынан келетін жандар сияқты болып көрінеді. Бұларға қарағанда, кедейдің жағаласқан жауы тым осал емес пе дегендей ойдың ұшы жақын тұратыны бар. Шынында олай емес. Біріншіден, революция жеңісі өрістеп, кедей, батырақ совет өкіметінің берік қолдауымен байларға шабуыл ашқанда, күрестің әбден шырққан кезінде бай, мырзаның қармануға шамасын келтірмей, үрейін ұшырды, күш-қуатынан айырды, халық қаһарлы кедергіні білмейді. Екіншіден, еңбекші, бейнетқорды, жарлы-жалшы, малайды үстем тапқа қарсы күреске көтерген тұста, байлар осал күш емес, сақтаныңдар дегендей ұран тастаудың реті болмас еді.

Сатиралық шығармада ұнамсыз кейіпкер мен құбылысты құлдырата төмендетіп сипаттау — негізгі тәсілдің бірі. Бейімбет те бай, бәйбіше, мырзаларды осы тәсілмен сықақ етті. Олардың басынан дәурен өткенін, өмір тұтқасы кедейдің қолына көшкенін жырлады.

Тұрмыстағы ескі әдет-ғұрыптың көріністерін, адамның мінез-моральдық бейнесіндегі кемшіліктерді сынау-мінеу үшін зілді, ызғарлы күлкі семсерін оқталудың қажеті бола қоймайды. Мұндай мақсаттағы шығармада ақын сынап отырған, күлкі етіп көрсеткен объектісін мүлде жоққа шығаруды нысана етпейді, оның бойындағы сын мен мінге күле отырып, сол күлкілі жайларды ілгеріде түзетуге тілектестік білдіреді.

Жайдары зәрсіз күлкі әр жолына ұялаған Бейімбет өлеңдерінен «Ғашықтық» (1920), «Өнеге» (1922), «Елдегі екпінді істер» (1924), «Құдықтың басында» (1928), «Құбақан» (1928), «Көзілдірік» (1930) т. б. күлкінің нәзік астарын аңғартады. Бұл туындылар ақынның юморға шеберлігін, өзіндік тәсіл-амалдарын байқатады.

Ғашықтық сырын терең пайымдамай, табиғатын түсінбей, көзіне көрінген қыздың бәріне де ғашықпын деп сөз салатын, онан жылы лебіз естісе, ғашықтық қонды деп масайрайтын жеңіл мінезді, желпілдек жігітті әжуа қылу арқылы ақын махаббат, ғашықтық сияқты жан жарастығын қалайтын асыл сезімді кіршіксіз таза ұстауды меңзейді. Юморлық стильдегі осы «Ғашық-

тық» өлеңінде қыздың жүріс, тұрысы, көз қарасы, жауап сөзі, оның жігітке тигізер әсері — бәрі де әзіл, күлкі тұрғысында ойнақы суреттеледі:

«Қой, әрі!» деп, ордаң етсе, болмады.

«Қойшы ойбай!» деп, жымың етсе,
оңғаны.

Бұраң етіп бір қараса қылмиып,

Бойың еріп, ғашықтық сол қонғаны...⁴⁶

Ғашықтың осынау дұғалық-рецептін жаттап алған жігіт Ырыстыны да, Рәзияны да, Маржанбикені де «сүйеді», бірақ бәрінен де сағатында суынады, өзгереді. Әсіре қызыл, тұрақсыз-тұрлаусыз болу жігіт басына үлкен мін, жастар тұрақты болсын деген емеурінді ақын өлеңінің бүкіл идеялық мазмұнына астар етеді.

Совет мекемесінің қызметкері халық мүддесі үшін, бар күш-жігерін жұмсап, іс атқаруға тиіс. Ол бойын сылап, тоғышар қалпына түссе, өзін басқалардан артықпын деп, жоғары санап дандайсып, әкімшілік буына семірсе, сықақтауға лайық кейіпкер болады. «Өнеге», «Көзілдірік», «Елдегі екпінді істер» — жарамсыз қылықтарды сынау-шенеуді нысана етеді. Өлеңдердің «Өнеге», «Елдегі екпінді істер» делінген атына қарап үлгі боларлықтай жағымды, құптағандай маңызды істер сөз болар-ау деп дәмеленіп қаласың. Шынында, керісінше болып шығып, езу тартасың. Юморлық өлеңдерінде автордың жиі қолданатын бір тәсілі — ирония. Бейімбет «Өнеге», «Көзілдірік» өлеңдерінде карикатуралық портреттер жасайды. Кейіпкердің сырт пішінін көзіне елестеткен оқушы оның ішкі сарайының қоңылтақтығын сұрамай-ақ шамалайды.

Бірін-бірі толықтыратын екі портретті алайық. Бірінші портрет:

Кәлепенің ⁴⁷ қоржыны —

Сүйем болсын аршында.

Үсте ақ көйлек, жоқ міні

Тұрсын айнаң қарсыңда.

Дөңгелектеп мұртты сал,

Английский фасонға.

Көк тұқыл қылып сақалды ал

Қарамай кәрі-жасыңа! ⁴⁸

⁴⁶ Б. Майлин. Шығармалар, 1-том. Алматы, 1960, 41-бет.

⁴⁷ «Галифе» сөзінің ауызекі тілде бұзылып айтылған түрі.

⁴⁸ Б. Майлин. Шығармалар, 1-том. Алматы, 1960, 106-бет.

Екінші портрет :

Әлімнің жан жолдасы — көзілдірік
Селтитіп қыр мұрынға шықса іліп.
Паңдығын, асылдығын, адамдығын,
Тұрмай ма қарағанда сырттан біліп.

Шолтиып шолақ аттай тақыр жебе.
Дер кезі делдимесін танау неге.
Шолтаңдап Крымский қызыл таяқ,
Қырланып қыдыруға шықты міне!⁴⁹

Бірінші портреттегі адам галифе шалбарының қоржынын қомпайтып, мұртын английский фасонға салып жүретін болса, екіншісі, сән үшін көзілдірікті мұрнына іліп, крымский қызыл таяқты оңды-солды сермеп қырланады. Осындай оғаш қылықты суреттегенде, автор әйтеуір күлдірейін, онан әрі не болса ол болсын дегендей бейтараптықтан аулақ. Елдегі социалистік құрылыстың қауырт кезеңі мұндай бойын түзеп, бос жүруді көтермейді, іскерлікті талап етеді. Сұрай арнау үлгісіндегі мына шумақтан өлеңнің тобықтай түйіні анықталады:

Ерігіп елеурейтін заман қайда,
Сал болып сайраңдайтын Әлім бай ма?
Іс керек, іскер керек, күштер керек,
Істесе ел жұмысы азғантай ма?⁵⁰

Майлиннің күлдіргі, юморлық өлеңдері орасан көп, олардың бас-басына тоқталып, пікір айтуды жұмыстың көлемі де көтере бермейді. Солардың ішінен ең бір шебер жазылып, әр жолын оқыған сайын айызың қанып, рахаттана күлетін туынды — «Құдықтың басынданы» еске сала кетейік.

Бір мезгілде құдыққа суға келіп жолығысқан ауыл әйелдері соңғы жаңалықты жапа тармағай сөз етеді. Тілге тиек қаладан оқудан келген Дәмеш қыздың жайы. Ел әйелдеріне Дәмештің бойындағының бәрі ерсі, бәрі сөлекет. Кеңестегі әр әйелдің кескін-кейпі, сөз саптауы, жамыраса жаудырылған сұрақтар, бірінің аузындағысын бірі жұлып алып жауап беруге асығу — бәрі әйел психологиясын таң сонардағы іздей айқын суреттейді автор. Қатарлай тізілген шелектер, тізерлей отырып

⁴⁹ Б. Майлин. Шығармалар, 2-том. Алматы, 1960, 46-бет.

⁵⁰ Сонда, 47-бет.

әңгімеге қызыға еліккен әйелдер, су ішкісі келіп, кимелеген сиырлар — үлкен полотнодағы жеке кадрлар, штрихтар.

Сұрауға сұрау жағаласып жатыр,
Жаудырып сұрау маңырасып жатыр, —

делінген суреттеумен ақын кешқұрым жамырасқан қоралы қойдың ыңы-шуын, қым-қиғаш сапырылысуын елестетеді.

Әрине, бұлар күлкінің сыртқы қозғаушылары, ішкі астар онан әріде жатыр. Надандық-қараңғылықтан, ескі сана салдарынан қол үзбеген ауыл әйелдерінің түсінуінше қалыптасқан әдет-ғұрыпты аттап, ауылдан қалаға келіп оқыған Дәмеш — азған қыз. Көп қарғаның ортасына келіп қонған жалғыз көгершіндей оны тамашалау, сынап-мінеу, өздерінен ерекшелігін менсінбей кекеу, мұқау — әйелдердің борышы сияқты. Әйелдердің саналы болып, күндіктен құтылуын ойлағанымен Дәмештің де тындырып жүргені шамалы. Білім, мәдениет әлемінің мөлдір бұлағынан молынан сусындаудың орнына, ол қаладағы бойын сылаған кейбір бикештердің киімдерінің ерсі модасына еліктегеніне мәз.

Айтолқынның суреттеуінше Дәмештің портреті мынау:

Біз өкшелі бірдеме киген,
Сыртында — жылтыр әміркен галаш.
Көйлегі қоңыр — сәтен-ау деймін,
Тізеден шолақ, сұрама кеңін.

Тырысып жатқан бір әлемет,
Тартқандай қасқыр қарынан жеңін.
Шашын қырқыпты байталдай күзеп,
Ой алдай десейші, тәп-тәуір қыз ед.

Қауғадай бірдеме «шлап» дейме,
Киенді өңдеп, өзінше түзеп.
Ұн жаққан бетке, ерінде бояу,
Азған адамға амал да жоқ-ау.⁵¹

Байқап отырсақ, ақын бұдан қырық жыл бұрын жазған өлеңінде ұсқынсыз моданың бүгінгі нұсқасын да сықақ қылып суреттеп кеткендей.

Дәмештің киімін, іс-әрекетін, рухани саяздығын сынағанда автор бұрынғыны көксеп, жаңалықты жақтыр-

⁵¹ Б. Майлин. Шығармалар, 2-том, Алматы, 1960, 35-бет.

май отырған жоқ. Шын мәнінде ауыл мәдениетін көтеруді, әйелдердің қоғамдық өмірге араласуын қалайды. Оқыған, білім алған жасталап қызметкерлердің өз дәрежесіне сай болуын құптайды.

Дәмешке күліп жүрген әйелдердің өз бастарындағы келісімсіздікті, салдыр-салақтықты, жаңашылықтан бойын кері тартушылықты автор Мәкеннің дара портретінің штрихтарымен әжуа жасайды.

Мәкеннің түрі — қай бір келіскен,
Жаулығы обырап көзіне түскен.
Қожалақ беті айғызды кір боп,
Бастан оңдырмай туғандай іштен.

Көзі атыздай — ұядан шығып,
Жуысу жоқ жақындық қылып.
Шелегін алып кеткенше бұ да,
Аяққа шарық көбісін іліп.⁵²

«Құдықтың басында» талай кейіпкермен кездесіп, алдымен олардың мінез-құлқына, кейіп-кескініне, амал-әрекеттеріне күлесің, соңынан оларға іш тартасың, өсір-кейсің, Октябрь ұраны әйелдер құлағына тиіп, санасын оятатынына сенесің. Бейімбет юморының оптимистігі, астары, сиқырлы ықпалы осында.

Ақынның күлкілі шығармаларының бір ерекшелігі — оларды іштен оқып, дыбыссыз күліп қала алмайсың, дауыстап, рольге бөліп айтқың келеді, жаныңда біреу болса, соған естіртуге асығасың. Олар ауызекі айтып беруге, көркем сөз оқушылардың репертуарына арналып, лайықталып жазылғандай. Күлкінің тәрбиелік мәнін ескерген автор, өлеңдерінің мазмұн формасының үлкен аудиторияда тыңдаушыға әсер етуіне зер салған.

Автордың юмористік өлеңдерінің бір алуаны қысқа сюжетті баяндайтын әңгіме-новелла не айтыс түрінде құрылады. Бұлардың ішінде бастан-аяқ сөз жарысына, диалогқа негізделгендері де кездеседі. Айтыс қазақ ауыз әдебиетінің ертеден келе жатқан дәстүрлі үлгісі десек, Бейімбет сол үлгіні шағын өлеңде қолданып, мазмұнын жаңартады, жаңа мақсатқа жаратады. Ал әңгімелесу — диалогты өлеңді қалыптастыруда оның еңбегі зор. Сюжетті өлеңмен әңгімелеп бергенде, ақын

⁵² Сонда.

өлеңнің ішкі заңына қайшы келмейді. Ұйқастырылған қара сөзді өлең деп ұсынбайды. Ол өлеңнің дағдылы заңын, интонациясын, ұйқас-үйлесімін сақтай отырып, сюжетті жатық әңгімелеп шығады. Автор, әсіресе, өлеңнің ішкі мазмұнына баса көңіл бөледі, сол мазмұнды айқындау үшін оның сыртқы түрін, ұйқасын, буын-бунақ құрылысын сан құбылта қолданады. Мағынаға қатысы жоқ, буын санын толтыру үшін, не ұйқас үшін бөгде сөздерді өлең жолына кірістіру онда болмайды.

Әңгіме түрінде жазылған өлеңдерде уақиғаның басталу, байланысу, даму, шарықтау шегі, шешілісі жүйелі, логикалы ретпен көрсетіледі, суреттеледі.

Өлең — әңгіменің шебер нұсқаларына «Жәке», «Ажар», «Қаламшыр» «Бөртпе», «Мәлике» т. б. мысал етуге болады.

Ел ішінде билік жүргізіп, қалың малдан өздеріне пайда түсіріп, кәсіп қылған екі қу Жәке мен Ділдекенің жолығысып, келісіп, сөз байласқан кеңестерін автор айнытпай суретке түсіре қояды («Жәке» өлеңі).

Өлең, әдеттегі, амандық, саулық, хал-жайды сұрасудан басталады:

— Салаумәлікүм, Жәке!

— Е, аман ба, Ділдеке?
Елден жүрмісің,
Не ғып шықтың ерте?

— Жұмыс бар еді,
Уақыт тар еді,
Үйде қонақ
Керей Исалар еді.

Қыз керек, — дейді,
Бірталай ел ек, — дейді.
Содан таба алмай,
Осында кеп ек, — дейді.⁵³

Бірінің ойындағысын екіншісі айтқызбай-ақ ұғынысатын, ымы-жымы бір Жәке мен Ділдекенің өзара кеңесінен түйені түгімен жұтуға даяр, қомағай алды-артына көп қарайламайтын Жәке, пайда түсіруге құлқыны құрып тұрса да, сақтықты ойымен іс қылуды есінен шығармайтын Ділдеке бейнелері шағын өлеңде жарқ етіп көзге түседі.

⁵³ Б. М а й л и н. Шығармалар, 1-том. Алматы, 1960, 62-бет.

Айтылмақ ойдың жалаң не күрделі болып келуіне қарай өлеңде жеке шумақ құрамындағы, тармақтардағы буын саны 3, 4, 5, 6, 7 болып өзгеріп отырады, ол ұйқас жүйесі бір қалыпта, белгілі қара өлең үлгісін сақтайды. Өлең диалог түрінде жазылғандықтан, әр жолдағы буын санын еркін құбылтып отыру авторға пікірді еркін айтуға мүмкіндік береді. Егер белгілі бір өлшемнен қия баспай отырса, өлеңде ойнақылық, интонациялық түрліше құбылтуға еркіндік аз болар еді.

Өлең Жәкеңнің ішкі сырын ашатын монологымен аяқталады:

Сылқытып соғайын,
Өлместей болайын,
Күңкілдеп отыар,
Күндесе ағайын,
Көріп келе жатыр —
Жәкең оның талайын! ⁵⁴..

Қазақ ССР-ның халық артисі, СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Серке Қожамқұлов: «Жәке» өлеңін Бейімбет жастардың ойын-сауық үйірмелерінде айтуға лайықтап жазып еді, оны мен де жаттап алып талай жерде тақпақтап айтып жүрдім», — дейді. Демек, автор шығармасында жарамсыз істерді сынап қана қоймай, сол сынды жастар арқылы көптің құлағына жеткізуді мақсат етеді.

Өлеңде кейіпкерді әңгімелестіріп, сөйлестіріп отыру Бейімбеттің қазақ поэзиясына енгізген елеулі жаңалығы деуге болады.

«Бейімбет түр жағынан ізденген адам емес, — деп жазды С. Мұқанов, — бірақ Бейімбет стилі басқалардың көшірмесі емес. Бейімбетте өлең ішінде кейіпкерлерін сөйлестіріп отыру бар. Бұл оқушыға ұқтыру үшін өткір әдістердің бірі».

Көне дәстүр бойынша қыз ата-ананың қалауынан шет шықпай, солардың ұйғарған адамына тұрмысқа шығуға міндетті, борышты. Бұл дәстүр және қалың малмен мықтап бекітіледі. Жаңа заман мұндай көнерген жолды қолдамайды, қыздың басына бостандық береді, сүйгеніне баруына ерік жасайды. Ескі мен жаңаның осы аренадағы тартысын, күресін Бейімбет көп өлеңдері мен поэмаларына арқау еткені мәлім.

⁵⁴ Сонда, 63-бет.

Автордың «Ажар» аталған юмористік өлеңінде әлгіндей тартыс сюжет болады. Әлпештеп өсірген Ажарды әкесі қалың мал алып, сүймесіне беру ниетінде, қыз өз жігітімен бір түнде қашып кетеді. Өсірген ұясы, ата-ана мен ел-жұртты қиып кету қызға жеңіл салмақ емес, оның жүрегі толқуда, көңілі қапалы, көзінде іркілген жас, бірақ алдағы бақытты өмір құру үміті, сенімі бәрінен де күшті. Ақын қыз көңіліндегі толқу-тебіреністерді, үй-ішімен қоштасу сәттерін жұмсақ әзілмен суреттейді.

...Тырс, тырс терезе
Күзгі бұршақты жауын ба?
Досан екен, «келдім!» деді,
«Ат-тоның дайын ба?»

Ажар тұрды..
Ой, шіркін, мың құлпырды.
«Қаш» деді, «қашпа!» деді..
Болмады... жүрді.

Қою қараңғылық
Серпілгендей болды.
Тумаласты сүйіп,
Көз жасы іркілгендей болды.

Көрпеге кіріп жататын
Ала мысық пырылдады.
Жолдыаяқ еркелеп,
Шығарып салғалы қырындады.⁵⁵

Ажардың ойы мың құлпырса да, ол қайғысын қуанышқа жеңдіреді. Ажар — жаңа заман жасының бейнесі, оның батыл қадамының сәтті болуына автор тілектестік білдіреді, көңіл кірбіңін күлкімен сергітеді.

Өлеңнің соңғы шумағы кәдімгі новеллаларда жиі кездесетін күтпеген шешіліспен көмкеріледі.

Ажардың әкесі Сейілхан Қажы қызының қалыңдығына «қырық жетіні» матап аламын деп сенгендігі сонша, мыңдаған ақша оның түсіне кіретін болады.

Заман шындығы мен кертартпа дәстүрдің арасындағы қайшылықты — қыз тағдырын әке ғана шешетін кездің өткенін, қалың мал алуды армандау Сейілхан Қажы сияқты ескіні көксейтіндердің қиялында ғана қалғанын автор былай әзілдейді:

⁵⁵ С о н д а, 274-бет.

Сейілхан қажы түсінде
Мың-мыңдаған ақша санады.
Оянып кетіп еді,
«Ажарлаған» дауыс
Құлақты жарып барады.⁵⁶

Қазақ кедейінің өмірі мен тұрмысын, характерін, психологиясын, кәсіп-харекет үстіндегі жай-күйін, үй-шілік тіршілігін суреттеуге келгенде, Бейімбеттің бояу өрнегі сарқылған емес. Шаруа адамының, қуаныш-ренішін, жан-сырын ақтарып сипаттауда ол ешкімді алдына салмайтын білімдар және реалист.

«Кедейдің кейістігі», «Қалампыр», «Бөртпе», «Мәлике», «Күнікей», «Әлеулай», т. б. өлеңдерден өмірдің өзіндей жанды, құбылмалы қозғалысты суреттерді, болмыстарды ап-айқын көзге елестете аламыз.

Тұрмыстық құбылыс-болмыстарды суреттей отырып, автор лирикалық кейіпкерінің портретін, көңіл-күйін қуаныш-үмітін сездіруге де өте ұста, жүйрік. Міне, мектептен келмек бүлдіршін қызын күтіп отырған ана бейнесі:

Екі беті балбырап,
Күнікей отыр көсіліп,
Отын көсеп азырақ
Кейін қойды ысырып.

Күл астынан көмілген
Сопаң етті табасы.
Көмпиіп байдай семірген,
Сап-сары нанды қарашы!

Күл-күл екен жиегі,
Күнікей сұртті етекпен.
Көнтиген нанды сүйеді
Күнтайжан келсе мектептен.⁵⁷

Автор бұл картинада да юморлық стилінен жазбайды. Нанға «көмпиіп байдай семірген» деген теңеу халық ұғымында ұнамсыз сипат, автор нақ мына нанның сапасын көрсетуде оны ұнамды мағынада алады да, күлкі шақырады. Табамен отқа көмілген нанның жиегі күл-күл екендігіне оқушы назарын аудара келіп, автор оны Күнікейдің көйлегінің етегімен сүрте салғанын да қағыта кетеді.

⁵⁶ Сонда, 274-бет.

⁵⁷ Б. Майлин. Шығармалар, 2-том. Алматы, 1960, 6-бет.

Адамның көңілі көтеріңкі, кеудесі қуанышқа толы болса, оны қоршаған жұпыны дүниенің өзі жарасымды, сүйкімді сезіледі. Николай патша тақтан құлап, окопқа кеткен баласының елге аман-есен оралатынын есіткен шал мен кемпірдің осындай жадыраңқы сәтін аудармай кестелеуге автор үйлесімді бояуларды құлпырта қолданады.

Ызындап сары самаурын бұрқ-бұрқ
қайнап,
Иреңдеп жоғары ұшқан буы ойнап.
Табада жайнаған шоқ демдеп қойып
Кемпірі құйып отыр шайды жайлап.

Құржындап, маңдай терлеп, бойы
жылып,
Ынтасын шайға салған шал бүгіліп.
Кесеге қатқан нанды мала түсіп,
Жымыңдап езу тартар кейде күліп.⁵⁸

Шал мен кемпірдің үйінде пәлендей көрікті жиһаз, мүлік, «күміс кесе, алтын аяқ» жоқ, бірақ бірін-бірі қадірлеп, құрметтеген жарастық сезіледі. Қатқан нанды кеседегі шайға малып жібітіп жеп отырса да, шал күн көрісіне риза, сағынған баласын жуырда көретініне мәз. Адам жанының тереңдегі тербелістерін қозғайтын лирикалық жолдар осылай болмақ.

Кедей семьяның күн көріс кәсібінің өнімсіздігін шыншылдықпен баяндайтын «Мәлике» аталған сюжетті өлеңде ақын шеберлігі тағы бір жаңа қырларын байқатады. Еті тірі шаруа әйел Мәлике жегіп жүрген жалғыз сауын інгенінен шайлықтап жинаған шұбатын қалаға апарып сатып, көйлек алып киюді армандайды. Орта шелек шұбатын алып, жаяу-жалпы базарға келген Мәликенің шұбатын қаланың ақ көйлек кербез әйелдері кір деп алмайды, өзін салақ деп жиренеді, кемітеді. Шұбатын өткізе алмай, жолы болмай қайтқан Мәлике ашуға мінеді, баласын қарғап-сілейді,

Мәликенің ашуы
Желдете жауған борандай.
Ең болмаса баладан
Қалсын қалай кек алмай.

«Ақ тайлақтың жабуы,
Ауып қапты әдірә!

⁵⁸ Сонда, 20-бет.

Мәликенің кәсіпқор қайратына іш тарта отырып, ақын, бір жағынан, салақтық, настықты сынға алады, екіншіден, ауыл адамдарына үрке қарайтын, ауылдағының бәрін құбыжық көретін қаланың «ақсаусақтарын» қағытады, еңбек адамын құрметтеуге шақырады.

Екеу ара, не бірнеше кейіпкердің айтыс түрінде жазылған «Мақтым — Кұлпаш», «Шал мен қыз», «Жігіт пен қыз» «Қасен — Уадиға» т. б. өлеңдерінде ақын қазақ әйел-қыздарының ой санасын жаңа заманның оятып-өсіргенін, бұрынғы кезде мал бергеннің етегінен ұстап жылай-жылай кете беретін қыздың енді бас бостандығы мен еркін сезініп, адамдық ар-намысын қорғауға шыққанын, өз жүрек қалауын ашық айта алатын дәрежеге жеткенін жыр етеді. Басы бос, сүйгеніне қосылуға кедергіні жеңіп шығатын қызбен қатар ерінің дегенін екі қылмайтын әйелдер де жаңа жағдайда өзін ермен тең санайды, ерінің ерсі қылықтарын бетіне айтады, түзелуін талап етеді. Бұл — түбірлі, маңызды өзгеріс, — ақын өлеңдерінде осыны беркітеді.

Ерлі-зайыпты Мақтым мен Кұлпаш арасындағы әңгіме-диалогте шағын шаруасын қарамай, ертелі-кеш карта ойнап, қырсыздыққа салынған Мақтымнан гөрі үйіне қожалық ететін Кұлпаштың даусы өктем. Мақтым жалына, жағына, өтіне сөйлесе, Кұлпаш шалқая түседі. «Еркім бар кетем, Мақсұтқа жетем!» — дейді ол. «Еркім бар, өз басыма билігім келеді» деген сөздердің қазақ қызының аузынан шығуы — заман шындығы, заман тәрбиесі. Шалмен айтысқан қыз да («Шал мен қыз») осы қасиетті сөздерді ұран етіп шалдың баласындай қызға сөз айтуының ұяттығын әшкерелеп, жеңіп шығады.

Айтыс үлгісіндегі басқа өлеңдер сияқты бұлар да сахнада ауызекі тақпақтап айтуға, рольге бөліп ойнауға лайықталып жазылады.

Сахнада орындауға арнап жазылған «Қасен — Уадиға» айтыс өлеңінде бірнеше қатысушының образы беріледі. Мұнда сахнаға кім қашан кіріп шығатыны, қандай көңіл күйінде екендігі, жүріс-тұрысы, қимыл-әрекеті авторлық ремаркамен белгіленіп отырады, қысқа

⁵⁹ Б. Майлин. Шығармалар, 1-том. Алматы, 1960, 297-бет.

диалогтармен қатар ұзақ монологтар айтылады. Өлең драматизм элементтерін сақтайды. Бай мен бәйбіше, олардың қызы Уадиға, сүйген жігіті ауылнай — Қасен араларындағы тартыс-жауаптасу Қасен мен Уадиғаның түсінісіп, қосылуға сөз байласуымен аяқталады.

Әр кейіпкердің өзіне лайық сөзі, ұғымы, көңіл-күйі аса шеберлікпен ерекшеленеді.

Кемпір қарғап-сілеп, ұрсып-сөгіп сөйлейді:

Малай кетті бетімен
Мал кетілді шетінен.⁶⁰

Бай заманның «бұзылғанына», ши аяқтардың өкім болғанына наразы:

Не қылмады маған
Әлгі иттен туған жаман,
Қасен дейтін ши аяқ,
Әй, бұзылған ғой заман!⁶¹

Қасен ауылнай байдың қызын сүйсе де, байдың өзіне қолжаулық болудан арланады, таптық бағытынан таймайды.

«Айтқанымнан шықпа,
Маған қасты мықта!»
Деп қолжаулық қылмақшы
Масқара ғып жұртқа.
Мен де ермін.
Талайды көрдім,
Тізгінді оңай
Келмейді бергім.⁶²

Уадиға қыз сүйген жігіті Қасеннің әділдігін, адалдығын сыйлайды, оның шын махаббатты қадірлейтініне сенеді. Айтыста бай, бәйбіше жеңіліп, жастардың мерейі үстем болады.

Айтыс өлеңдердің бір ерекшелігі — оларда лирикалық шегініс, философиялық толғау, белгілі құбылысқа автордың көзқарасын танытарлық кең суреттеу толғаныстар аз болады да, айтысушылардың бетпе-бет, бұлтартпас жауаптары алдыңғы орынға қойылады. Мұнда жеңілуші сөзден тосылып, қарсы жағына айтарлық жауап таба алмай, тұйыққа тіреліп қалмайды, өз қы-

⁶⁰ Сонда, 92-бет.

⁶¹ Сонда, 95-бет.

⁶² Сонда, 97-бет.

лығын жөн деп, сылтау-себеп айта береді. Әділдік кімнің жағында екені, кім күлкі болып қалғаны ап-айқын ұғылады.

«Жігіт пен қыз» — аталған айтыс өлеңде де осындай жайлар аңғарылады. Жігіт қызды сүйетіндігіне көзін жеткізу үшін, ең салмақты, ең ұтымды сөздерді үйіп-төгіп, айласын асырады. Кейін басқа қызға көңілі ауған кезде, бұрынғының бәрін ұмытады, бәрінен танады:

Ж і г і т алғашқыда:

Нан, қарағым,
Ал барамын, —
Кет десең, мен өлімге!
Бір сен үшін,
Бір тең үшін,
Өлген өлім, өлім бе? ⁶³ —

деп үзіледі.

Бір айдан соң, ж і г і т қызға:

Жұмысым көп,
Уақытым жоқ,
Тағы бірде келерсің
Кейіп жүрсем,
Қайта көрсең,
Құр мазалай бересің ⁶⁴ —

дейді.

Қыздың таза махаббатын аяққа басқан суайт, сұрқия жігіттің шын сыры соңғы шумақта аян болады, оқушы онан жиренеді.

Біз азды-көпті талдап өткен өлеңдердің көбіне тән ерекшелік — оларда юмор бояуы басым. Лирикалық кейіпкердің іс-әрекеті, характері, оны қоршаған өмір құбылыстары қашан да күлкі тудырмай қалмайды. Автордың юморлық шығармалары астарлы, олардың мезгер мақсаты, сілтер нысанасы бар. Адам бойындағы жақсылыққа сену, жоғары гуманизмге үндеу — ақынның жайдарлы күлкісі осындай мұратқа қызмет етеді.

Қазақ халқының әдеби нұсқаларында қалыптасқан өзіл, әжуа, күлдіргі әдістің Майлин туындыларында үлкен биікке жеткенін бағалай келіп, академик Қ. Жұмалиев былай дейді:

⁶³ Сонда, 109-бет.

⁶⁴ Сонда.

«Бейімбет шығармаларында, әсіресе, өлеңдерінде күлкі шақырмайтын өлеңдер аз кездеседі. Ал, оқырмандарын күлдіретін әдістері де басқаларынан бөлек. Зәрсіз, жұмсақ күлкі. Белгілі бір өмір құбылысын сықақ ету үшін әдейі жазылған шығармаларында да бірінші орында нәзік юмор тұрады. Тілдерінде кезенсе шаншып, төнсе түйреп тастайтын сарказмнан көрі, ирония денірек»⁶⁵.

Кейін автордың прозалық туындыларының стильдік ерекшеліктерін қарастырғанда да бұл тұжырымның дұрыстығына көзіміз жетеді.

Бейімбет юморы — оның поэзия, проза, драматургиясында үзілмей көрініс беріп отыратын айнымас стильдік өрнегінің негіздісінің бірі.

Ақынның бір сала лирикалық өлеңдері махаббат сырын шертуге арналады. М. Горький айтқанындай, махаббатты романтизациялаудың терең мәдени-тәрбиелік мәні бар. Махаббат лирикасында адамның ішкі дүниесі, таза жүрек сыры, нәзік сезім тербелістері суреттелетіні мәлім. Екі жастың достығы, адамгершілік қасиеті, лирикалық кейіпкерлердің бірін-бірі түсінудегі сезім қайшылықтары, ұғыса алмаушылық т. б. лирикалық шығарманың арқауына айналады.

Махаббат жайлы өлеңдер Бейімбетте онша көп емес. Сүйгеніне қосылып, бақыты өмір құра алмаған қыздардың қайғылы тағдырын кең жырлайтын «Рәзия қыз», «Маржан» поэмалары мен «Қашқан келіншек», «Зәйкүл» сияқты аңыздық сипаттағы туындыларға қоса біраз сюжетті, сюжетсіз лирикалық өлеңдерінде Бейімбет махаббат мұратын толғайды.

Ғашықтардың жолығысу, сырласу сәттеріндегі жүрек лүпілі, сезім сергелдеңі, қуаныш, қобалжуы «Байдың қызы», «Түнде», «Ақсуаттың жанында», «Наздан ару», «Ақтық хат» өлеңдерінде сыршылдықпен бейнеленеді. Қызбен көрісуге уәделескен сәтін шыдамсыздана күткен жігіт, сүйген жігітінің белгілеген мерзімде келмегеніне қапаланған қыз, айлы түнде жүрекпен ұғынысқан ынтықтар — өлең кейіпкерлері етіп алынады. Ақын жастар арасындағы сезім шындығын, тұрақты махаббатты, уәде-сертке беріктікті, беріле сүюді қол-

⁶⁵ Қ. Жұмалиев. Стиль — өнер ерекшелігі. Алматы, 1966, 40-бет.

дайды. Сондықтан да оның, әсіресе, қыз кейіпкерлері махаббат сәтсіздігіне жолыққанда, өмірін трагедиялық тұйыққа тірейді. «Байдың қызы», «Зәйкүл» осындай сюжеттегі туындылар.

Асылында, Бейімбеттің махаббатты толғайтын өлеңдерінде «сүйдім-күйдім» деп ант беріп, қызды сендіріп алып, артынша өзгеріп, жалтарып, қыз жүрегін жазылмастай жаралайтын «сөзі жылмаң» жігіт жиірек бой көрсетіп қалады. Ара-тұра қыздардың да уәдені бұзып, басқаға жар болып кететіндері болады. Махаббат сәтсіздігі бірде қызды, бірде жігітті қайғы-шерге бөлейді.

«Байдың қызы», «Ұмытылған уәде», «Ақсуаттың жанында», «Ақтық хат» әрқайсысы жаңағыдай ситуацияға душар болған лирикалық кейіпкер көңілінің нәзік пернелерін дәл басып, жабыраңқы күйін шертеді.

Махаббаттың ғажайып құдіретін ақынның Абайша түсінетін, Абайша сипаттайтын тұстары тартымды, қызғылықты.

Сүйіскен екі жастың сөзбен жеткізе алмастық жалын атқан жан сырларын мағыналы көзқарас, жүрек лүплін ыстық леп, емеурінмен қатесіз, қапысыз ұғысатынын Абай:

Ғашықтың тілі — тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішпен біл.
Сүйісер жастар қате етпес
Мейлің илан, мейлің күл,⁶⁶ —

деп қорытады.

Бейімбет «Ақсуаттың жанында» өлеңінде сүйіскен қыз бен жігіт атынан:

Біз тілсіз едік,
Соққан жүрекпен сырластық.
Ай сәулесімен ант етіп,
Алтындай бағалы сырды аштық,⁶⁷ —

дейді.

Бейімбеттің суреттеуінде де сүйіскен жастар «тілсіз, жүрекпен сырласады» олардың алтындай бағалы сырына ай ғана куә. «Ай сәулесімен ант еттік» дегенде ақын тура мағынасындағы ант беруді айтпайды, ант берген-

⁶⁶ А б а й Қ ұ н а н б а е в. Шығармаларының толық жинағы, I том. Алматы, 181-бет.

⁶⁷ Б. М а й л и н. Шығармалар, I-том. Алматы, 1960, 132-бет.

дей таза сезімде болғандарын ескертеді. Тілсіз түсініккендерге оның үстіне ант берісіп, қол алысудың артық екендігі өзінен-өзі түсінікті.

Пушкиннен Абай аударған «Татьянаның сөзінде»:

Сен жаралы жолбарыс ең,
Мен киіктің лағы ем.
Тірі қалдым өлмей әрең,
Қатты батты тырнағың⁶⁸, —

деген шумақты оқимыз. Татьяна Онегинді жаралы жолбарысқа, өзін киіктің лағына балайды.

Уылжыған жас қызды киіктің лағына теңеу қандай әдемі, жарасты! Киіктің лағы азулы мен тырнақтының алдында қорғансыз, дәрменсіз, оның өмірі жауіп, қатерге толы.

Халық өлеңдерінің үлгісімен жазылған «Ақтық хатта» Бейімбет қайғылы қызды «оқ тиген жаралы киікке» теңесе, жігіттің мейірімсіз суық жүрегін тасқа балайды.

Оқ тиген мен жаралы киік болдым,
Болғанда тас жүректі сүйіп болдым.
Өсіріп от ұшқынын көрген сайын
Қайтейін қалқажан-ай, күйік болдың.⁶⁹

Мысалға алынған шумақты үздік шебер жазылған демесек те, Абай мен Бейімбеттің эстетикалық талғамы, образды ойлау жүйесі біраз ұқсас келіп қалатыны назар аударады. Әрине, Бейімбет «Ақтық хатты» жазғанда, «Татьянаның сөзін» оқып отырды, сонан әсер, ықпал алды дегендей қысқа қайырым жасау асығыстық болар еді.

Махаббатты дәріптеуде өзіндік оралымды ойы бар, әр түрлі бояуы-реңі жетерлік Бейімбет поэзиясында бұл тақырып елеулі орын алмайды, ақын сапарының алғашқы кезеңдерінде көрініс беріп өтеді, кейін ол азат әйел, тең әйел, бақытты әйел бейнелеріне көбірек ойысады.

Лириканың дәстүрлі бір бұтағы — табиғат көркемдігін безейтін өлеңдер дейміз. Табиғат құбылыстарын суреттей отырып, автор ондағы жадыраңқы жарастықты, не қатыгез ызғарлы лептің жан-жануарға тигізер

⁶⁸ А б а й Қ ұ н а н б а е в. Шығармаларының толық жинағы, I том. Алматы, 115-бет.

⁶⁹ Б. М а й л и н. Шығармалар, 1-том. Алматы. 1960. 261-бет.

әр қилы әсеріне, адам тіршілігі қатысына баса назар салады. Яғни табиғат әлеміндегі тамылжыған әсемдік, сұлулықты, болмаса сұралып дүлей күштің ғажайып бұрқаныстарын жай, сырттай тамашалау үшін жазбайды, оны белгілі мақсатқа бағыштап алады.

Жыл мезгілдерінің ерекше сипаттарын бейнелейтін лирикалық өлеңдер көп ақындарда кездесе береді. Бірақ әр ақын өзінің тәжірибесіне, табиғаттан алған әсер, түйсігіне орай пейзажды өзінше өрнектейді, өз қаламының ізін аңғартады.

Айталық, қысты, жазғытұрым мен жазды, күзді Ыбырай мен Абай да, Сұлтанмахмұт та, Сәкен мен Ілияс та т. б. суреттегені мәлім. Ал Бейімбет суреттеуінде жыл мезгіліне сай табиғат өзгерістерінің көбіне малшы мен жалшыға, кедей-кепшікке қандай әсер беретіні тұрғысынан алынады.

«Жазғы кеш» (1915), «Ауылда» (1918), «Қысқы түн» (1921), «Жаз келді» (1921), «Күз келсе» (1923), «Қуаныш» (1923), «Ертеңгі ұран» (1923) өлеңдерінде Бейімбет жыл мезгілдерінің табиғат ерекшеліктерін, оның адам тіршілігіне, кәсібіне, көңіл-күйіне жанасымын бір алуан тартымды бейнелейді.

1915 жылы жазылған «Жазғы кеш» өлеңінде бұл әдемі мезгілде табиғат тынысының жалпы жан біткенге жайлы тиіп, рахатқа бөлейтін, шат көңілге кенелетіні сүйсіне суреттеледі. Дөңеске шығып, қызу кеңес құрған қарттар, асыр салып ойнаған балалар, сиырдың кешкі сауынына білегін сыбана шыққан келіншектер, қосылып ән салған қыздар бәрі де табиғат сыйына риза, қуанышты. Жазғы кештегі мұндай тамаша көріністі «ұжмаққа», «жанның рахатына» санайды, теңейді автор. «Маңыраған қой, мөңіреген сиырға» шейін «еркін жүріп, көңілі тасып» келеді дейді ақын. Жан-жануарға қатысты «көңіл тасып» дегендей эпитетті Бейімбет жиі қолдана береді.

Бейімбеттің пейзаждық көп өлеңдері адам тіршілігімен, көңіл күйімен іштей үндесе келіп отырады. «Жазғы кеш», «Жаз келді» сияқты бірер өлеңінде ғана табиғаттың жан иелеріне тегістей жайма шуағына елжіреп еліккен ақын, күз, қыс маусымдарының малшы-малайға қатал-қатыгездігін, жыл мезгілдерінің кедей мен байға бірдей рахат әкелмейтінін ашып, көркем суреттейді.

«Ауылда» (1918), «Қысқы түнде» (1921), «Күз келсе» (1923) өлеңдерінің бояу астарынан автордың идеялық бағытын айқын танимыз, оның табиғатты жалаң қызықтап, белгілі құбылыстарға сырттай таңданып, тамсану тұрғысынан келмейтінін, әріге көз салатынын бағдарлаймыз. «Ауылда» өлеңіндегі қысқы пейзаж, біраз тұста, Абайдың «Қыс», «Күз» өлеңдерімен әуендес, реңдес келіп қалады.

Абайдағы:

Қар тепкенге қажымас қайран жылқы,
Титығы құруына тез тақалды —

делінетін шумақтар мен:

Кемпір-шал құржаң қағып, бала бүрсең

шумағы «Ауылда» өлеңінің қыстың жан-жануарға әкелетін қатаң зардабын еске түсіретін жолдарында құлаққа шалынғандай болады.

Бейімбетте:

Жылқы да қарды теуіп, азаптанып,
Өлуге арық-тұрақ аз-ақ қалып...

болмаса:

Жас бала бүрсең қағып шықса тысқа,
Табалмай еш мархабат ойнап тыста...

Бұл ұқсастықтар екі ақынның да қыстың мал мен жанға ауыртпалығын бірдей түсініп, бағалауынан туатын сияқты.

Ауылдағы қыс қысымын суреттей отырып, Бейімбет бұл кезде әрекетсіздікке беріліп, үйден-үйге қыдырып, уақытты бос өткізетіндер мен ұйқының құшағында ұзақ жатуды қалайтындарды сынға алады.

Екінші «Қысқы түнде» өлеңінде ызғарлы табиғат көріністерін сипаттай келе ақын оның қатерлілігі бай мен кедейге бірдей еместігін «Қыс ішінде кімде зар» екенін сездіретін саяси әуенге ауысады.

Ызғырық қалың сұр бұлт
Аспанды тегіс қаптаған.
Долданып дауыл жел үріп,
Жер жоқ қармен жаппаған.

Ұйқыға талған табиғат,
Қысқы түн. Қап-қараңғы...
Байдың қыспен несі бар,
Қорада малы қамаулы.⁷⁰

Жаны да, малы да жылы жайдағы байға үскірік дауыл қанша долданса да, түн қанша түнекті бүркенсе де үрейлі емес. Бұған, керісінше, ел шетіндегі тып-типыл қар басқан лашықта жатқан әл үстіндегі науқас жанға от жағылмаған пештің мұржасынан ұялы қасқырдай ұлыған дауыл мен терезе сынығынан құшақ құшағымен үйге кірген аязды ауа қорқынышты да қатерлі. «Тілдесер қатын, бала жоқ», бір жұтым сусынды алып ішерлік шамасы жоқ, бұл аянышты жан — байдың малайы, күш-қуаты барында оны бай пайдаланған, ауырып, әлсірегенде жалғыз тастаған. Қысқы түнді көзге елестете отырып, автор оның қайырымсыз қаталдығын байдың кедейге көрсеткен озбырлығы, өктемдігімен қатар қойып, идеялық-көркемдік мақсатын жүзеге асырады.

Табиғаттың жүдеу, жұтаң маусымы — күздің қысқа ауысар шағының жайсыз құбылыстары, күңгірт солғын бояулары «Күз келсе» (1923) өлеңінде қойшының азапты еңбегі тұрғысынан қаралып, бағаланады. Автор, алдымен күз пейзажын лайықты эпитет, теңеу, метафора, кейіптеулермен оқушы алдына күздің шындық картинасын елестетеді.

Қарлы жаңбыр, сұр бұлтты,
Жел, дауылды күз келсе,
Шөп қуарып, су суалып,
Әлем түсі өзгерсе.

Ағаштардың жапырағы
Мәуедей боп құйылса,
Жел соққанда иттей ұлып,
Жәрдем сұрап сыйынса.⁷¹

Бірінші шумақтағы «қарлы жаңбыр», «сұр бұлтты», «жел», «дауылды» деген эпитеттер бәрі күзді сипаттайды. Екінші шумақ күз табиғатын онан әрі дәлдей түседі. Күзгі желді «иттей ұлып» деп әрі кейіптеу, әрі теңеумен бейнелесе, қатты желде жерге құйыла, борай түсетін

⁷⁰ Б. Майлин. Шығармалар, 1-том. Алматы, 1960, 71-бет.

⁷¹ Сонда, 164-бет.

жапырақтарды «Жәрдем сұрап сыйынатын» дәрменсіз жан несі кейпінде танытады.

Бар сымбат көркінен, бүкіл рең бояуынан айрылған — жер жүзі «қаусап біткен кәрі шалға» теңелетін шумақ күздің жалпы белгісін қорытады.

Күзгі күнгірт күн, қараңғы түн, тартымсыз табиғат автордың ой-қиялын қозғайды, өткен өмірін есіне түсіреді. Күз келгенде, кедейдің күн көрісі қалай болатыны, қойшының табиғаттан да, байдан да жейтін таяғы ақынның тұла бойын шымырлатады.

Күнде қырда қойды бағып,
Тал, қурайды паналап.
Кешкілікте бүрсеңдейтін
Өзен бойын жағалап.

Желі ызғар, қары ұшқындап,
Үсітетін аяқты.
Қырда кебен паналасаң,
Жейтін кездер таяқты ⁷²...

Автор сөзге сараң, ойға жомарт.

«Қырда кебен паналасаң,
Жейтін кездер таяқты, —

делінген жайша баяндауда, қанша шындық, сыр бүгілген? Жыртық киім, жалаң аяқ жаураған қойшы кебенді (маяны) паналап, бүрісіп отырып, бойы жылынып қалғып кетуі, қойынан көз жазып қалуы әбден мүмкін. Жауын-шашында жылы киініп, мықты атына қонған бай малдың өрістен қайтар аңғарын бағдарлап, төбе-қыратқа шығып, қойдың теріс бағытқа кеткенін байқап, қойшыны көре алмаған ол күдікті кебеннің ығынан қойшыны тапқанда, қандай қатер төгері белгілі. Қысқа өлеңде мұның бәрін тәптіштей суреттеудің қажеттігі жоқ, сондықтан да қойшы неге таяқ жеді, оны кім сабады дегендерді ой көзімен шамалауға, болжауға оқушының еркіне қалдырады автор.

Табиғаттың адам өміріне, кедей тағдырына қабыса суреттелуіне осы «Күз келсе» өлеңі тағы бір айқын дәлел бола алады.

Табиғат көркінің жазғытұрғы, жаздағы қалпы, жылдың бұл мезгілдеріне лайық құбылыстары «Аспан

⁷² С о н д а, 165-бет.

бұлт», «Жаңбырда», «Жаңбырлы күні» сияқты өлеңдерде күз қысқа қарама-қарсы қойылып суреттеледі. Еңсені басатын қайғы-реніш сезімі, солғын-сұрғылт бояулар бұл өлеңдерде кездеспейді. Оның орнына жеңілдік, жарқындық, сүйкімді жарастық бар болмыстан табыла береді. «Өкпек жел», «нұрлы бұлт», «күлімдеген күн көзі», «шипалы ауа», «исі аңқыған гүлдер» адамға қуаныш әкеледі, жүрегін елжіретіп, алқынтады. Әсіресе, «Жаңбырда» өлеңі ойнақы жазылған. Өлеңнің лирикалық кейіпкері жердің о шеті мен бұ шетін бір сәтке жарық қылатын найзағайға біздің елдің тұсынан өтіп, сәулеңмен Қалжанның бетін жалт еткізіп көрсет деген тілек қояды.

Көктем көркі халық поэзиясындағы дәстүр бойынша, аспанда қаңқылдаған қаз бен сыңқылдаған аққу, жерде көкорай шалғын бәйшешек, көлбей көтерілген мұнар сағым т. с. с. мен келісті болады. Халық поэзиясынан нәр жиған Бейімбет те көзге үйреншікті көңілге қонымды суреттен қашпайды, алайда сол дәстүрлік деңгейде қалып қоймайды, өз жаңалығын қосады, дамытады.

Көктем келбеті жайма шуақ табиғат, аққу, қазымен ғана жарасымды емес, ел тіршілігі, еңбек ұранымен құлпыра түспек. Көктемнің белгісін анаайдан танытатын айрықша құбылыстарын сипаттаудан басталатын «Қуаныш», «Ертеңгі ұран» аталатын өлеңдерде жазғы салымның ең маңызды жаңалығы диханшының еңбек қуанышына назар аударылады.

Бозторғайлар әнге басты шырылдап,
Шалшық судан үйрек ұшты пырылдап.
Қыстай баққан көтерем тай өрісте,
Жуытпайды маңайына қырындап ⁷³.

Дәмді, нәрлі көкке тісі тиген қыстағы көтерем тай тез-ақ әлденген, түлеген, енді аяғының астынан үркіп, қырындап маңайына адамды жақындатпайды. Ақын «Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас» дейтін мәтелді өлең жолына жымдастыра өріп отыр. Арық-тұрақтың масайрауы — шипалы жаздың құдіреті, дейді ақын.

Қуаныштың ең зоры диханшыда. Беттен сүйген жылы жел де, тұнжыраған жаңбыр бұлты да егін, шөптің

⁷³ Сонда, 135-бет.

бітік өсетінінің хабаршысындай. Ақын жүрегі диханшы жүрегімен бірге соғады, бірге қуанады.

Тұрдым тыңдап, соқты жүрек, бой еріп,
Алдағы үшін қуанышты ой еніп.
Әкел бері, Көкшолақты, Мырқымбай,
Тез қамытта, ағаш соқа жегелік! ⁷⁴

дейді ақын.

Жер — анаға еңбек сіңіріп, емшегін ембей, кедей ауылы торалмайды. Жерге дер кезінде себілген әр дәннен салмақты масақ өніп шығады. Бұл кезеңді өткізіп алмау, диханшылық кәсіптің бабын білу — көктемгі ертеңгі ұран осыған шақырады. Таңғы салқында дірілдеп, салқын шыққа белбуардан малшынған кедейлер қимылы ширақ, көңілдері қуанышты, ертеңгі ұрандары жерді жарғандай:

Асығып әлде неге соқа жекті,
Шыбыртқы ат, өгізге сарт-сұрт етті.
«Боразна! . . . соп-соп» деген ұрандары
Жаңғыртты таңмен бірге жер мен көкті⁷⁵. —

деп суреттейді ақын бұл сәтті.

Бейімбеттің пейзаждық бірқатар өлеңдері шұрайлы, берекелі жер-су, жайлы қонысты сыпаттауға арналады. «Қаратомар» (1926), «Қарасор» (1926), «Жер жұмағы мұнда екен» (1926), т. б. сондай шығармалар.

Құйқалы жер, құнарлы су кімнің иелігінде, кімге рахатын тигізуде ақын бұл мәселені есінен шығармайды, жер, су байлығының еңбекші елдің игілігіне жаруын қалайды ол. Қоныс үшін болған кескілескен тартыс, қанды уақиғаларды да есіне алады автор.

Селдір, селдір, селдір құрақ, —
Қарасордың жағасы.
Қарасордан мұнарланған, —
Қайыңдының ағашы.

Ат шаптырсаң, талып жеткен, —
Екеуінің арасы.
Жер ұйығы, жер бұлағы —
Ешкімнің жоқ таласы ⁷⁶.

«Қайыңды» мен «Қарасор» аралығын шабындық, егіндік етіп ен жайлаған Оспан байды совет шешімі

⁷⁴ Сонда, 136-бет.

⁷⁵ Сонда, 137-бет.

⁷⁶ Сонда, 288-бет.

бойынша жүргізілген жер бөлісінде онан қуып, Мырқымбайлар жайлы қонысқа қожа болады. «Қарасордың» шын иесі кедей шаруалар онда коммуна құрып, жер байлығын өз игіліктеріне жаратуға жұмылады:

Қарасордай жер жұмағы,
Шын коммун боп түрленбек,
Еңбек шамы лаулап жанып,
Қалың елге нұр бермек! ⁷⁷...

Табиғат сұлулығын тамылжыта кестелейтін ашық бояулы, соны суреттерге толы «Жер жұмағы мұнда өніп» өлеңі (1926) Жетісу өлкесіне арналған сияқты. Өлең соңында «Поезд үстінде» деген ескертпе бар, соған қарағанда, Бейімбет Алматы алқабын бірінші көріп, оған сүйсініп осы өлеңін жазғанға ұқсайды.

Сырдың бұрқыраған құмына, тақыр-сортаңына көкорай шалғынды Жетісу бойын қарама-қарсы қоя суреттеген ақын Сыр бойының қуаң даласын:

Көңілім әбден жүдеген
Сырдың көріп даласын.
Кім опты екен апыр-ау.
Жерін, шөбін, ағашын!

деп жырласа,

Көк балауса жоңышқа,
Түссең белден көмілген,
Арасында күнелткен
Айналсаң нетті өмірден!

Қызғалдағы қызарып,
Көз жанарын алып тұр.
Жұпардай исі мас қылып,
Тоймай айызың қанып тұр, ⁷⁸ —

деп, жер жәннаты Жетісуды айызы қана бейнелейді де, ақын жер жұмағын мекендеген еңбекші елдің гүлденуін жырына түп қазық етеді.

Жау, жау, жаңбыр, жау, жаңбыр,
Жер жұмағы кенелсін!
Еңбекшісі жетіліп,
Мекендеген ел оңсын! ⁷⁹

⁷⁷ Сонда, 219-бет.

⁷⁸ Сонда, 302-бет.

⁷⁹ Сонда, 303-бет.

Табиғат дүниесінің ғажал құбылыстарын лирикалық кейіпкердің көңіл толғаныстарына лайықты суреттеуде өзіндік әуен, бояу-кесте таба білетін Бейімбет кей өлеңдерінде алақолдық жасап, ұйқас қуалап, айтар ойын бір арнаға сала алмағандай кібіртіктеп қалатын тұстары да кездеседі.

«Зәйкүл» аталған сюжетті ұзақ өлеңде осындай іркіс-тіркіс шумақтар, қайталана беретін теңеу-суреттер жиі бой көрсетеді.

Мысалы, өлеңнің бірінші шумағы:

*Күмістей жалтыраған айдың нұры,
Көмескі әлде неге бүгін түрі.
Шарбы бұлт тіркес-тіркес, жұлдыз сирек,
Тып-тыныш маужыраған майдың түні,⁸⁰—*

деп басталады. Мұнда пәлендей олқылық, олақтық бар деу қиын, бәрі де орнында сияқты. Бірақ осындағы «айдың көмескіленуі» мен «жұлдыздың» көрінісі келесі шумақтарда да суреттеле береді де, сезімге айтарлықтай әсер бере алмайды. Ол шумақтардан:

*«Көмескі ай сәулесі күңгірттенген»,⁸¹
«Көмескі нұрын төгіп күмістей ай»;⁸²
«Ай анау ақырындап көкте жүзіп,
Сәулесін қалтыратқан айдын көлде»,⁸³—*

деген жолдарды оқимыз. Сөйтіп, ай мен күннің төрт шумақта онша өзгеріссіз қайталанғаны құлаққа жағымды естілмейді. Жалпы кейбір образ жүйесінің өлеңнен-өлеңге көшіп, жиі ұшырасып отыратыны бар.

Бір жылда (1923), бір сарында, бір стильде жазылған «Қуаныш», «Ертеңгі ұран» аталған екі өлеңнің бірінде суреттелген құбылысты екіншісі шамалы өзгеріспен қайталайтын екі шумақ бар. Бұл — автордың кейде асығыстық жасағанын көрсетеді. Сонымен қатар бұрын-соңды қаламынан туғанды қайта қарап, өлең сайын ылғи соны сурет, жаңа ой оралымын тауып отыруға ақынның заман ағысының жедел қарқынына ілесемін деп шұғылдануы да мүмкіндік бермеген сияқты.

⁸⁰ Сонда, 85-бет.

⁸¹ Сонда, 86-бет.

⁸² Сонда.

⁸³ Сонда.

Мына екі шумақты салыстырып қарасақ, олардың бір-біріне ұқсастығына көзіміз жетеді:

Бозторғайлар әнге басты шырылдап,
Шалшық судан үйрек ұшты пырылдап.
Қыстай баққан көтерем тай өрісте,
Жуытпайды маңайына қырындап.
(«Қуаныш»).

Әдемі сурет! Жан-жануарға кеңшілік әкелген жазғытұрғы күннің айнымаған келбеті! Ал «Ертеңгі ұранда» мынандай шумақты оқимыз:

Бозторғайлар әнге басты, шырылдады.
Көлдерден үйрек ұшты, пырылдады.
Ысқырып бөдене де «бытбылдықтап»,
Өріске малдар тұрды шұбырғалы.
(«Ертеңгі ұран»)

Соңғы шумақтағы бөдене туралы айтылған тармақ болмаса, бозторғай, үйрек жайында өзгеріссіз, қайталау болып шыққан. Белгілі бір шумақтағы сурет, ой түйіні басқа өлеңдерде өзге түрде құбылтылып, жаңа қырынан алына беруі мүмкін. Бейімбетте мұндай қолданыстар сан алуан. Нақ жаңағы мысалда олай емес, өлеңнің көркемдік әрі әлсіреген.

Қыстағы көтерем тайдың көктемде қырындап, үркіп маңайына жанды жолатпайтыны қандай тапқырлықпен, өмірді білгірлікпен алынған. «Өріске малдар тұрды шұбырғалыда» мұндай келісті сурет жоқ, болмысты жай баяндау ғана, одан хабар беру бар.

Әрине, поэзиялық қыруар мұраның ішінен там-тұм байқалатын ширатылуы жетімсіз кей өлең жолдары ақын шеберлігіне нұқсан келтіре алмайды, оның өсу жолын аңғартады.

Бір сөзбен түйгенде, Бейімбеттің пейзаждық лирикасы заман сырын танытады, қызғылықты оқылады, автордың стильдік ерекшеліктерін ашып береді.

* * *

Бейімбет поэзиясының бір тармағы жас ұрпаққа арналған өлең, жырлардан тұрады. Ақын жас өспірімге бағыштап өнегелі істер туралы жыр толғаған балажан қаламгер. Жас жеткіншекке үлгі беретін, қиялын қанаттандырып, талабын талпындыратын өлең жазу жоғары талғамды, шеберлікті қажет етеді.

Өлең сөз оқуға жеңіл, аз сөзбен көп мағына ұғындыруға мүмкіндігі молырақ, ал жас өспірім бала өлең, тақпақты жаттап алып айтып жүруге әуес келеді. Сондықтан да Бейімбеттің оқушы, пионерге лайықталған шығармаларын шағын өлең, не уақиғалы жыр өрнегінде жазуы кездей соқтық емес. Жас ұрпақты мәпелеп өсіріп, тәрбиелеп жетілдіру проблемасына автор үлкен мән береді, өзінің бірқатар өлең, аңыздарының идеялық шешімін осы мақсатқа бағындырады. Бесіктегі бөбек, тәй-тәй басқан балдырған, мектеп табалдырығынан алғаш аттаған бүлдіршін, жас талап пионер, ынталы оқушы — ақынның қызыға суреттейтін кейіпкерлері осылар.

Ана мен бала, әже мен немере арасындағы қызығы мол қарым-қатынас, қуаныш пен үміт, қиял мен арман тағы бір сала жыр өзегі болып кетеді.

Нәресте жарық дүниеге келгеннен кейін, оның бірінші тәрбиешісі — ата-анасы. Бөбекті асқан төзімділікпен тәрбиелеп өсіруде, өсіресе, ананың ролі ерекше. Осы жайды ескерген жазушы бірнеше өлеңін ананың бөбегіне деген шексіз мейірімін, оның үстіндегі ізгі тілегін, онан күтетін асқар таудай үмітін, тәтті қиялын жырлауға арнайды. «Наурыз күні», «Әлди (ана жыры)». «Тәй, тәй... қаз, қаз» өлеңдерінде бөбегінің қамын ойлап, «Түн ұйқысын төрт бөлген» аяулы ананың бейнесі елестейді. Әкесі — бай малының соңындағы малай, анасы — бәйбішенің суымен кіріп, күлімен шығатын күң, бесікте сырқаттанып күйіп-жанып жатқан нәресте, — міне, осындай ауыр жағдай «Әлди (ана жыры)» өлеңінен мәлім болады.

Өз өміріндегі барлық азап, қорлықты ұмытуға даяр ана тек қалқатайын сылап-синап өсіретін күннің тууын арман етеді. Ананың үлкен жүрегі, мөлдір махаббаты деген осы.

Бөбекті тәрбиелеуде ананың машақаты қанша көп болса, қуанышы да сонша мол, баланың алғашқы қаз тұрып, апыл-тапыл аяқ басқаны ананы қаншалық зор қуанышқа бөлейді десеңізші. «Тәй, тәй... қаз, қаз» өлеңінің атынан байқалып тұрғандай, мұнда бала аяқтанар сәттегі ананың көңіл күйі сипатталады. Сәбиін сүйіп, демеп, ширақ жүріп кетуіне машықтандыра отырып, ана алыс қиялға шомып кетеді. Баласы ержетіп, азамат болып, өзі келін жұмсап, немере сүйіп отыратын

кезін де ана жүйірік қиялмен шолып өтеді. Бұл өлеңді ақын жайдары юмормен жазады.

Көз нұрым көңілімнің қуанышы,
Кейпіңді жаман дейді қандай кісі.
Өзімнен басқа жері айнымаған
Мұрының әкесіне тартқан ұшы,⁸⁴ —

деген шумақты күлкісіз оқи алмайсыз.

Ана мен бала цикліндегі өлеңдердің ішінен ерекшелу тұрғаны «Қағыңғыр» («Ананың ашуы») өлеңі. Ертенді-кеш доп пен асықтың қызығына егіліп, шаруаға септігін тигізуді есінен шығарған тентек ұлын ана ашу шақырып ұрсады. Ақын ананың ашу үстіндегі сөз қолданысын әзіл-сықаққа айналдырады.

Мектепке бергенімде, келдің қашып,
Сондағы құмартқаның доп пен асық.
Дал-дұл боп жалғыз көйлек былтырғы
алған,
Жүргенің көрінгенмен жанжалдасып⁸⁵, —

деп қынжылады ана. Баласының ұнамсыз қылықтарына ренжіген ана оған мінез-құлқыңды түзе, қолыңнан келетін кәсіп қыл, сабақ оқып, білім ал деген ақылын айтады. Сырт қарағанда анасы ұлына қатты-қатты сөздер айтқанымен, сайып келгенде, «сып-сынық, оқығаны ылғи сабақ» тең құрбыларынан қалмасын деген жақсы ниетін білдіреді.

Бір алуан өлеңдерде оқушы пионерлердің оқу, білім алу, өнер үйрену жайы, олардың өз ата-аналарының саяси санасын оятуда, жаңа тұрмыс құруда жәрдемшілік ролі жыр етіледі. «Күнікей», «Барабан», «Оқиды ұлан», «Су — оқу», «Октябрьдің ұлдары», «Шапай комсомол» өлеңдері жас талаптардың істері мен ұрандарын жария етеді. Оларды өзгелерге өнеге ете тартады.

«Мамық қардай кіршіксіз ақ беті үлбіреп» мектебінен жүгіріп келген Күлтай қыз («Күнікей») әжесіне Лениннің кім екенін түсіндіреді. Октябрь таңының әкелген бақытын ұғындырады.

Билесің бе Ленин кім?
Ол — көсемі бар елдің:
Октябрьді бастаған,

⁸⁴ Б. Майлин. Шығармалар, 1-том. Алматы, 1960, 157-бет.

⁸⁵ Сонда, 282-бет.

Жауынан қалың саспаған.
Жігерлі қымбат көсем ғой,
Ұлы ұранды тастаған,⁸⁶ —

Ақын «Барабан» өлеңін республикамыздың он жылдық салтанатты мерекесіне арнайды, тарихи қысқа мерзімде қол жеткен тамаша табыстарымызды паш етеді, ата-аналардың бастаған үлкен ісін ілгері дамытуға тиіс жас күш — пионерлерге маңызды міндет жүктейді. Барабанмен әлемді оятып, жаңа тұрмыстың дабылын тартқан жеткіншек пионерлер Ленин нұсқаған жолдан қия баспауға, коммунистік партияға сенімді қолқанат болуға дайындықтарын бір ауыздан бар дауыспен айтады. Ақын бұл өлеңді ал қызыл ту көтеріп, сап түзеп, ширақ қимылдаған пионерлердің маршы темпінде жазады, өлеңнің бірқатар шумағының басын «Раз, два...» деген команда сөзімен бастап отырады.

«Раз, два...» желбіреген Ленин туы,
Көр өне, көкті жапқан коммун туы.
«Дайынбыз!» Жаңа өмірді орнатамыз!
— Бұ шу не? — Жер күңдіренткен жастар
шуы.⁸⁷

Міне, бұл жолдар пионерлердің Ленинге, партияға, Отанға берген сертіндей өктем естіледі.

Жас ұлан өнер-біліммен қаруланғанда ғана іскер азамат бола алады, аға буынның үмітін ақтайтын болып өседі. Білім мен өнер шыңына өрлеу үшін, зор ынта, сөнбес жігер, толассыз еңбек қажет. Мұндай сапалар мектеп табалдырығын алғаш аттаған күннен-ақ жас балаға серік болса, қандай ғанибет. «Оқиды ұлан» өлеңінде автор талапкер шәкіртті сипаттайды. Білімге құмартқан балаға күннің суықтығы да, мектебінің қашықтығы да кедергі бола алмайды. Ақын сабаққа ынталы оқушыға сүйсіне де таңдана қарайды.

Төне түсіп жарыққа,
Жайып салып кітабын,
Үй іші тегіс ұйқыда
Ой белетін жоқ ың-жың.

Оқыды ұлан, оқыды,
Әзірледі сабағын.

⁸⁶ Б. Майлин. Шығармалар, 2-том. Алматы, 1960, 7-бет.

⁸⁷ Сонда, 106-бет.

Табиғат сырын білу, оны адамға бағындыру, батпан байлығын ел игілігіне молынан жарату — қашан да актуальды проблема, сондықтан да бұл тақырыптың иірімі көп. Бейімбет те бұл тақырыпқа қызыққан. Ақынның «Су — оқу» деген өлеңін алатын болсақ, Сыр бойындағы қуаңшылыққа, табиғат жұтаңдығына кездесіп, тіршілік қамын ойлап тарыққан диханшығын көреміз. Шөл өлкеге жан бітіретін нәрлі су керек. Табиғаттың бермесін алуға он үш жасар бала бел буады:

Су тегігі алдада емес,
Өнер білсе жауады.
Өнер елге ырыс, бақыт
Көшкен елдей ауады.

Сырдың құмын өнер тапсам,
Бұлақ қылып тастырам,
Сырдың бойын жұмақ қылып,
Басқа елдерге бас қылам,⁸⁹ —

деп мелиоратор болып шығуға құлшынған жас талап ағасынан өзін тез оқуға жіберуін сұранады. Автор бұл өлеңді романтикалық лепте жазады, негізгі кейіпкерін өр талапты, жалынды жас етіп алады.

Табиғат әлеміндегі таңғажайып көріністер, өзгерістер балаларды соншалық қызықтырады. Олар жаратылыс дүниесіндегі болмыстарды түсінуге, білуге құмартады, көзімен көріп, қолымен ұстауға ұмтылады. Бала жанының нәзік сырына қанық ақын олардың түрлі табиғат өзгерісін қалай қабылдайтынын бұлжытпай бейнелейді. Осы ретте «Ауылда», «Жаз келді», «Жаңбырлы күн» өлеңдерін атауға болады. Мысалы, нөсер жауынның («Жаңбырлы күні») кімді қандай күйге, әрекетке мәжбүр еткенін байқап көрейікші.

Тезек терген келіншек желегі малмандай су болып, үйге қарай жүгіреді, қаптан желбей киген қатындар бүрсеңдеп, ықтасынға қарай қашқан бұзауларын қуалап ұстай алмай әуреленуде. Желідегі құлындар үрпийсіп ыққа мойындарын бұрып, ығысады, жыртық үйде сорғалаған тамшыдан мазасы кеткен бәйбіше қызының

⁸⁸ Б. Майлин. Шығармалар. 1-том. Алматы, 1960, 316—317-беттер.

⁸⁹ Сонда, 299-бет.

келісімсіз жүріс-тұрысына ұрсады, төрдегі ақсақал жаңбырдың қайырын тілеуде отырады.

Жұрттың бәрін бұйықтырып әуре-сарсаңға салған дауылды жаңбыр балаларға ғана бұйым емес, қайта оларды желіктіре түседі. Балтырларын түрініп алған балалар суды шалпылдата үйден-үйге жүгірумен болады.

Жаңбыр сәт толастасымен-ақ балалар қызу ойынға кірісіп кетеді.

Бала біткен жиылған,
Астарында тал аты.
Ұшқан құстай зырқырап,
Екі қолы — қанаты.⁹⁰

Жаңбыр күткен жасаң гүлдей балалар:

Жау, жау, жаңбыр, жау жаңбыр,
Жау, егіннің көгі өссін.
Сұлудай бұраң құрақты,
Айдын шалқар көл өссін,⁹¹ —

деп жаңбыр шақыру жырын шырқайды. Шағын өлеңде ақын қазақ ауылының тұрмыс-тіршілігінің қайталан-бас жанды суретін алдыңызға тосады.

Бейімбеттің аңыз, ертегі түріндегі, фольклорлық дәстүрге негізделген «Өтірікке бәйге», «Хан күйеуі», «Байшұбар», «Кемпірдің ертегісі» аталған шағын поэмалары сюжет тартымдылығы, баяндау шеберлігі, идеялық-тәрбиелік ұстамдылығымен бөлектенеді.

«Өтірікке бәйге» (1922) поэмасы халыққа көп тараған «Қырық өтірік» өлеңдерімен үндес, желілес, бірақ сюжет арқауы біраз басқаша тартылған. Мұндағы тазша бала да «Қырық өтіріктегі» тазшаға егіздің сыңарындай ұқсас, соның жұрағаты болғандай. Алуан-алуан өтіріктердің бәрін де «рас» деп небір жезтаңдай айтқыштардың жігерін құм қылған сұңғыла хан, ақырында, осы тазшадан тосылады. Қиқар ханды жеңу оңай емес: ол өзінің пайдасына қарай ақты қара деп, түпсіз өтірікті ақиқат шындық деп қарысады. «Қиядан шауып, қисынын табатын» майталман тіл өнеріне сүйенген қаршадай бала мен жалаң қылышын жарқылдатқан сұсты ханның жекпе-жегінің қалай басталғанын автор:

⁹⁰ Сонда, 270-бет.

⁹¹ Сонда.

Бір таз бала, үсті дал-дұл
Келді ханның алдына.
Өтірігін айтты ретпен
Рұқсат сұрап алды да.

Өтірігі өте жойқын
Жас бала да канғысыз,
Алтын қимай, «рас» дейді,
Ұяты жоқ хан арсыз⁹², —

деп суреттейді.

Хан тұқымы, әдетте, өздерін жеті атадан бері ханбыз, хандық біздің сүйегімізге біткен қасиет деп жұрты иландыруға тырысатыны белгілі жай. Тазша бала осы қағидаға табан тіреп алып, ханды мықтап сүріндіреді. Бала баяғыда мойны ырғайдай, биті торғайдай «Үсті дал-дұл, көзі соқыр, жан шошырлық порымынан» бір кәрі шалдың ылғи сүзеген бұқаларды баға алмай, зар жылап жүргенін көргенін айта келіп, сол бақташы шал сенің әкең еді деп ханға бас салады. Ханның мұны да «рас» деуге аузы бармай, тілі күрмеліп қалады. Өнері асқан бала бәйгеге тігілген алтын толған көзені жеңіп алады, өлімнен өнерімен құтылады.

Бұл ертегіде шытырман уақиға жоқ, балалардың пайымдауына жеңіл. Сонымен бірге тазшаның ғажап тапқырлығы, зеректігі балаларды таң қалдырады, оларды «мен де өнерлі болсам, шешен болсам» дегендей ынта-талапқа жетектейді.

Шығармада кейбір ертегілердегідей ханды ақылды, әділ етіп, көпшілік қадір тұтатын күйде көрсету жоқ. Керісінше, ханның елге салған бүлік, ойранын әшкерелеу, өзін тазшаға жеңдіріп масқаралау, мазақтау басым.

Поэманың прологы орнындағы мына шумақтар автор атынан ханға айтылған өткір сын, айыптау болып қабылданады.

Хандар, хандар, хандар,
Қарашасын еріткен.
Мініп түсіп, төгіп ішіп,
Күн өткізген желікпен.

Сайраңдаған, ойраңдаған
Сарыарқаның даласын.

⁹² С о н д а, 126-бет.

Хандық құрып, бөліп, бөліп,
Сорлы қазақ баласын.

Хан құдайы, қарашы — құл,
Айтқан сөзі — шаригат,
Атадан ұл үлгі алып,
Мұрасы боп алтын тақ.⁹³

Даналық халықта, халық өкілі тазшаның ханды масқаралап жеңуі—үлкен оптимистік идеяны меңзейді.

Дүние жүзіне әйгілі «Мың бір түн» сюжеттерімен желілес ертегілік-фантастикалық уақиғалы «Хан күйеуі» (1923), «Бақ», «Байлық», «Ақыл» сияқты философиялық категориялар туралы толғайды. «Бақыт», «Байлық» және «Ақылдың» қайсысы өмірде ең пайдалы, аса құдіретті, адамға бұлардың ішінен ең қажеттісі не болмақ. Жыр осыны сараптайды.

Әуелі басына бақ пен байлық қонған жігіт ақылсыздықтан бағынан да, байлығынан да еш пайда таба алмайды, ханның қаһарына ілігіп, өлім жазасына кесіледі, ал бақ пен дәулеттің үстіне ақыл дарыған соң, жігіттің ісі оңға басады, ол данышпандық, көрегендік жасайды, ханды жеңіп, үкімін бұздырады, қызына үйленеді.

Бұл шығарманың орыстың халық ертегілеріне жуықтап кететін жерлері де бар. Біреудің үш баласы болып, ең кішісінің ақылсыз болуы орыс ертегілерінде жиі айтылады.

«Хан күйеуінің» аяқталуы да орыс ертегілерінің трафаретті, дәстүрлі, ойнақы аяқталуын (концовка) еске түсіреді:

Ол ойынның ішінде мен де болдым,
Күйеуге жолдас, қызға жеңге болдым.
Күннен ыстық қыздардан соққан аптап,
Көрген құрлы қызықты терлеп өлдім,⁹⁴—

делінген шумақ орыс халық ертегілеріндегі:

И я там был,
Пиво, мед пил,
По усам текло,
А в рот не попало, —

⁹³ Сонда, 124-бет.

⁹⁴ Сонда, 193—194-беттер.

деп келетін жолдарды қазақ тұрмысына лайықтап ақын өзінше жырлағанын байқаймыз.

«Байшұбар» хикаясы да балдырғандарға лайықты жазылған шығарма. «Ұрыны қарақшы ұрлайды» дейтін халық мәтелі бұл аңыздың тиегі сияқты қабылданады. Бейғам керуеннен мал олжалап, жылы-жұмсаққа бір тояды мақсат еткен жолбарыс — «Байшұбар» жырында ұрының құ тақымына ілініп қалады. Ұрының көздегені де оңай олжа, тегін мал еді. Бірақ тағдыр оны жолбарысқа кез келтіреді. Уақиға сатылап дамиды. Қырдан ойға орғыған жолбарыс үстіндегі ұрыны түсіре алмай азап шексе, астындағы айшылықты алты аттайтын тұлпар емес, орман тағысы жолбарыс екенін соңынан білген ұры мұнан қалай құтылудың айласын таба алмай, үрейі ұшады. Ақырында батырсынған маймыл масқара болып қалады. Қандай қиын-қысылшаң тұста да саспай, ақылмен әрекет істеуші қашан да жеңіп шықпақ — міне, хикаядан осы емеурін білінеді. Бәрінен де ақы-парасаты бар адам құдіретті екені паш етіледі. Ұры азуы алты қарыс, ашу-ызасы борандай бұрқ-сарқ еткен аса хауіпті аң жолбарысты төл атындай жайласа, айлалы да, сотқар маймылды тұзаққа түсіріп алып, жүндей сабайды. Батылды, шапшаңдық, мүлт кетпес көзмөлшері, дәл қимыл тек адамның бойынан табылатын сапалар.

«Байшұбардың» — сюжеті қызықты, уақиғаның шарықтау шегі мен шешілуі, бір эпизодтың екіншісімен алмасуы сөз ілеспестей жедел және күтпеген шешім табады.

Ертегі түрінде жазылған автордың енді бір көлемді шығармасы «Кемпірдің ертегісі» (1927) атты поэмасы. Шынында ертегі емес, болған уақиғаны еске түсіріп, қайта айтып беру. Жазушы поэманың басында «16-жылдың қанды уақиғасынан бір сурет» деп ескерту жасайды.

Кәрі әже он жасар немересінің қолқалауымен өткен күннің қайғылы уақиғасын шертеді. Ой-санасы ерте оянған бүлдіршін Асылбек:

Өткен күнді білгісі кеп ынтығып,
Ынта күшті, білім іздеп ұмтылып,
Әжесі айтса, ескі күнді — ертегі
Шын тыңдайды бір бозарып, бір күліп,

Айтшы, әжетай!... Айтшы, айтшы ертегі!
Ертегің ше — еліктіріп ертеді.
Әсіресе «әкең өлді!»... дегенің,
От боп жанып, жүрегімді өртеді,⁹⁵ —

дейді ол.

Асылбектің әкесі — Қайранбай — ер жүрек, палуан білек, айтқанынан қайтпас қайсар жігіт. Оң алтыншы жылдың дүрбелеңінде Қайранбай ел боздақтарына басшы болып, окопқа барудан бас тартып, жексұрын болысты өлтіреді, соңынан өзі сол жорықта құрбан болады. Ақ шашты әже көкірегін қарыс айырған өткен трагедиялық уақиғаны баяндай отырып, қайғысын қуанышқа жеңдіреді, қазіргі тұрмыс күйіне қанағаттанғандық сезім білдіреді, болашаққа, немересінің ержетіп, азамат болуына қуанышты сезіммен, берік сеніммен қарайды.

Бас аяқ боп, аяқ басқа теңелді,
Жылағандар жасын сүртіп кенелді.
Шаруасына береке еніп, күш кіріп,
Әсіресе қалың кедей көгерді⁹⁶, —

дейді әже.

«Кемпірдің ертегісі» жас жеткіншекті ерлік дәстүрге тәрбиелеуде үлкен маңызы бар туынды. Өйткені қазіргі бақытты өміріміздің өзінен-өзі орнай қалмағанын, оның қиян-кескі күрес, қымбат құрбандық нәтижесінде орнатылғанын жас буынға үнемі түсіндіріп отыру — оларды советтік патриотизмге тәрбиелеу жолы.

Сөйтіп, Бейімбет Майлин жас ұрпаққа жалынды жырымен өнеге берген абзал ұстаз, мейірімді тәрбиеші болды, оның кең арналы, терең тамырлы творчествосының жемісті бір бұтағы жас өспірім, жеткіншек бойына ізгі қасиеттер егуге арналды.

* * *

Майлиннің поэтик тіліндегі стильдік ерекшелік — халықтық поэтикалық образды жүйелі қолдану, халықтық, ұлттық психиканың, ойлау, сөйлеу өзгешелігінің көрінісі болып табылатын ұғым, оралымдарды сақтау,

⁹⁵ Сонда, 415—416-беттер.

⁹⁶ Сонда, 417-бет.

кең пайдалану, халықтың әсемдік, сұлулыққа қояр критерийін ұстанудан байқалады.

Оның лирикалық өлеңдерінде де, поэма, дастандарында да жоғарыда айтылған тілдік мәнер бой көрсете береді. Ақынның сөздік қорының ұйтқысын халықтың ауызекі сөйлеу тілінің үлгілері, көбінесе, ауыз әдебиетінің мол қазынасынан алынған мақал-мәтел, нақыл, қанатты сөз өрнектері, орыс тілінен кірістірілген атау сөздері, жаңаша мағынада қолданылған араб, парсы сөздері құрайды.

Қазақ тілі терең мағыналы, астарлы, бейнелі, айналасы жұмыр, үнді-әуенді мақал-мәтелге аса бай тілдің бірі және мұндай «толғауы тоқсан», тобықтай түйінді сөз кестесінің халықтың өмірі мен тұрмыс-тіршілігінің сан құбылыстарына байланысты айтылып, қалыптасуы, дәстүрге айналуы сонша, мақал-мәтелмен дәлелдей сөйлеу әрқашан түсінікті, ұғымды, көңілге қонымды болып тұрады.

Бұқараға түсінікті, оның сезім дүниесіне әсер тигізерлік қылып жазуды қалайтын Бейімбет осындай сөз қаймағын — мақал-мәтелді бастапқы мағынасы мен формасын өзгертпей тура қалпында да не мағынасын, фонетикалық-синтаксистік формасын өзгертіп, жаңаша түрлентіп те өнік пайдаланады.

Біріншіден, автор өлеңдерінде мақал, нақылды бастапқы күйінен өзгеріссіз кірістіргенде, сол арқылы айтпақ ойын, суреттемек құбылысын дәлелдеп, айқындай түседі, мақалда айтылған ой түйінін тереңдетіп алады.

Төл сөз ретінде алынған мақал-мәтелге мысалдар:

1. *«Ақыл жастан, асыл тастан».*

Жас ұланда бар үміт!
Не шықса да шығар жастан,
Тәрбиеле, жасты күт!

(Бейімбет, I том, 361-бет).

Өлең шумағының бірінші тармағындағы мәтелде айтылған ойды автор келесі үш тармақта тереңдете, дәлелдеп, нақтылай түседі, автордың айтпағы мәтелдің мағынасымен іштей кірігіп, сіңісіп кетеді.

2. *«Базары жақын — байымас».*

Береке жоқ түсімде.

(1-том, 296-бет).

Бірінші тармақтағы мәтелде түйілген ойдың дұрыстығын екінші тармақ дәлелдеп тұр.

3. *«Тең теңімен, тезек қабымен»* деген,
Мақсұтым бар бұрын ретке келмеген.
(1-том, 41-бет).

«Ғашықтық» өлеңінен алынған бұл жолдарда жігіт қызға ынтықтығын, сүйіспендігін білдіру үшін, сөзді бастарда, мұндай жағдайда тілге тиек боларлық мақалды айтып алады.

4. *«Ит құтырса, иесін қабар»* деген,
Соның кебі қатесіз маған келген.
(1-том, 211-бет).

Самалық бай жалшысы Тасқараны осылай кемсітіп те сөйлейді. Оған көрсеткен «жақсылығын» ақтамадың деп жерлейді.

5. *«Ат алсаң, ауылыңмен»* деген нақыл,
Бұзайын елдің не қып рәсімін?
(2-том, 128-бет).

Өлең тармағының буын санына, ұйқасына сәйкесті соңғы үш мысалда мақал-мәтел «деген», «деген нақыл» сөздерімен толықтырылғаны болмаса, бастапқы төл сөздік қалпы бұзбай алынады.

Мақал-мәтелдің мағынасын мен формасын сақтай отырып, өлеңге ұйқастырудан гөрі оның мағынасын негізге алып, жаңаша айшықты сөз тіркестерін жасау, ақынның шеберлігіне сын болмақ.

Бейімбет те осы екінші тәсілге ден қояды. Мұның бірнеше жолдары бар:

1. Синтаксистік параллелизмге құрылған екі сөйлемнен тұратын мақалдың бірінші сөйлемін өзгеріссіз алып, екінші сыңардың мағынасын ғана сақтап, синтаксистік түрін өзгешелендіру.

- «Құм жиылып тас болмас»,*
Құл секіріп не болмақ?
(2-том, 347-бет).

Мақалдың екінші жолының түп нұсқасы «Құл жиылып бас болмастың» орнына «Құл секіріп не болмақ» деп алғанда, автор байлардың кедейді, құлды қолынан ешнәрсе келмейтін бейшара деп санайтынын, көзге іл-

гісі келмейтінін, өркөкіректігін байқатады. Байырғы мақалды қайталап айтумен қанағаттанбай, түрлендіру, үстеме мағына қосу оқушыға да тосын әсер береді.

2. Мақал-мәтелдің түпкі мәнін еске ала отырып, сыртқы формасын еркін өзгерту, жаңа айшықты сөз өрнегін тудыру.

«Қырсыққанға қырын ит кез болады,
Айта берсең бірталай сөз болады».

(1-том, 210-бет).

«Иті қырын жүгірді» делінетін мәтел ісі оңға баспаған адам туралы айтылады. Дәл осы мағынадан шығарып ақын «қырсыққанға қырын ит кез болады» дейтін идиомалық ұғым тудырғанда, мәтелдің бұрынғы мағынасын күшейтеді. Бастапқы қолданысында «Иттің қырын жүгіруі» не себептен екені көмескі қалса, соңғы тіркесте иттің қырын болуы (қырын жүгіруі) қырсыққанның белгісі екені ашылады.

3. Бейімбеттің сықақтық-сатиралық бояуда жазылған «Көңіл айту» дейтін шағын өлеңінде ақын конфискеленген байдың бәйбішесіне қаратып «көңіл айтады», оны «жұбатады». Осы өлеңде автор мақал-мәтелді сан алуан өзгертіп, жиі қолданады. Өлеңнен мынандай жолдарды оқимыз:

*Тасып ең, төгілгенің
Толып ең, сөгілгенің...*

*Кедейдің жегілгенін,
Еңбегі желінгенін
Көрмеп пе ең... Егініңнің
Ор енді егілгенін.*

(2-том, 64-бет).

Бұл үзіндіде ақын «Тасқан төгілер, толған сөгілер», «Не ексең, соны оарсың» мақал-мәтелдерін өзінше еркін түрлендіріп алады.

«Мысыққа ойын керек,
Тышқанға өлім керек», —

делінетін мәтелді өзгертуі ақынның тапқырлығына куә. Ол бәйбішеге қаратып:

Талайды тышқан қылып,
Мысық боп ойнап едің, —

дейді.

Айралы, аяр бәйбішені мысыққа балап, оның азабын көрген малай мен күнді тырнақтының шеңгеліне бүрілген қорғансыз тышқанға теңеуі қандай келісімді, ұтымды.

4. «Жарғақ құлағы жастыққа тимейді» делінетін мәтелге құрылған мына жолдардың мағынасы да бұрынғысынан ана ғұрлым терең, кең болып шыққан.

Жастыққа тимей құлағы,
Елді ел қылу ұраны.

(1-том, 398-бет).

5. Қазақта «Көнекті сырттан сұрау» дейтін бейнелі сөз тіркесі бар. Жақындық, жан ашырлықты білдірмей, бойын аулақ салуды, суысуды аңғартқанда қолданылады. Бейімбет бұл астарлы сөз тіркесін құр сырттай ақылшы болып, нақты қол ұшын бермеген, қиналып-қысылғанда, жәрдемін тигізбеген оқудағы ағасына жазған хатында қарындасы налып айтқан орнында келтіреді.

Құр ақыл... көре алмадым сенен көмек,
Тек жаттың сұрадың да сырттан көнек.

(2-том, 31-бет).

Біз қарастырып шыққан мысалдардан ақынның халықтық, шешендік сөз қазынасын қадірлей біліп, онан үйренгені, өрнекті сөзді творчестволық жолмен дамытуда көп ізденгені, өзіндік жазу мәнерімен оған үлес қосқаны байқалады.

Ақынның поэтик тіліндегі екінші арна араб, парсы сөздерінің алғашқы мағынасын өзгертіп, жаңартып қолдану.

Абай мен Сұлтанмахмұттың поэтик тілдеріндегідей шығыс әдебиетінің ықпалы, араб, парсы сөздерінің көріну шектері Бейімбетте кең емес, шағын да, көбіне, тұрақты ұғымда қайталанып отырады. Ақынның өлеңдерінде ара-тұра «алла», «құдай», «періште», «құран», «шаригат», «ғибадат», «мүрит», «зікір», «хақ», «мәдет», «дуана», «тылсым», «тасбиық», «азан», «иман», «ұжмақ», «тамұқ», «құбыла» т. б. бұрын діни ұғым-нанымдарға байланысты қазақ тіліне енген сөздер ұшырайды, бірақ автордың қолданысында бұл сөздердің мағынасы мүлде басқаша, соны, кең мазмұнды болып келеді.

1. Ленин өлді. Бірақ оның
Өсиеті — шарифат.
Құран қылып қолға ұстап,
Орындайды кедей тап.
(2-том, 263-бет).
2. Бағытым — теңдік жолы,
Құбылам — Ленин қолы.
(2-том, 124-бет).
3. Секілді бейне *ұжмақ* қарағанда,
Қаларлық абайлаған ғажап таңға.
(1-том, 11-бет).
4. Комсомолдың құрметті аты
— *Жүректегі иманым!*
(2-том, 371-бет).
5. Өгіз аяң, шот, кетпен
Қарғалған өмір *тамұқта.*
Күйді тастап күні өткен
Құлаш жайдың жарыққа.
(2-том, 131-бет).

Мысалдардағы «құран», «шарифат», «иман», «ұжмақ», «тамұқ», «құбыла» сөздері реалистік мазмұнда, тың сапаның көрсеткіші есебінде алынған астарлы, бейнелі ұғымды білдіреді. Ескі өмір, оның болмыс, көріністері «тамұққа» түскендей келмеске кеткені, жаңа тұрмыстың «ұжмақтай» әсем, сұлулығын осы бейнелі сөздер көз алдымызға елестетеді.

Кедей бұрын «қасиетті» деп саналып, сыбырлап айтылатын «алла», «періште» атаулары юморлық, әзілдік реңмен алынады.

Періште айға ғашық бір қу екен.
Көршілес көк жүзінен қылған мекен.
(1-том, 126-бет).

Сөйтіп, халық санасының қарыштап өсуіне кепіл болған ақын соған сәйкесті ежелгі діни мағына, ұғымды білдіретін атауларды екі түрлі жағдайда қолданады: біріншіден, бұрынғы дін идеологиясына байланысты туған сөздер қазір оған қарама-қарсы социалистік идеологияның ұғымдары мағынасында, түбегейлі жаңа мәнде алынады.

Екіншіден, юморлық, әзілдік тұрғыда өлеңге ендіріледі. Бұл амалдардың бәрі де тіліміздің сөздік қорын байытуды нысана етеді.

Қазақ пен орыс халықтарының өзара тарихи, өмірлік байланыстарының ертеден келе жатқаны мәлім, сондықтан орыс сөзінің, не орыс тілі арқылы кірген

басқа ұлт сөздерінің ана тілімізді байытуға көп септігі болғаны белгілі факт.

Абайдан бастап қазақ ақындарының біразы орыс тілінің сөздік қорынан өзіне қажетті сөздерді таңдап алып, өлеңдеріне кірістіруден қашқан жоқ.

Орыс сөздерінің Бейімбет өлеңдерінде қолданылуы жиі болмаса да бәрі жарасты, идеялық-көркемдік мақсатқа бағынышты, сәйкесті алынып, орнын тауып қаланады.

Біріншіден, ұрандық-үндеулік, бұйрық мағыналы орыс сөздерін өлеңде келтірумен акын оқушысына тосыннан күшті әсер беруді көздейді. Мұндай сөздер өлең тармағының басында келіп, логикалық екпінмен айтылады.

Жетер енді езгендігі

Далой сақалды жуан!

(1-том, 101-бет).

Дайош оңды! деген ұран,

Он жыл бұрын шыққан мұнан.

(2-том, 4-бет).

Орысша «далой», «даешь» сөздері өлеңде қазақ тілінің әуенімен «далой», «дайош» болып алынады.

Екіншіден, юморлық, жұмсақ әзіл шақыру үшін орысша сөзді әдейі кірістіреді.

Айжаннан шыққан «приказ»

Абысынға үгіт-наз.

(2-том, 93-бет).

Жекелік ата мұра — ырым еді,

(Әрине, қазір емес, бұрын еді)

Опшылық — ортақ қазан оғаштау боп,

Құрекең бойын тежеп тұрып еді.

(2-том, 128-бет).

Орысша «общее, общественное» деген сөзді қазақ тілінің заңына сәйкестіріп «опшылық» деп әдейі қолданады.

Үшіншіден, сықақ, кекесінді білдіреді.

Байлығы жалғыз *налокте*,

Налогы салды әлекке

Финагенттен қаймыққан

Құрысын құдай жад етпе!

(2-том, 17-бет).

«Значит», «так сказать» нақыл болды,
Жел қайдан шықса, соған жақын болды.
(2-том, 45-бет).

Школына учитель боп бір байдың,
Ох, божым-ай, қарыным бір тойса екен.
(1-том, 130-бет).

«Қазақ туралы кім не дейді» аталған өлеңде ескі-шіл шала мұғалімдер осылай сөйлейді.

Штарф!

— Налогын төлемегенге...

— Кімге, кімге?

— Беркімбай, Төкенге,

Қарқымбай, Өкенге —

Кругом бес теңге!...

(1-том, 248-бет).

Халық тілін, өзі өскен жергілікті ортаның сөйлеу ерекшелігін молынан пайдалануымен өзгешеленетін ақынның өлеңдерінде жаңа, советтік өмір тудырған сөздер, жергілікті диалектілік мәні бар атау, ұғымдар да бірсыпыра орын алады. Сөз кестесін әр саладан таңдалып алынған сөздік материалмен байыта отырып, автор жалпы әдеби тілдің нормасынан шығып кетпейді, өлеңдерінің суреттілік, тартымдылық, эстетикалық әсерықпалын жүдеулетпейді, құнарландыра, ширата түседі.

Көркем шығарманың, әсіресе, поэзияның тілдік, стильдік мәселесін қарастырғанда, автор сөз арқылы сан алуан бояулы суретті қалай жасайды, тілдің шексіз мүмкіндігін қажетіне қалай жаратады, шығарманың эмоциялық күшін қалай ұлғайтады дегендер тәңірегінде пікір қорыту орынды болмақ.

Көркем туындының поэтик тілінде ең өнік, ең жиі қолданылатын көркемдегіш, бейнелегіш сөз өрнегі — эпитет пен теңеу деуге болады.

Бейімбетте эпитет пен теңеудің түрлері, ерекше формалары қандай?

Эпитет — негізінде сын есім арқылы жасалатын көркемдік анықтауыш. Көсемше етістік пен өткен шақтық есімше тұлғалары да эпитет міндетін атқарады. Анықтауышпен қатар толықтауыш, сын қимыл пысықтауышы да эпитет болады.

1. *Тынық* кеш қосылысты қысқа түнмен.
(1-том, 11-бет).

Қозғалып *мінсіз* ерні, *кірсіз* тісі,
Жүткендей *ауыр* қасірет *сұрғылт* түсі.
(1-том, 27-бет).

Күн шығып келеді екен нұрын шашып.
Жер жүзін *қызыл алтын* мұнар басып.
(1-том, 26-бет).

Қызады ызаланып соған *жас қан*.
(2-том, 9-бет).

Бірінші топтағы үш мысалдағы эпитеттер не атау тұлғадағы сын есімдерден, не жұрнақ арқылы жасалған туынды сын есімнен, не күрделі сын есімнен болып келеді. Ал төртінші мысалдың ерекшелігі— онда инверсия заңы мен эпитет сөйлемнің аяғында келген бастауышты анықтап тұр.

2. Бұлт шықты оңтүстіктен *мұнарланып*,
Нұрымен батар күннің *шұбарланып*.
(1-том, 11-бет).

Екінші мысалда көсемше тұлғасында келген пысықтауыштар бұлттың бояуын анықтап эпитет міндетін атқарады.

3. Серпілмеген тұман бар,
Ашылмаған күмән бар.
(1-том, 15-бет).

Үшінші мысалда өткен шақ есімше тұлғасындағы эпитеттер.

4. *Сыңқылдасып, сыбырласып, күлісіп,*
Суға қарай төрт-бес қыздар келеді.
(1-том, 102-б.).

Мұнда көсемше етістіктердің сын қимылды суреттеп, эпитет болуын көреміз.

Қысқасы, ақын өлеңдерінде әр түрлі тұлға мағынадағы эпитеттерді еркін қолданып, суреттемек құбылысының бояуын тауып әшекейлейді.

Суреттеудің ертеден байырғы тәсілінің бірі теңеу десек, оның негізінде, үш түрі Бейімбет поэзиясында көбірек кездесетінін байқаймыз.

Бірінші топ теңеу — «дай, дей, тай, тей» жұрнақтары арқылы жасалатындар, екінші топ — «ша, ше»

жұрнақтарымен келетіндер, үшінші түр — «секілді» сөзінің көмегімен болатын теңеулер.

1. Үлгі боп басқаларға, атақ алып,
Таза өскен хор қызындай тілге
ілінбей.
(1-том, 86-б.).

Боз үйдің сыртына кеп түсе қалды,
Кісідей қонақ асы үміт еткен.
(1-том, 51-б.).

Аққу құстай таранып қызы келді.
(1-том, 186-б.).

Жібектей қып тараған майда сөзі.
(1-том, 204-б.).

«Дай», «дей» жұрнақтарын зат есімге жалғап теңеу тудырумен қатар осы жұрнақтарды есімшеге жалғап, белгілі бір жағдайды қимылға теңеу де ұшырасады.

Жас жүректі қытықтап тырнағандай,
Жіңішке, нашарларды басқандайсың
(1-том, 21-б.).

Теңеудің соңғы түрін Бейімбет өнгізген жаңалық деуге болады.

2. Әлде қалай жылады жас балаша.
Мөлдіреген ондайда жас тамаша.
(1-том, 183-б.).

3. Секілді ыстық төсек салқын тартқан.
(1-том, 31-б.).

Өмірінің секілді Маржан гүлі.
(1-том, 196-б.).

Теңеудің «дайын», «даймын» қосымшаларымен болатын тұлғалары ақын поэзиясында өте сирек келеді.

Қай ақынның шығармасында болмасын сөзбен сурет жасаудың, сөз кестесін тігудің амал, айласы сөз мағынасын ауыстырып ұстану (тропы) екені мәлім. Әдеби тіл қанша оралымды болса, сөзді алмастырып қолданудың түрі, мүмкіншілігі сонша әр алуан болып отырады, метонимия, синекдоха, аллегория, кейіптеу және символ сияқты қалыптасқан жолдарды автордың қалай пайдаланатыны оның жазу мәнері мен стилінен байқалып қа-

лады. Сөз өрнегін таңдап алуда ақын өзінің идеялық-көркемдік мақсатын есінен шығармайды.

Абай терең мағыналы метафораны сан құлпырта қолданатын болса, Сәкен символға қызығады, Сәбит Дөнентаев аллегорияға бейім келсе, Бейімбет тұрақты эпитет пен көпке түсінікті теңеуді оңтайлы көруі т. с. с. дегендей әр автордың поэтик синтаксисі әр басқа бола береді.

Сөз мағынасын ауыстырудың метафоралық жолдары Абай поэтикасында едәуір дамытылғаны академик Қ. Жұмалиев зерттеуінде⁹⁷ дәлелденеді. Онда метафораның негізгі 5 түрі талданады. Осы түрлердің біразын Бейімбеттен де табамыз.

1. Метафораның жай түрі. Атау тұлғадағы сөздердің мағынасы ауыстырылып алынады.

Желқом ер — ақ жастық,
Көкорай — құс мамық.
(2-том, 83-б.).

Шұбырған ауыл — арқан, жігіт —
тоқпақ.
Айнала ат шаптырым желісі еді.
(2-том, 111-б.).

Алтын күн балалығым елестеді,
Дүрсілдеп соғып жүрек ауылды ойлап.
(1-том, 12-б.).

2. Жіктік, тәуелдік жалғаулары арқылы жасалатын түрі.

Тіршіліктің астарысың гүл берер.
(1-том, 134-б.).

Сіз бір айсыз нұрландырған аспанды.
(3-том, 17-б.).

Кең қоныш қазакеңнің баласымын,
Ескілік, жаңалықтың арасымын.
(2-том, 138-б.).

Кедейдің кер төбелі
Қажымас болат трактор.
(2-том, 15-б.).

⁹⁷ Қ. Жұмалиев. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі, 2-том. Алматы, 220-бет.

3. Көмекші етістіктердің селбеуімен келетіні:

Ол кеше кірсіз таза *періште еді.*
(1-том, 28-б.).

Суы қайтпас асыл алмас *қылыш ең.*
(1-том, 115-б.).

Соңғы мысал метафораның ұлғайған түрін де танытады, өйткені мұнда жігіттің ерлігі, қайсар-қайраты қылышқа баланғанда жалаң күйде емес, әуелі сол қылыштың қандай екені, сын-сипаты эпитеттер арқылы анықталып алынып, сонан кейін негізгі баланатын зат аталады. Қылыштың әркімнің қолында болатын жауынгерлік қару емес *суы қайтпас, асыл алмас* екені ерекшеленіп суреттеледі.

Күрделі метафораның мысалына:

Оқ тиген мен жаралы киік болдым — деген жолды алуға да болады. «Мен киіктің» десе жай метафора, ал сол киіктің оқ тиген, жаралы екендігін қоса суреттесу күрделі метафораның міндеті.

Сонда Бейімбетте, негізінде, метафораның аталған төрт түрі жиірек көрініс береді де, басқа жолдармен қиыстырылған метафоралар сирек ұшырайды.

Екі нәрсенің арасындағы белгілі байланысқа сүйеніп, біріншісінің орнына екіншісін алмастырып қолданып, образ жасау — *метонимия* тәсілі Бейімбеттің прозалық туындыларында молырақ байқалады, ал өлеңдерінде оншалық көп емес.

Метонимияның Бейімбеттегі мысалдары мыналар сияқты:

Асыл жібек кигені жеңгелері
Қоңыраудай боп сылдырап теңгелері.
(1-том, 187-б.).

Сүйрей түсіп салдырлақ ескі арбаны,
Көкшолақ та келеді бір іркілмей.
(1-том, 198-б.).

Еңгезердей қап-қара біреу отыр.
Әлдекімнен сызылып ұялған боп.
(1-том, 201-б.).

Қара саба көмпілдеп көпіреді,
Бір-екі аяқ ішкендер көкіреді.
(1-том, 216-б.).

Сұлу жұрт зәкүніне қандай жетік, —

Қостаушы жанындағы жалтақ кетік.
(1-том, 301-б.).

Талдырмаш жас саусақ
Сипайды денесін.
(2-том, 82-б.).

Жастары күліп, жайраңдан,
Кіреукеленеді кәрі көз.
(2-том, 94-б.).

Назар аударылып отырған қолданыстарда асыл жібектен тігілген киім деудің орнына — сол киімнің материалының тегін ғана атау.

Жегудегі аттың орнына оның түсін алу; отырған адамның кім екенін айтпай, сыны мен санын білдіру, бір-екі аяқтан қымыз ішкендердің орнына аяқты ішті деу, заң айтушы адамның орнына оның бір ерекшелік белгісі — сұлу мұртын, қасындағы қостаушы адамының тісінің кетіктігін айтып-ақ түсіндіру, жас сұлу қыздың орнына жас саусақ деп дене мүшесінің бірін сипаттау, жиында отырған жас жігіттер мен қарт адамдардың ұғымында жастар мен кәрі көз деп түсіндіру — бәрі де метонимиялық сөз суретін жасау тәсілдері деп қараймыз.

Метонимия автордың суреттемек нәрсесіне көзқарасын, оған берер бағасын, қандай тұрғыда, не мақсатпен оны солай алып отырғанын байқата кетеді.

Бейімбетте осындай жай, әсіресе, айқын тұрады. Ол байды, ел билеушіні сықақ, көкесін тұрғысынан сипаттау үшін — соған лайық метонимия алады.

Сен, қарын, қампидым деп тасқындайсың,
Сұлу мұрт зәкүніне қандай жетік, —

делінген жолдардағы «қарын» мен «сұлу мұрт» метонимиялары үстем тап өкілдерінің сыйқы екені ап-айқын. Болмаса салдырлақ арбаны сүйреп келе жатқан көкшолақ кедейдің жайын танытады.

Ақын метонимия тәсілімен өзгертіп, ауыстырып қолданған сөздерін ауызекі айтыла беретін, көп қолданылатын үйреншікті сөздік қорынан таңдап, сұрыптап тауып қажетіне жатады, суретті сөз кестесін төгеді.

Метонимияның өзгеше бір түрі — синекдоха да сөз мағынасын ауыстырудың тәсіліне жатады. Әдебиеттің ірі теоретиктері синекдоханы метонимияның бір тарма-

ғы деп қарай отыра, оның өзіне тән ерекшелігін де талдап көрсетеді. Синекдоха, асылында, санға байланысты ұғым. Ол жекешенің орнына көпшені, көпшенің орнына жекешені, жалпының орнына жалқыны не керісінше айтудан келіп туады.

Біздің байқауымызша, синекдоханың көпшенің орнына жекешені алмастырып алатын түрі Бейімбет поэзиясында жиі ұшырасады да, жекешенің айтылмақ орайында көпшені алу сирек. Мына мысалдарды талдап көрейік:

*Мал да, адам да, жан иесі мээ болды,
Қатар түзеп үйрек, аққу, қаз келді.*
(1-том, 61-б.).

*Жауды жеңбей тынбаймыз,
Біз кірістік жан қия.*
(2-том, 98-б.).

Қой үрікті, қотаны дүрілдеді.
(2-том, 216-б.).

Үш мысалда да көпшілік мағынада, тұлғада алынуға тиіс сөздер жекеше келіп тұр. Жазғытұрым құс келгенде, үйрек, аққу, қаз жалғыз-жарым ұшпайды, топ-тобымен тізіліп ұшады, ақын «үйрек, аққу, қаз келді» дегенде, жекеше форманы қолданғанымен оқушы көпшілік мағынаны ұғады. «Жауды жеңбей тынбаймыз», «қой үрікті» дегенде де жау мен қойдың жалғыз, дара емес, көп екені ойда түсінікті болады.

Санын, мөлшерін кесіп айтуға келмейтін жерде соны үзілді-кесілді санмен белгілеу де синекдохаға тән белгінің бірі.

Қырық бүктеліп келсе хаттың тұмардай, —
(3-том, 17-б.).

дегенде хаттың сонша бүктелуі тура сандық мағынада емес, бейнелеу үшін айтылады, хат күтушінің соған үлкен мән беріп отырғанын сездіреді.

*Бүгінгі күн — бір емес, мың жасадым.
Бір емес — мың... қуанышпен тасамын!*
(2-том, 162-б.).

Соңғы мысалдағы «мың жасадым», «мың тасамын» дегендер — нақты санауға келмейтін құбылыстың санын кесіп айту — синекдоха болады.

Тропаның кейіптеу тәсілі көп ақындарда кездесетіні сияқты Бейімбетте де қолданылады. Әсіресе табиғат көрінісі — пейзажды кейіптеу әдісімен суреттеуге біраз орын беріледі. Автордағы бір айырмашылық — онда Абайдағыдай кейіптеу күрделі, жайылыңқы болмай, қысқа қайырылады, жансыздың жандыға тән сезім, қимылы, әрекеті бір сәтке жалт ете қалатындай әсер береді.

Көмескі нұрын төсіп күмістей ай,
Жұлдыздар көзің қысып тұрып еді.
(1-том, 86-б.).

Табиғат күле қарап,
Сырды тартты қайдағы.
(1-том, 132-б.).

Ерініп ескен самал салқынымен.
Таң келді, жайды құшақ аппақ болып.
(1-том, 137-б.).

«Жұлдыз», «табиғат», «самал», «таңға» адамның өмірін аңғартатын әрекеттің таңылуымен оларды жан иелеріндей көзге елестетеміз. Бұлар — табиғат құбылыстарын кейіптеуге мысалдар. Ара-тұра табиғат құбылысынан өзге жайларды да кейіптеу тәсілімен бейнелеу ақын өлеңдерінен табыла береді.

Меңіреуленген Сарыарқа
Ұйқысын бөлді, селт етті.
(1-том, 345-б.).

Домбыра шал қолында сарнап, зарлап,
Кеткендей ой-қиялы жұтып-жалмап,
Біресе келешекті күлімдетіп,
Біресе жылағандай жауын қарғап,—
(2-том, 21-б.).

делінетін үзінділерде Сарыарқа өлкесі ұйқыдан кенет аянған жан иесі болып, домбыра сарнап, зарлайтын, ойдай, қиялдай қуана, ренжі білетін адам сипатында көрінеді.

Майлиннің поэтик тілінде кейіптеу онша орын алмайды десек, тропаның символ, аллегория категориялары жоққа тән.

Ақын поэзиясында сөзеттік өмір шындығын жырлады, революциялық өзгерістердің насихатшысы, ұран-

шысы болды. Ол бейнелеп, түспалдап, астарлап сөйлеудің орнына идеясын ашық, анық сөз өрнегімен жеткізуді мақсат етті. Сондықтан да ол аллегорияға, мысалға, символ-бейнелеуге қызықпады, өлең сөзінің кестесін идеялық-мазмұнға бағындырды. Тропалардың қай түрлерін алғанда да автор өлеңінің мазмұнын жете ашып беруге жәрдемін тигізерліктерін екшеп алды. Сонымен бірге ақын өлеңнің құрылысына мән бермей, тек мазмұн қуалаған жоқ, мазмұн мен түрдің үйлесімділігін табуға ұмтылды, шеберлігін жетілдіре берді.

Сөз образын жасаудың бір алуан жолы — ирония мен сарказм, гипербола мен литота екені әдебиет теориясын зерттейтін еңбектерден мәлім.

Шығармаларында юмористік стилі басым көрінетін Бейімбет иронияға көбірек үйір. Ең алғашқы өлеңдерінің бірі «Байлыққа» (1915).

Малымды тым болмаса мың қылмадың,
Штатқа шашатұғын аймастан! —
(1-том, 9-б.)

деп болыстыққа таласып, мал шашатын байларды мазақтайды, сырт қарағанда өлең жолдарынан байлықты шын ниетімен тілеп отырған адамның қалпы танылады, ал шын мәнінде олай емес, байлықты сынайды.

Февраль революциясынан кейін, уақытша үкімет өкілдерінің жер-жерде съезд ашып, бостандық, теңсіз туралы сөз сөйлеуден әрі ешнәрсе тындырмағанын сынаған «Съезд» өлеңінде:

Оңайы барлығының съезд болды,
Жияйық, облысты қой, уезге елді.
Жатыр ем жаздай тыныш, мен де дайын,
Сөйлейін армансыз бір сілтеп қолды,⁹³ —

дейді ақын. Бұл — жоғарғыдай ирониялық тәсіл.

Сақалың сұп-сұлу, біо құлаш
Неше қыз ғашық боп қарады?
(1-том, 67-б.).

Қыздың шалға беретін бұл сұрағы — ирония, сақалы сала құлаш кәрінің уылжыған жас қызға үйленбекші ниеті келемеж етіледі.

⁹³ Б. Майлин. Шығармалар, 1-том. Алматы, 1960, 25-бет.

«Өтірікке бәйге» поэмасында тазша бала ханды жеңу үшін, оның әкесін бұқалардың бағушысы ақсақ, соқыр шал етіп суреттейді:

Бағып жүрген бір кәрі шал,
Ірің аққан мұрынынан.
Үсті дал-дұл, кезі соқыр
Жан шошырлық порымынан,⁹⁹ —

деп ащы мысқылдайды, сарказмдық күлкі шақырады.

Болмыс пен құбылысты әдейі зорайтып, үлкейтіп, не кішірейтіп суреттеу де оқушының сезіміне, эмоциясына тиісінше әсер беруді көздеуден шығады. Саналы түрде болмысты өсіріп, асыра бейнелеу, болмаса шамадан тыс кемітіп жіберу, реалист ақылда көп орын алмайды. Әсірелеуді қолдануда автор, негізінде, ауыз әдебиетінің бейнелеу тәсілін творчестволықпен үйреніп, дамытып, өзінше кәдесіне жаратып отырады.

Қайғылы екен қара салған басына,
Құс жүзгендей көзден аққан жасына, —

дейді ақын азамат соғысында қаза тапқан батырдың жары туралы. «Көзінің жасы көл болды» дейтін оралым ауыз әдебиетінде бар, ал мына жаңа қолданыста сол сурет екінші қырынан көрініп, көзден аққан жастың құс жүзуге болатындай көп төгілгені әсіреленеді, ұлғайтылып алынады.

Жаңа құрылысқа жалынды жігер, тегеурінді екпін мен кіріскен совет адамдарының аузына:

Қиялы таудан асамыз,
Талқан қып тасын басамыз! —

деген сөздерді салады автор. Қиялы таудың тасын талқандау образы әрі бейнелеу, әрі әсірелеу.

Ертегілік сюжетті поэмаларда тропаның литота түрі де кездеседі.

Баяғыда бала күнім,
Жер де жаңа жаралған.

Көктің жүзі тебінгідей,
Тау менен тас жоқ еді.

(1-том, 127-б.).

⁹⁹ Сонда, 127-бет.

Халық аузында, ауыз әдебиеті нұсқаларында «аспанды алақандай, жерді тебінгідей қылды» деп айтыла береді. Мына өлең жолдарында ақын дағдылы идиома-лық ұғымдарды жаңартып, өзгертіп, тың сурет жасайды, болмысты барынша кішірейтеді.

Поэтик тіл кестесінің бояу, нақыштарының өзгеше көрінісі — фигураға байланысты. Сөйлемдегі сөз байланыстарының түрлендірілуі, дағдыдағыдан әдейі өзгертілуі — фигура амалдарына жатады. Бір сөзді бірнеше қайталау, дауыс толқынын құбылту, сөз орнын қалағанынша ауыстыру, бір ойды дамытып айту т. с. с. фигура тәсілін танытады. Осыған орай Бейімбет поэзиясының тіліндегі арнау, қайталау, шендестіру, дамыту, инверсия және эллипсис сияқты фигуралық сөз өрнектеріне тоқтала кетейік.

Ақын өлеңін біреуге, не бірдемеге қарата, арнай шығаруы мүмкін. Мұндайда арнаудың жарнай, зарлай, сұрай айтылатын түрлері мен риторикалық сұрақ амалы алынады.

Бейімбет ең алғашқы өлеңдерінің бірі — «Мұқтаждықты» зарлай арнау әдісімен жазады. Өзінің тұрмыс күйінің таршылығын, қолының қысқалығын баяндап налиды, қайғырады:

Ай, мұқтаждық, кесел болып тұрдың
гой!
Талапкерге қарсы тұзақ құрдың ғой!
Қолды созып, бойды жазып жүргізбей,
Ауруы жоқ бір мүгедек қылдың ғой.
(1-том, 7-б.).

Жарлай, сұрай арнауларда автор өзімен-өзі кеңесіп, іштей ойлаған-толғанғанын сыртқа шығаратындай көрінеді, өлеңнің басқа түрлерінде бейтарап қалғандай болып, белгілі құбылысты, болмысты суреттеп отырса, арнауларда ол бейтарап емес, өз атынан, өз тарапынан сөйлейді, өз сезімін ашады:

Жаным, нені сезесің?
Қайғыдан ескі безесің.
Жоқты ізденіп, әуре боп
Қиялым, қайда кезесің?
(2-том, 15-б.).

Міне осы арнауда ақын жанымен, қиялымен кеңесіп, мұңдасып отыр.

Жарлай арнауда ақын өз идеясын ашық көрсетеді, кімді неге шақырып, үндеп отырғанын айқын тұжырымдайды, Бейімбеттің Мырқымбай атымен байланысты көп өлеңдері жарлай арнау үлгісінде келеді. Екі мысал:

Қырындама, кел, Мырқымбай!
Туды, шуды көр, Мырқымбай,
Ен даланы сәулеттеуге,
Шын сертінді бер, Мырқымбай!
(2-том, 6-б.).

Ей, Мырқымбай,
Айда атыңды, бүлкілдет,
Тұяғымен жерді дүңкілдет.
Белес-белес белдер бар,
«Беліне шықпа, іркіл» деп,
Кес-кестейтін жауың кім,
Жау емес, дос, сауың кім?
Сауына сауға дос қылып,
Жауыңды айда, өңкілдет!
Өңкілдет те, өзің боп
Ортақ істі өркендет.
(2-том, 38-б.).

Арнаудың риторикалық сұрақ тәсілін шешендік сөйлеу амалы деп қарауға болар еді. Өйткені онда өлең формасында сұрақ қойылғанымен оған жауап қайырудың қажеті жоқ, сұрақтың астарынан-ақ жауабы дайын, тіл ұшында тұрады.

«Маржан» поэмасында Маржанның ішкі монологында риторикалық сұрақтың тамаша мысалдары жиі ұшырайды.

Бұл не сұмдық, шал күйеу бола ма екен?
Қатын қылып қызды шал ала ма екен?
Кемпір емес ауыздан тісі түскен,
Алғанына қыз оның бара ма екен? ¹⁰⁰

Келтірілген үзіндіден Маржанның сәбилік, аңқаулығы, қорқыныш-үрейленуі, ақтық серпілген тұяқтай әлсіз, дәрменсіз қарсылығы — бәрі де айна-қатесіз көз алдыңызға келеді. Маржанның сұрақтарына жауап та дайын, бірақ оны бұл жерде айтып жатудың қажеті жоқ: ол риторикалық сұрақ.

Арнаудың қай түрлері де Бейімбет поэзиясында жа-

¹⁰⁰ Сонда, 202-бет.

расымды қолданылады, өлеңнің идеялық-мазмұнын күшейтеді, әсерлілігін арттырады.

Сөзді, сөз тіркесін қайталап отырумен айтпақ ойды әдейі көрнекілеу, бірінші орынға қою, оқушы назарын аудару — фигураның қайталау тәсілі осыны көздейді. Қайталаудың жай, еспе қайталау, синтаксистік параллелизм, анафора мен эпифора өрнектері жиі болмаса да Бейімбет поэзиясына өгей емес.

Оқу керек, білім алып,
Ел көгіне шашайық.
Елге барып, елге барып
Елде өзгеріс ашайық!

(2-том, 12-б.).

Бір шумақ өлеңнің үш тармағында «ел» деген сөз әр тұлғада төрт рет қайталанады. Елдегі, ауылдағы халық бұқарасы арасында оқу, ағартушылық жұмысты жақсарту қажеттігін айту үшін ақын әдейі мағыналы қайталаулар жасайды.

Алдыңғы шумақтарда айтылған ой түйіні кейінгі шумақтарда тереңдей қайталанып отырса, ол — еспе қайталау тәсілі делінеді.

Оқу бізге жыл құсы,
Бір кісі білсе — мың кісі
Бірінен бірі алмай ма?
Мың кісі білсе, құр кісі
Ен далаңнан табылмас!
Тұман қалай арылмас!

(1-том, 387-б.).

Бұл жолдар әрі риторикалық сұрақ, әрі еспе қайталауға мысал болады.

Қайталаудың бір түрі — әр шумақтағы сөздердің синтаксистік байланысын бұзбай, жеке сөздерін шамалы өзгертіп алу — синтаксистік параллелизм.

Сенің зарың — зарлайтыным өмірге,
Сенің арың — арлайтыным өмірде.

(1-том, 112-б.).

Немесе:

Жырлағаным — кедейдің жыры,
Сырлағаным — кедейдің сыры.

(1-том, 289-б.).

Бір ескерте кететін жайт, ауызекі сөзде «біреудің арын арлау», «жырын жырлау» дегендей тіркестер бола

береді. Жоғарғы мысалдарда Бейімбет осы дағдылы оралымдарды өзінше өзгертіп, түрлендіріп алады — «зарлайтыным», «арлайтыным», «сырлағаным» дегендей жаңа мағынадағы сөздерді батыл қолданып, синтаксистік параллелизм жасайды.

Өлең шумағының бастапқы сөздерін, не соңғы сөздерін өзгертпей қайталап отыру тәсілі де шеберлікті талап етеді, мұндай қайталаудан мазмұн сұйылтамау керек.

Жаздың лебі жүрегімді тартады,
Жаздың лебі қоздырады арқамды.
Жазды сүйген, жаз лебімен буланған —
Жас жүрегім ескереді қалқамды.
(2-том, 287-б.).

Күшті екпін, қарқынды екпін, құрышты
екпін,
Үдетті жүрген сайын жүрісті екпін.
Саналып бірі мыңға, мыңы — миллион,
Шеңгелдеп салды ашып уыста екпін.
(2-том, 114-б.).

Екі мысалдың алдыңғысы — анафора, соңғысы — эпифора тәсілдеріне құрылған.

Жанды картина, оралымды образ жасауда фигураның шендестіру тәсілі оңтайлы болса, белгілі ойды сатылай күшейтіп, динамикалық серпінде беру үшін дамыту жолы ұтымды. Шендестіру арқылы бірнеше шрихттан бір тұтас күрделі сурет салынса, дамыту — айтылмақ пікірді өткір де ұшқыр етеді.

Ғашығының уәделескен жерге келуін шыдамсыздана күткен жігіттің сезім толқуларын Бейімбет «Түнде» өлеңінде:

Үміт, қауіп, қатерлер,
Сағынған жүрек, қайғы, шер.
Бір көрсем деп ынтығып,
Күрсінеді жана да, —

(1-том, 47-б.).

деп суреттейді.

Мұнда ішкі сезім дүниесіндегі бір-біріне қарама-қарсы, алшақ құбылыстар қатар қойылумен ғашықтық сипаты ашылып отыр.

Ауылдың жазғы пейзажын көзге елестету үшін ақын құс пен малды, жан-жануарларды қатар алып, әр-

қайсысының жазда қалай жайраң болғанын аңғартады:

Возторғайлар әнге басты шырылдап,
Шалшық судан үйрек ұшты пырылдап.
Қыстай баққан көгерем тай өрісте,
Жуытпайды маңайына қырындап.
(1-том, 135-б.).

Айтпақ ойды дамытып, бірден-бір ширатып отырудың мысалдарын ақынның социалистік құрылыстың пафосын жырлайтын өлеңдерінен көбірек табамыз, олай болуы түсінікті де. Жаңа өмір жасаушылардың қарқынды қимылын бейнелеуге дамыту әдісі лайық.

Ұмтыл, өрле, қолды соз,
Жарыста бәйге ал, ілгері оз.
(1-том, 414-б.).

Қызыл туың от боп жансын!
Айдынына әлемді алсын!
Сасық тұрмыс шоқ боп күйіп
Күл боп ұшсын, адыра қалсын!
(2-том, 4-б.).

«От боп жану», «шоқ боп күйу», «күл боп ұшу» — дамытудың баспалдақтары сияқты. Қызыл тудың от боп жануы — жаңа өмірдің құлпыра түсуіне баланады. Жаңа тұрмыс қимылдары ескіліктің іргесін сөгеді, шоқ етіп жағады да, күл қылып ұшырып жібереді.

Сөйлемдегі сөздердің әдеттегі қалыптасқан орындарын тоғыстырып, сөйлемнің берер мағынасына өзгеріс енгізу, дауыс екпінін қалаған сөзге әдейі ауыстыру, инварсиямен контекстіге қарап анықтауға болатын сөзді қалдырып кету — эллипсиске арнайы мысал келтірмесек те Бейімбет поэзиясында бұлардың азды-көпті қолданылып отыратынын байқаймыз.

Б. Майлин өзінен бұрынғы ақындардың өлеңді «қиыннан қиыстыру» үлгілерінен өнеге алды, творчестволықпен игерді, қазақ тілінің оралымдылығын жетілдіріп, сөздік қорын толықтыруға үлес қосты, тропа, фигура сияқты сөз мағынасын құбылтудың тәсілдерін өзіндік мәнері, кестесімен қолданды, өлең сөздің образды, ұтымды, тұжырымды, мағыналы болуын қалай отырып, түр жарасымдылығын да іздеуде болды.

Тұтас алғанда Майлин поэзиясын халықтық поэзия деп бағалаймыз. Оның негізгі себебі — ақын өз халқы-

ның өмір өткелдерін, оның тарихи даму басқыштарын, ой-санасының өсіп, социалистік жаңа өмір құруда өз ролін атқарып келе жатқанын сенімді жырлады.

Бейімбет поэзиясының бастау бұлағы, түп төркіні — халық поэзиясымен туыстас. Онда халықтық өлең-жыр, ертегі-дастан, айтыс үлгілері жиі кездеседі. Сөйте тұра ақын халықтық поэзияның, фольклорлық өрнектің аясында қалып қойған жоқ, өз өлең-жырларын профессионалдық биік сатыға көтерді. Халық поэзиясына тән сыртқы түрді сақтаған шығармаларында да («Жар-жар», «Жоқтау», «Көңіл айту», «Айтыс», «Ертегі», «Хат», «Тілек» т. б.) ақын жаңа мазмұнды, жаңа заман шындығын жаңаша жыр етті.

Өз халқының айрықша белгілерін бейнелей алған поэзияны ғана халықтық поэзия деп санайды, В. Г. Белинский.

Әр ұлттың, халықтың айрықша белгілеріне оның тарихи қалыптасқан дәстүрі, психологиясы, әдет-ғұрпы, дүние танымы, эстетикалық талғамы мен өзгешеліктері т. с. с. жататыны мәлім. Бұған қоса бір ұлт, халық өкілі бет пішінінің типімен де екінші бір ұлт адамынан өзгешеленеді.

Осындай ұлттық характердің көріністері Бейімбет поэзиясынан молынан орын алады. Ақын поэзиясы түгелдей қазақ халқының тұрмысын, салт-сана, дәстүрін, әдет-ғұрпын, психологиясын көрсетуге арналды. Автор жақсыны дәріптей отырып, олқы-осалдықты сынады, отанын, халқын сүйді, оның жарқын болашақ үшін жүргізген күресін мадақтады, жаңа өмір құрудағы табысын құттықтады.

Бейімбет поэзиясының ұлттық, халықтық бір ерекшелігі — биязы юморында. Қай әдебиетте болса да юмор ұлттық материалдан тоқылады, ұлттық бояумен түрленеді. Орыс пен украин, грузин мен қазақ юморы бірдей емес. Ол — әр ұлттық ойлау-түйсіну қабілетінің, ақыл-ойының психикалық табиғатына байланысты. Орыс халқының юморын қазақшаға аударса, ол өз тілінде айтылғанындай әсер бермеуі мүмкін. Сол сияқты қазақ юморының астары орыс оқушысына жетпей қалады.

Бейімбет юморы ешкімді қайталамайтын, қазақ халқының ұлттық ерекшелігін танытатын құбылыс.

Революция толқыны Россияның ең қиыр түкпіріне

де жетіп, еңбек адамының санасына өзгеріс туғызды, оны жаңаша ойлауға, сезінуге, өмірге жаңаша қарауға мәжбүр етті.

Таңдаулы өлең, поэмаларында ақын осы шындықты шертті, оның әйгілі кейіпкері Мырқымбайы да осы тұрғыдан бейнеленеді. Мырқымбай образының қалыптасуы — бүкіл қазақ халқының тағдырымен тығыз байланыста көрсетіледі. Қазақ халқының ұлттық характерінің бірқатар өзгешеліктері Мырқымбай басына жинақталған. Ол — төзімділік, сабырлылық, мейірімділік, жомарттық, еңбекке құштарлық, оптимистік, жаңалыққа жақындық т. б. Рас, мұндай сипаттар басқа ұлт адамында да болуы мүмкін. Әр ұлт адамдарына да ортақ интернационалдық белгілер ұлттық ерекшелікті жоққа шығармайды. Мырқымбайдың портреті, психологиясы, күйініш-қуанышы, кәсіп-характері, барға қанағатшылдығы нағыз қазақты танытады. Әкесінің Мырқымбайға кейігенде, оған нағашың Ыбырайға тартып қарыспа болдың деуінен-ақ Мырқымбайдың ұлты қазақ екені білінеді. Баласына ренжігенде, не оны әзілдегенде, нағашың жаман деп сын таға сөйлеу қазаққа ғана тән нәрсе. Қазақта «Нағашысы жаманның жиені оңбас» дейтін мәтел де бар.

Мырқымбай бойындағы ұлттық характер оның басына киген сеңсең тымағы мен үстіндегі қаудыр тоннан, болмаса тақыр кедейлігінен көрінбейді, бүкіл тұрмыс-болмысынан, сана-парасатынан айқындалады.

Көкшолағын
Сипап ұрып,
Мырқымбай жүр кесіпте:
Құр ашығу —
Әурешілік,
Не жетсін, — дейді, — кесіпке!¹⁰¹

«Оразада» өлеңінен алынған мына шумақтан Мырқымбайдың қазақ шаруасы екені, оның ораза, намазды өтеуден гөрі реальді күн-көріс қамын ойлайтыны сайрап тұр. Қазақ кедейінің көкшолақтан қол үзбеуі, сонымен кәсіп қылып, қатын-баласын тарықтырмауға тырысқаны шындық.

Орыс шаруасын диханшы, балташы, ұста; өзбек шаруасын кетпенші, мұраб; белорусс шаруасын балық-

¹⁰¹ С о н д а, 105-бет.

шы етіп суреттеу қандай табиғи болса, қазақ кедейін малшы кейпінде алу әбден табиғи, орынды.

Мырқымбайдың барға қанағаттанғыш, кедейлікке мойымайтын, жарқын болашақтан үміті зор екенін ақын мен Мырқымбай арасындағы мына диалогтан көреміз.

- Е, Мырқымбай, қалайсың,
Есендік пе мал, жаның?
- Шүкір, шүкір, отырмыз,
Тілеуін тілеп қарғаның.

Мал деген жалғыз ат,
Сауған сиыр байдікі.
Құда боп ем, қыз беріп,
Өгіз Ормантайдікі¹⁰².

Шаруа күйінің, кәсіп-табысының жетімсіздігіне то-рығып отырған Мырқымбай жоқ, «қарғаның тілеуін ті-лейді» ол, жас ұрпақтың болашағына үміт артады. Бай-дан сауын сауғаны үшін, онан жалшының қамытын киіп отырғанына қарамастан өзіндей кедей Ормантай құдасына жалғыз өгізін сыйға тартуға сараңдық қыл-майды.

Қазақтың еңбекші халқы қашан да достықтыққа, сыйластыққа құштар, қолда барын жақынына беруден аямайды. Мырқымбайдың жомарттығы — ұлттық ха-рактердің бір қыры.

Мырқымбай өз халқымен бірге өмір мектебінен өте-ді, ол — жол ауыртпалығы, қиын асулары мен бірге күрес, ілгері даму сапары. Мырқымбай тағдыры арқы-лы біз қазақтың еңбекші бұқарасының санасының ояну, жетілу эволюциясын танимыз, халықтың жасампаздық қасиетін қадір тұтамыз.

Майлин поэзиясы қазақтың қалың бұқарасының тарихи жасампаздыққа көтерілуін бейнеледі. Ол тұста ұнамды образ — жаппай кездесетін құбылыс болса, бұрын қаналып, жаншылған қарапайым адам Проме-тейге, жаңа өмірді жасаушыға, өз тағдырының билеу-шісіне айнала бастап еді, ақын осы аса маңызды өзге-реті халықтық поэзия тілімен кестеледі. Майлин по-эзиясының басты проблемасы халық тағдыры, негізгі кейіпкері — қалың халық бұқарасы.

¹⁰² Сонда. 311-бет.

КӨРКЕМ ӘНГІМЕ ЖӘНЕ ШЕБЕРЛІК

Шынында жазу өнеріне шағын әңгіме арқылы төселу керек, үйткені шағын әңгіме авторды сөзді үнемдеп қолдануға, оқиғаны қою етіп жазуға үйретеді.

А. М. Горький.

Қазақ әдебиетінің жанр-жанрға салаланып, қалыптасып, дамып көркеюі негізінде Октябрь революциясынан кейінгі дәуірде болды. Бұған дейін қазақ халқы ауыз әдебиетінің ұшан-теңіз мұрасын поэзия түрінде сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырды. «Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейін бұл әдебиет, негізінде, тек бір жанр — поэзия саласында ғана дамыды. Прозаның бірен-саран элементтері жаңа пайда бола бастаған»¹, — деп жазды академик М. Әуезов. Бұлай болуы қазақ халқының тарихи дамуының ерекшеліктеріне байланысты еді. Проза жанры бізде ең алдымен әңгіме, мысал түрінде жарық көрді.

Көркем әдебиетіміздегі прозаның бастапқы көрініс, нұсқаларын еске алғанда, Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбаевтың прозалық шығармаларын бірінші айтамыз.

Ағартушы-демократ, жазушы-педагог Ыбырай Алтынсарин қазақ әдебиетінде көркем проза жазудың тұңғыш тәжірибесін жасады. Оның прозалық шығармаларының идеялық бағыты үлгі-өнеге, өнер-білім, тәлім-тәрбие беруді көздесе, түрі шағын әңгіме, новелла, өнегелі сөз болып келді. Ыбырай әрбір әңгімесін белгілі тақырыпқа құрып, онда қатысушы кейіпкерлердің жеке-лік бейнесін суреттейді, композициялық жинақтылық

¹ «Қазақ әдебиеті», 1960, 28 август.

ты сақтайды, өңгімені өз оқушыларының қабілетіне, жас ерекшеліктеріне лайықты құруға тырысады. Сөйтіп, қазақ әдебиетінде соны көркем проза жанрының алғашқы кірішін соғуда Ыбырай Алтынсариннің еңбегін тиісінше бағалауымыз керек.

Қазақ прозасының әуелгі арнасын барлағанда, ұлы ақын, озық ойлы философ, гуманист-ағартушы Абай Құнанбаевтың қара сөзбен жазылған философиялық, насихаттық-публицистикалық, өмір танытушылық мұрасын естен шығаруға болмайды.

Абайдың қара сөздерінің ішінде еңгімеге жуық келетіндері бар. Олар өзінің қозғаған мәселесін дәлелді, нақты, ұтымды баяндайды, тілі қисынды, шебер, ой тәркіні бай келеді. Бұл қара сөздер қазақ прозасының бастапқы үлгі, жұрнақтарын танытарлық бағалы ескерткіштер болып қалды.

Октябрь революциясынан бұрынғы көркем проза мұрасы қатарына Ы. Алтынсариннің дидактикалық, өсиеттік өңгімелері мен Абайдың нақыл сөздерін, С. Торайғыровтың әлең аралас жазылған «Қамар сұлуын», Ы. Көбеевтің «Қалың малын», В. Майлиннің «Шұғаның бөлгісімін» алғашқы нұсқасын қосамыз. Саусакпен саямалықтай аз ғана ескерткіштер бұлар.

Социалистік реализмнің қазақ прозасында қалыптасуына арнайы зерттеген әдебиетші-ғалым М. Қаратаевтың «Октябрь революциясы қарсаңында қазақ әдебиетінің проза жанры фольклорлық қалыптан жана ғана шығып, шын мағынадағы көркем прозаның үлгілерін енді ғана бастаған болатын»¹ — деген пікірі жоғары айтылғанымызды растайды.

Қазақ совет әдебиетінде проза жанры бұрынғы тәуірлі жерге отырып, замандақ тәрі қаналап жарынып келіп, тығыз жол салуға дұшар болды. Оның қалыптасуы, өсіп-дамуы, кемелденуі совет заманының жемісі деп қарау керек.

Қазақтың көркем өңгімесі шынында Октябрь революциясына ілесіп, өмір талабына сәйкесті жарынып келіп, біртіндеп әдебиеттегі өз орнын анықтады, жанрлық ерекшеліктерін танытты.

Жылыр-жылыр жылдар бойындағы жана жанрлар ой ізденістер алмастырып жемістерін берді. Әдебиетші-

¹ М. Қаратаев. Социалистік реализмнің қазақ прозасында қалыптасуы. Алматы, 1986, 127—128-беттер.

де новелла, әңгіме жиі көзге түсе бастады. Жиырма-сыншы жылдардың бірінші жартысында басқа жанрлармен қатар әңгіме, очерк, повесть жазушылардың қатарында Б. Майлин, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, С. Шарипов, С. Сейфуллин, М. Әуезов, Ғ. Мұстафин, Е. Бекенов т. б. бірнеше авторларды атауға болады. Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» (алғаш баспа бетінде жариялануы — 1922 ж.), «Күлпаш», «Талақ», «Кедей теңдігі», «Күлтай болыс», т. б., С. Сейфуллиннің «Айша», М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Жетім», «Жуандық», С. Мұқановтың «Түсімде», «Әсия» және басқа да авторлардың бірқатар әңгімелері мен очерктері сол кезеңде пайда болған керкем прозаның алғашқы қарлығаштары. Аталған шығармалардың идеялық-көркемдік дәрежесі бірнелкі деуге болмайды. Алайда проза жанры жаңа қалыптаса бастаған қазақ әдебиетінде бұл туындылардың лайықты орны бар.

Көркем проза жанрында жаңа бастаған авторлар жаңа жанрды барлау, өз мүмкіндігін байқау, революциялық шындықты көрсетерлік жаңа тәсілді табуға ұмтылу сияқты кезеңді бастарынан өткізді. Творчестволық ізденіс жылдары әдебиетіміздегі проза жанрының да жедел дамуына жақсы жағдай туғызды. Жаңа жанрға төселу, көркемдік әдісті игеру қиындықсыз, кідіріссіз болған жоқ. Сөйте тұра балаң прозаның әрбір жаңа туындысынан алға ілгерінеудің бір нышаны, жұрнағы болса да байқалып отырды. Әдебиет тарихы үшін жылт етіп көрініп, жалт етіп сөніп қалатын өмірі шолақ нәрселерді мөлшерлеп, салмақтаудан гөрі қазіргі кемелденген проза сарайының жеке кірпіші, желім-шегесі болуға жараған, жылдар сынынан өтіп, бүгінгіге ұласқан мұраны танып-білу анағұрлым қажеттірек. Қай тарихи кезеңде жазылса да нәрлі шығарма ескірмейді, ал нәрсіз дүние ұмыт болады. Қазақ совет әдебиетінің қалыптасу жылдарының өзінде-ақ Б. Майлин, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, С. Шарипов сияқты қаламгерлер сын көтерерлік прозалық біраз шығармалар бергеніне ешкім таласпаса керек.

Қазақ әдебиетіндегі реалистік проза жайлы айта келіп әдебиет зерттеушісі, ғалым Е. Ысмайылов: «Мен осы ретте 20-жылдардың бас кезінде жарыққа шыққан идеялық мазмұны бір сарындас «Қорғансыз-

дың күні», «Айша», «Шұғаның белгісі» — прозадағы ең алғашқы реалистік шығармалар деп атар едім. Бұлар шын мәніндегі үлкен проза емес, бірақ революция-ла дейінгі жазылған прозалық шығармалардан анағұрлым көркем, орыс әдебиетіндегі реалистік дәстүрге шыққан бет бұрған тенденцияны аңғаратын туындылар еді»¹, — деп жазды.

Осынау пікірді қостай отырып, біз үздік сөз зергерлерінің бірі В. Майлиннің көркем проза жазудағы ерекше еңбегіне, әсіресе оның әңгіме, очерк, фельетон сияқты эпостық жанрдың шағын түрлерін қалыптастырып, дамытудағы творчестволық ізденіс, табыстарына, шеберлік, стильдік ерекшеліктеріне тоқталмақпыз.

Жаңа дәуірмен бірге дүниеге келген қазақ совет әдебиетін жедел қалыптастыру және дамыту жолында дамылса қалам тартып, әдеби жанрдың әр түрінде де өнерін танытып, артына мол мұра қалдырған В. Майлиннің зор таланты проза жанрында көп қырымен көрінді. Автор поэзия, драматургия саласында бір-ақ шығарма берсе де, кейін өзі қалап алып, көптен-көп құятқан жанры — проза, көркем әңгіме мен шағын повесть болды. Жазушының жүзден астам прозалық көркем туындылардың авторы екенін ескерсек, соның ішінде көлемі ықшам көркем әңгіме мен повестер еді. Бейімбетов үзегілес қаламгерлердің бірқатары-ақ әрқиле көркем әңгіме жазғандарымен көп ұзамай басқа жанрларға ауысып отырды. Бірқатарлары әңгіме жазуды қойып та кетті. Ал Бейімбет болса, ол өнер сапары-ның орта шеніне дейін өлең, әңгімені қатар жазып жүріп, кейін біржола прозаға тоқтады. Әңгіме сияқты жанрдың өзіндік ерекшелігін, оның қазақ халқының тұрмысына лайық түрлерін жетілдіре беруге қыруар еңбек сіңірді.

Ұлы ойыншы В. Г. Белинский орыс әдебиетінде повестің (ол кезде «әңгіме» деген термин бөлектенбей, «повесть» жанры «әңгімені» де қамтыған. — Б. Н.) туу себептері мен бұл жанрдың өзіндік ерекше сипатын былайша тұжырымдайды: «Біз ісқұмар адамдармыз, — деп көрсетеді В. Г. Белинский, — біз үнемі асығыс ерекетте болымыз, бізге ұясып қымбат. Біздің көлемді кі-

¹ «Жұлдыз», 1959, № 7.

таптарды оқып отыруға мұршамыз жоқ, сөйтіп, бізге повесть қажет. Біздің қазіргі өміріміз соншалық әр қилы, орасан күрделі, сан-салалы; біз оның поэзияда көп қырлы хрустальдағыдай мүмкін болған бейнеде миллиондаған рет қайталана көрінуін қалаймыз да, повесті талап етеміз. Былайша айтқанда, драмаға арқау бөча қоймайтын, романға тапшылық ететін, бірақ ғасырлар бойы бастан кешіріп болмастай жәйттерді қас қаттам сәттің өзіне шоғырластыратын терең мәнді уақиғалар, жағдайлар болады: повесть осындай құбылыстарды таңдап алады да, өзінің тар шеңберіне сыйғызып жібереді»⁴.

Майлин жуан ортасында болған советтік өмір шындығы — социалистік құрылыс күнделігі ішкі мазмұнға мейлінше бай, татымды құбылыстарға соншалық толы еді. Сондықтан бұл дәуірде әңгіме жанрының қажеттігі анағұрлым арта түсті, оның атқарар міндеті ұшан теңіз болды.

Сан алуан өмір құбылысын қай қырынан алып көрсетуге де көркем әңгіменің икемдігі толық жетеді. Өзіндік мүмкіндіктерін зергерлік шеберлікпен үнемдеп жаратса, қысқа әңгіме шеңберіне көл-көсір мазмұн сыйғызуға болады. Шағын жанрдың мұндай қасиетін терең ұғынғанын Майлин өз шығармалары арқылы дәлелден берді.

Майлин қалың бұқара арасынан шыққан, өмір шындығын тани білген, тұрмыс алға тартқан мәселелерге өз творчествосымен тура да әділ жауап беруге ұмтылған актуалист жазушы еді. Осыған байланысты ол, біріншіден, шығармаларында көкейтесті мәселелерді көтерді, екіншіден, әңгімелерінің көпшілік еңбекші қауымына жақын, түсінікті болуын көздеді. Сөйтіп, шығармасының ішкі мазмұнына қарапайым адамдардың тағдырын шертетін сюжетті алса, оның сыртқы түріне бас-аяғы жинақты әңгіме, новелланы лайықты деп білді.

Дәуір сипатын тұтастай алып, тереңнен қозғап суреттейтін көлемді повесть не роман жазу үшін, ұзақ уақыт қажет болса, заман ағысының типтік құбылыстарынан маңыздысын көркем әңгімеге өзек ету сергек ойлы жазушыдан айтар, жылдарды тілемейді. Бұдан әңгі-

⁴ В. Г. Б е л и н с к и й. Шығармалар жинағының үш томдығы, 1-том (орыс тілінде). М., 1948, 112-бет.

ме жазу әркімнің-ақ қолынан келе беретін оңай іс екен дегендей үстірт ұғым шықпаса керек. Қызғылықты да қысқа жазылған әңгіме тек шебердің қаламынан туатынын дәлелдеудің өзі артық.

Әңгіме сияқты жеңіл жанрдың тағы бір тиімділігі — оны мерзімді баспасөз бетінде жариялап, оқушы жұртшылығының назарын тез аударуға ыңғайлылығында жатыр. Өмір мен тұрмыста етектен тартар ескілікті әшкерелеп, оның жойылып бітуіне шешім айтқан, біртіндеп белгі беріп көрініп, жедел қаулап өсіп, буыны беки бастаған жаңалықтың жақтаушысы болған Бейімбет әр шығармасының пәрменді болуын, социалистік құрылыс міндеттерін шешуге септігін тигізуін шарт етті. Бірі оқып берсе, оны тыңдап алып, мазмұнын ауыздан-ауызға айтып беруге лайық оның күлкілі еңгімелері ел арасына лезде жайылып, сол тұста, насихатшылық, үгітшілік зор роль атқарды.

Майлиннің творчестволық тәжірибесі біраз молайған кезең республикамыз тарихында саяси, мәдени, экономикалық өрлеудің бастамасына тура келеді. Бұл істерілеу, өркендеу тартыссыз болған жоқ, социалистік құрылыс үшін табанды да қажырлы күрес өмірдің барлық саласында қызу жүріп жатты.

Сол өрлеудің ерекше сипатын, жалпы советтік қоғамның даму қарқынына Бейімбеттің өзі былайша дәл бейнелеп береді: «Он жасар баланы қазақ «атқа шауып жүрген азамат» дейді. Азаматқа өмір болған он жылды біз басымыздан тез өткізетін болдық. Минут сайын құлпырған өмір, алыс-жұлыс, жеңіс-қуаныш, жаңа мақсат, жаңа күрес, ол жылдарың ойнап өте береді. Жылдап істейтін жұмыс қас қысқанша орындалғанның кебі. Көшегі көргеніңізді бүгін танымастай боласың — жанару, өзгеру»⁵, — деп жазды ол.

Халқының өміріндегі мұндай қауырт жаңарудан шығып суреткер бой тасалап қала алмайды, қайта оның творчестволық жігері тасқындап, қиялы қанаттана түспек. Майлин де дәл осындай творчестволық сәтті басынан кешірді.

Жазушы күрес пен жеңіс күндерінің ұмытылмас уақиғаларын өз еңгімелерінде молынан қамтуға құлаш ұрды. Тарихи дамудың алып қарқынынан кейін қалмау үшін де, жаңа өмірге тән қаулаған жаңалықты дер

⁵ «Әдебиет майданы», 1935, № 9.

кезінде байқап, өмірдің көркем шежіресін жасау үшін де әңгіме жанрының сәттілігі Бейімбеттің назарын аударды, қатты қызықтырды. Оның әңгіме жанрында өмір жазуының бір себебі осында деп білеміз.

Майлин әңгімелерінің тақырыптық шеңбері кең, оларда қазақ даласының тіршілігіндегі түбірлі өзгерістер әр қырынан егжей-тегжей суреттеледі. М. Әуезовтың: «Бейімбет әңгімелерінің көп топтары революцияның ең алғашқы жылдарынан бастап, отызыншы жылдардың ортасына дейін совет дәуірінде қазақ ауылында болған өмірдің ұзақ көркем шежіресі деуге болады»⁶, — дейтіні осыдан.

Автор қаламынан 1915—1935 жылдар арасында туған көркем әңгімелерінде қазақ кедейінің революцияға дейінгі жай-күйі; революция жеңісінен кейінгі жылдардағы тап тартысы; советтік құрылыс пен мәдениет революциясының жеңістері, қазақ кедейінің сана-сезімінің ояну-жетілу процесі; өмірде, тұрмыста ескі мен жаңаның тартысы, жаңаның мерейінің үстемдігі молынан қамтылып, тереңнен алынып суреттеледі. Өз тұсындағы өмір шындығынан Бейімбет қаламына ілінбеген тақырып кемде-кем. Әрине, жазушы көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін тізе бермеді. Өмір шындығынан тек ең маңызды деген құбылысты іріктеп алып, типтендіру жолымен ескімес көркем туындылар жасады.

Қандай проблеманы көтерген, қандай тақырыпқа арналған әңгімелерінде де ол революциялық күштің жеңісін паш етуге өнерін салды.

Жазушы белгілі бір тақырыпқа бірнеше әңгімелерінде қайталап соғып отырады. Бірақ тақырыбы ұқсас, идеясы үндес бірнеше әңгімелер бірін-бірі қайталамай, соңғылары алдыңғыларын толықтыра, кейіпкердің екінші бір жаңа сапасын аша, жетілдіре түседі.

Негізінде тақырыптық түйіні бір әңгімелер әр жылдарда жазылғандықтан оларды жинақтап, топтап қарастыру тиімді. Мұндай принцип жазушы шеберлігінің қалыптасу, даму жолдарын бағалауға мүмкіндік туғызады, қажетсіз қайталаушылықтан құтқарады. Осыны ескере отырып, Майлин әңгімелерін оларда су-

⁶ М. Әуезов. Советтік Қазақстан ғылымы (жинақ). Алматы, 1960, 618-бет.

реттелетін өзекті құбылыстар бойынша шартты түрде болса да топтастыра талдауды дұрыс көреміз. Шартты түрде дейтіміз: Бейімбеттің өзі ескерткеніндей, «өмір жыры тұжырып, түйіндеп айтуына көне қоя ма», сондықтан негізінде бір тақырыпты қозғайтын шығарманың өзінде де талай қос қыртыс мән-мағына қосарлана ашылып жатуының да зерттеуші назарынан тыс қалмауы тиіс.

Майлиннің алғашқы әңгімелері махаббат, семья тағдыры, моральдық мотивтерді өзек етеді.

Біздіңше, махаббат, семья жайларын қозғайтын әңгімелер тобына: «Шұғаның белгісі» (алғашқы нұсқасы 1915), «Қырмызы» (1921), «Күлпаш» (1922), «Көшпелі махаббат» (1923), «Зейнештің серті» (1923), «Талақ» (1923), «Ел күйеуі» (1925), «Әже» (1926), «Тасболатты» (1927) атауға болады.

Махаббат мұңын шертетін әңгімелерден кейіпкердің ішкі жан-дүниесін нәзік суреттейтін «Қырмызыны» атауға лайықты. Ел намысын қорғау үшін, жаумен айқасқа аттанған сүйгені Қамбарды сарғая күткен Қырмызы қызға желдің уілі, бұтаның сыбдыры Қамбардың келе жатқанын елестеткендей болады. Артынан Қамбардың қазасы жайлы суық хабарды есітіп, қыз жаны жазылмастай жараланады. Ел қамын, халық мүддесін қорғау қатал күресті қажет ететінін, ал күрес құрбандықсыз болмайтынын әңгімеден аңғарамыз. Қырмызы қыздың бейнесінде адал, тұрақты махаббат иесін көреміз.

Майлин махаббат тақырыбына әр қырынан келіп, бұл қасиетті, үлкен сезімді ардақтай білмей, әсіре қызылдыққа салынып, «сүйдім-күйдім» деп бер жағынан айтып, айналса, уәдеден тайып, гүлден-гүлге ұшатын, көбелек қалпын көрсететін тұрлаусыздарды қалтарыста қалдырмайды. «Көшпелі махаббат», «Зейнештің серті» әңгімелерінде осындай жайлар автордың назарын аударады.

«Зейнештің серті» қат-қабат тартысқа құрылған әңгіме. Зейнеш совет үкіметі орнауының алғашқы жылдарында өмір сүреді. Мұның басына теңдік әперерлік күш те жоқ емес. Алайда қазақ қызының өз бостандығын шындап сезінуі, өз мүддесін қорғауға қаймықпай қадам басуы бір демде пайда бола қалатын нәрсе емес, санаға біртіндеп енетін күрделі өзгеріс. Зейнешті

бұралаңсыз тура жолмен әкеліп бақытқа кенелтсе, жазушы өзінің реалистік мәнерінен жаза басқан болар еді.

Зейнеш қыз Асылбекті сүйе тұра, өзі сүймейтін басқа біреуге баруға іштей наразылық білдіре тұра, жемешке келгенде, ескі дәстүрдің ауыр жүгін иығынан сілкіп тастай алмайды, көнбістік көрсетіп, үлкендер билігіне құлақ асады, бой ұсынады, Асылбекке берген сертінен таяды.

Автор «Зейнештің суретінде» қазақ қыздарына серпіл, оян, өз теңдігіңді өз қолыңмен жеңіп ал, жөнсіз көнбістік, жігерсіз ынжықтық мінездерден без дейді.

«Зейнештің сертінің» жазылу тәсілінде де біраз өзгешелік бар. Әңгімені айтып беруші мұнда жоқ. Оның орнына уақиғаны бейтараптан суреттеу, диалогты жиі қолдану көбірек көзге түседі, сюжет қысқа-қысқа эпизодтар арқылы беріледі. Мұндай тәсілдер жазушы шеберлігінің арта түсуіне кепіл болады.

Әйелдің бас бостандығы тақырыбын толғайтын әңгімелерден идеялық-көркемдік сапасы татымды, замана тынысын аңғартатын, өмірге ене бастаған жаңалық құбылысты меңзейтін «Ел күйеуі» туралы бірер сөз айта кету керек болар. Әңгімеде бір кезде қалың малды үйіп-төгіп беріп, өзін сүймейтін Биғайшадай сұлуға үйленген Жұматай ол қайтыс болғанынан кейін, тағы үйленбек болып қыз іздеп сабылады. Бірақ ендігі жерде малға сатып ала қоятын қыз табылмайды. Қыз еркі өзінде, оған сүйгеніне қосылуға ешкім кедергі бола алмайды, сүймесіне ешкім зорлап бере алмайды. Жолы болмаған Жұматай «ел күйеуі» деген келемеж атқа ие болады.

Майлиннің проза жазуға төселе түскенін осы «Ел күйеуінен» де байқау қиын емес. Жазушы шеберлігі кейіпкер портретін бейнелеуде ерекше көрінеді. Ел күйеуі — Жұматайдың психологиялық портретін автор қанық бояуларымен көз алдымызға елестетеді. Портреттегі Жұматайдың сыйқы тым-ақ жексұрын: «Жұматай өміріне кісімен ашылып сөйлескен адам емес. Қабағы жабылып, иығы салбырап, сүзектен тұрған адамша қатып-семіп тұнжырайды да отырады. Қайғыға кездесе, құлап қайғыруды білмейді; қуанышқа кездесе тасып қуануды білмейді, ашуы келсе, шошқаға ұқсап қорс етеді. Нақа бір жадырап кеткендей

болса, аузын ыржитып күлген болады. Бірақ мұнысы да нағыз күлкі сияқты емес, күлкі болғанмен де, дені дұрыс адамның күлкісінен әлдеқайда бөлек тұрады»⁷.

Байлығына сеніп, қыз алудан дәмелі болып жүрген Жұматайдың Рәш қызға кездескен сәтін де автор олардың портреттік сипаттамаларын берумен шектеп, Жұматайдың Рәшқа тең еместігін түйіндейді.

Түрінен адам шошырлық Жұматайдың сұлу қызбен қатар тұрғанын көргенде-ақ оқушы онан жиіркене түседі. «Жайылып біткен шырпыдай бет-аузы жүнжүн болып, үңірейіп Жұматай тұр, қараторы көзі күлімдеп, талдап өрген шашын арқасына бос салып, Жұматайдың баласындай болып Рәш тұр»⁸. Осындай шеберлік тәсілімен автор өз нысанасына тура жетеді, кімді жақтап, неден түңілетінін анық аңғартады.

Махаббат, семья циклындағы әңгімелер қатарына «Күлпаш», «Әже» және «Талақты» қосуға болады. Бұлардың алдыңғы екеуі бір сарындас та, соңғысы ерекшелеу.

Семья беріктігі, семья татулығы, семья бақыты жылдар бойына қалыптасып, шыңдалады. Семьяның әрбір мүшесі жеке-дара жүріп бақытты бола алмайды, өз бақытын семья қоршауында ғана толықтай сезіне алады. Семья бірлігін бұзушы мұратына жетпек емес. Күлпаш («Күлпаш») пен Зылиха («Әже») осы айтылғандарды дәлелдейді.

Аштық шеңгелінен құтылу үмітімен ері Мақтым мен баласы Қалиды тастап Жұмағазыға тиген Күлпаш та, біреулердің өзезілдігіне еріп, ері Қарымсақты, балалары Ұлпа мен Бақытты шулатып тастап, Кәрібайға қашып кеткен Зылиха да шалыс басқандарын кейін біліп, жандарын жеген қайғыға душар болады, бұрынғы күйлеріне қайта оралуды арман етеді.

Семьялық трагедияның негізгі себебін автор кедейлік пен байлыққа тірейді. Дәулеті барлар жоқшылыққа жолыққандарды жем етуге тырысады, солардың өмір күйзелісінен өздеріне олжа тапқысы келеді. Мақтымның кедейлігін, үйіндегі аштықты пайдаланып, Күлпашты азғыртып алатын Жұмағазы, Зылиханы

⁷ В. Майлин. Таңдамалы шығармалар. Алматы, 1958. 320-бет.

⁸ Сонда, 324-бет.

1
1926
5.7.26
11/11

Баспа үйінің атауы

Әзірлеушісі

Түзетілген

Әзірлеушісі

Күлпаш

(Аңгемелер жинағы)

Мекеніміз

ҚАЗАҚСТАН АКСУ

1926

Баспа үйінің атауы

ҚАЗАҚСТАН АКСУ

1926

семьясынан айырып әкеткен Кәрібай нәпсі құлы, тасбауыр жандар. Бірді-бірге соғып, пайда түсіруді кәсіпке айналдырған Жамақ, Сарылар жемсауын толтырса, қандай сұмдық істерден де тайынбайтын қара ниеттер. Бұл әңгімелерден шығатын тағы бір қорытынды, семья бірлігін қадірлей біл, қандай қиыншылыққа да семьяңмен бірге төз, оны шайқалтсаң, қайта қалпына келтіру мүмкін емес.

Семья беріктігінің, махаббат күшінің шарифат қағидасынан жоғары екенін автор «Талақ» дейтін новелласында көрсеткен. Мұнда ерлі-зайыпты Айдарбек пен Зейнеп арасындағы үй-іші қақтығыс, реніш соңынан татуласуымен бітеді. Томырық мінезді Айдарбек ашу үстінде әйеліне «талақ» деп алып, соңынан осы кесепатты сөзді қайдан айттымға қалады. Айдарбектің ақыл-ой таразысының бір жағына шарифат шартын сақтап талақ қылған әйелінен біржола айрылу, екінші жағына шарифат бұйрығын бұзып, «талақ» деп қойғанына қарамастан әйелімен қайта қосылу сияқты салмақ салынады. Асылында, Айдарбекке қайдағы бір дерексіз шарифат заңын бұзбау борышынан да жанындағы жұбайы қымбат көрінеді. Сондықтан да Айдарбек әйелінен айрылмауды мақұлдайды.

Жастайынан қосылған жарынан өзі мәнін жете түсінбейтін «Талақ» шартына бола ажырасып кетуді Зейнеп те қолдамайды.

Сөйтіп, автор тұрмыста болған ашу, реніш, қақтығыстарға семья беріктігі төтеп бере алатынын меңзейді. Әңгімеден «Талақ» туралы шарифат қағидаларының бос сөз екендігі, оның махаббат күшін әлсіретіп, не күшейтуге құдіреті келмейтіндігі әйгілі болады. «Қасиетті» талақ сөзі сәби Күләмзаның қуыршағына ренжігенде айтатын сөзі болып ойыншыққа айналады.

Семьядағы реніш, қуаныш балаға тиісінше әсер етеді, осы ретте ата-анасының қас пен қабағын баққан Күләмзаның сәбилік сезім құбылыстарын автор жіті байқап, келісімді суреттейді, ата-ана жарастығының бала бақытының кепілі екеніне назар аударады. Әңгіме юморлық тәсілмен жазылған, Айдарбектің оғаш мінез-құлқы әжуаланады.

Жазушының махаббат, семья тақырыбын көтерген әңгімелерін лирикалы-драмалық сипаттағы шығармалар деуге болады. Оларда жеке адам тағдырына баса

назар аударылады, адамның бақытқа ұмтылуы, әділетті аңсауы қоғамық ортаның кедергісіне тап болып отырады. Негізгі кейіпкерлер бақытты тұрмысты арман етіп, қиялдарында соны елестетеді. Бұл әңгімелердің стилінде юмор мен сатира элементтері кездеседі («Ел күйеуі», «Талақ») де, драмалық жоопармен баяндалады: экспозиция, байланыс, уақиғаның дамуы, кульминациялық шегі, шешілуі айқын белгіленеді.

Революциядан бұрынғы ауылдағы теңсіздік, қайшылық, кедей шаруаның сүреңсіз тұрмысы автордың «Айт күндері» (1922) әңгімесінде әшкереленеді. «Айт аттынікі, той тондынікі» деген халық мақалының шындықты шертетіні осы әңгімеде әйгі болады. Малы барлар дәстүрлі мерекеде айттап, тойлап жүрсе, малсыз Бәкен әйелімен аштан өліп жатыр. Ақ отаудан үлде мен бүлдеге оранған қыз, келіншек шығып, бұрала басып, сылқылдай күліп айттап бара жатса, Бәкеннің көршісі шиеттей бала-шағасымен қара лашығында аш отыр. Бұрынғы ауылда жалпыға бірдей молшылық тұрмыстың жоқтығы, ақ отаудағылар рахатқа кенелсе, қара лашықтылар аштық шеңгеліне сығылуда — міне, автор осы жайды реалистікпен ашады. Бұрынғы ауылда «ит басына іркіт төгілді-міс» дейтін қағиданың негізсіз екенін көрсетіп береді.

Феодалдық қоғамда әркім өз қара басының қамын ойлайды. Адамның қадір-қасиеті малмен өлшенеді, біреуге біреудің қайырымы, қамқорлығы сол малға келіп тіреледі. Бәкен малы барында ауылдағы елеулі адам, малдан айрылған шағында, оны жерлеуші де табылмай қалады. Әңгіме сыншыл-реализм мотивінде жазылған.

Юморист қаламынан туған «Құрымбайдың жігітшілігі» (1925), «Қара бала» (1927) сияқты күлдіргі новеллалар адам характерін нақты ашуымен құнды.

Қашаннан ел тұрмысын зерттеуші жазушы бірқатар әңгіме, очерктерінде бұрынғы ауылдағы күйкі көріністерді, үй-ішілік құбылыстарды да қаламына іледі. «Құла ат» (1923), «Иелі ауру» (1926), «Естай ауылы» (1927), «Қысқы ауылда» (1929) тәрізді суреттемелерде автор этнографиялық мәні бар жайларды шебер баяндап береді.

Жол жазба ретінде көрген, естігенін суреттеу формасында жазылған бұл туындыларында Бейімбет ел

тұрмысындағы ескі әдет-ғұрыпқа, салақтық-настыққа, жоққа сенушілікке қарсы шығады.

Жазушы шығармаларының идеялық-тақырыптық шеңбері біртіндеп ұлғая, көтерер жүгі ауырлай түседі. Ол халқының тарихи ірі бетбұрыстарынан көз жазбайды, сол кезеңдердің маңызды құбылыстарын өз әңгімелеріне үзілмес арқау етеді.

Қазақстан тарихында болған елеулі уақиғалар: он алтыншы жыл қозғалысы, азамат соғысы, ауылды советтендіру жайлы таңдаулы әңгімелерінен Майлиннің күрделі әлеуметтік тақырыпқа ойысқанын, дәуір шындығын реалистікпен бейнелей алғанын көреміз.

Халықтар түрмесі болған патшалық Россияның билеп-төстеушілері мен оның жергілікті итаршы әкімдеріне, жалпы қанаушы тапқа деген халық қаһары, ашу-ызасы, патшаның 1916 жылғы июнь жарлығына қарсылық ретінде бұрқ етіп қарулы қимылға айналды. Қазақ шаруасы мен кедейі шоқпар мен балтаны әуелі өзіне үйреншікті жау — патшаның қарғылы төбеті — болыстарға сілтеді. Бұл соққы 1917 жылғы февральда патшаны біржолата тақтан құлатқан халық дауылының алғашқы құйыны еді.

Он алтыншы жыл уақиғасы қазақ әдебиетінде поэзия, проза, драматургия жанрларындағы біраз шығармаларға арқау болды. Майлин де «Қанды кек» дейтін әңгімесін (қай жылы жазылғаны белгісіз) осы сюжетке құрған. Әңгіменің басында июнь жарлығы жайлы суық хабар алғашқы естілгенде-ақ ел ішін ауыр қайғы басып, ауыл жігіттері торға түскен балықтай бұлқынады. Бірақ көпшілік әлі бейбіт, сенгіштік қалпында. Біреулер патшадан жеңілдік, манифест жарияланар деп дәмеленсе, біреулер «Сәрсембінің сәтіне» тасаттық беріп, жақсылықты құдайдан тілеуді ұсынады, тағы бірқатары болыс патшаға сылтау айтып, жігіттерді солдатқа жібертпес деп, әлі де болыстан күдерін үзбейді.

Бейқамдық ұзаққа созылмайды. Патшаға ат басындай жамбы сыйлап, «Құрметті азамат» атағын алған Ыбыраш болыстың халық күйзелісін пайдаланып, «Топалаң кезінде той» жасап жатқанын Жарықбас, Қайрақбай сияқты көзі ашық адамдар жақсы түсінеді.

Болысқа ашу-ызасы қайнаған халық қимылы жедел де қатал: Жарықбас бастаған топ болысты өлтіріп,

скоптың қара жұмысына баратындардың тізімін отқа өртейді. Бір ауыздан сөз, бір жеңнен қол шығарса, халықтың айбынды күшке айналатынын, жайшылықта мылтық, қылышын кезеніп батырсынған болыс пен оның шабармандарының халық дүмпуінен үрейі ұшып құр сұлдер болғанын жазушы дәлелді көрсетеді. Әңгіменің басты кейіпкері «жауар бұлттай түнеріп, айбынымен жер сілкіндірген» көп — халық.

«Бұл көп — күні бүгінге дейін Ыбыраштың елемеген көбі. Мұндай көп береке, мұндай бас қосып құдіреттенеді екен деп Ыбыраш еш уақытта ойлаған емес еді. Ойда жоқ нәрсе болды»⁹.

Тарихты жасаушы осы құдіретті көп, халық деген идея бұл жолдардан анық танылады.

«Қанды кек» әңгімесі автордың «Жалбыр» пьесасын жазуына негіз болған деп топшылаймыз. Пьесадағы кейбір кейіпкерлер әңгімедегі кейіпкерлерге ұқсас келеді. Жарықбас Жалбырмен мінездес. Қайрақбай әңгімеде де, пьесада да бір сипатпен көрінеді. Тартыс пьесада біраз кеңітіліп алынған.

Сырт қарағанда елеусіз көрінетін уақиғалар астарына терең мағына ұялату Майлин әңгімелерінің көбіне ортақ қасиет. «Сексен сом» (1918) мен «Құла жорға» (1926) жоғарғы айтқанымызға айқын мысал бола алады. Ер-тоқым, байпақты етік, сексен сом, жорға ат тәрізді қораш дейтіндей ұсақ фактілер төңірегіндегі осы әңгімелерде автор кейіпкердің психологиясын ашады, санасының тап тартысын қабылдауы, олардың дос пен қасын саралай алуы қисынды беріледі. Сексен сом салықтың өтеуіне жалғыз атын «Алаш» делегаттары қорқытып әкеткен Егеубай, құла жорғасын «Алаш» жеңдеттері тартып мініп кеткен Жамантіктің күрес туралы ойламасқа шарасы жоқ.

«Алаш орданың» кедей шаруаға жасаған зорлық-қысымын шегіне жеткізе әшкерелеу үшін автор «Сексен сом» әңгімесін мынадай суретпен аяқтайды:

«Көкшолақ албардан шығарда, лапастың алдында тұрған Егеубайдың қатыны екі көзді жаспен бұлап түр еді.

— Жалғыз атты «Алаш орда» қақшыды. Құдай-ау,

⁹ Сонда, 505-бет.

енді қайда барып күн көреміз?! — деді». ¹⁰ Бір ғана «Жалғыз атты «Алаш орда» қақшыды» деген сөйлемде қаншалық терең идеялық мағына тұр! «Алаш» делегаттары аш көкжал бөрідей Егеубайдың қорасына түсіп, көкшолағын жарып жеп кеткендей әсер аласың. Қарулы солдатқа қарсы тұрарлық Егеубай мен оның әйелінде дәрмен жоқ. Бірақ қазір іште тұншыққан қарсылық оңтайлы жағдайда бұрқ етіп сыртқа шапшитынына көміл сенесің!

Ақтардан да, «Алаш» адамдарынан да тепкі көріп, үрейі қалмаған Ерғали мен Жамақ, Құрабай мен Жамантіктің жүрегі большевикке қарай бұрады. «Құла жорға» әңгімесіндегі болыскей ер-тоқымын ақтың солдаты әкеткен Ерғали, «Алаш» делегаттары аяғындағы байпақты етігін шештіріп алған Жамақ, құла жорғасынан айрылған Жамантік бұл әділетсіздікке кім тыйым салады деген мәселені сараптағанда, әділетті большевик орнатар-ау деп үміттенеді. Кейіпкер санасындағы өзгерістің ішкі логикасын сақтап, дәлелді, иланымды етіп суреттеуде Бейімбеттің ұсталығы осы шағын әңгімелерінде, әсіресе, айқын көрінеді.

Қазақ даласында да азамат соғысының қаһарлы майданы, уақытша шегініс кезінде өкінішті, жеңіс тұсында қуанышты күндері өтті. Ерлік, достық, жолдастық қасиеттер қиын-қыстау күндерде, күрес үстінде, өлім мен өмір белдескенде ерекше көзге түседі. Күрес күндерінің фонында адал достықты, жолдасы үшін басын өлімге байлауға бар табандылықты Майлин «Өлім тырнағында» (1929) аталған әңгімесінде баяндайды. Шын достыққа ұлты өзгелік кедергі емес. Қазақ баласы Қойшығара мен орыс баласы Петро жастық шақтарын Темір байдың тепкісінде бірге өткізгендер. Бай біріне қамшы үйіріп жатса, екіншісі оны арашалап өз арқасын тосатын қимастар бұлар. Большевик Петро ақтардың қолына түсіп, соққыға жығылғанда, Қойшығара қарулы солдатқа қарсы барып айқасады. Қойшығараның әке-шешесі Етікбай мен Үміт Петроны өз баласынан кем көрмей оған жандары ашиды. Петро мен Қойшығараны өлім тырнағынан босатқан Мінайдар да бұлармен мұңдас, тілектес, тәуекелге бел байлап, батыл қимыл көрсеткен қажырлы жігіт.

¹⁰ Б. М а й л и н. Шығармалар, 3-том. Алматы, 1962, 32-бет.

Майдан жолы — қатерге толы. Жігіттер алдында қатал сындар көп. Қатердің символы ретінде жазушы дала боранын суреттейді. «Ымырт жабылып, көз байланып барады. Күн түнерген бұлт, желді бұрқасын. Жол күрпілдек. Қажыған аттар әрі-бері арындап шапқан соң, босаңсиын деді. Жел де үдеп, бұрқасын түрі боранға айнала берді. Ә дегенше болмай жел ысқырып долдана соғып, ызыңдаған дауысы адам шошытқандай болды. Түтіндей бұрқыраған қар ілезде көзді кіреукедендіріп, көміп кете береді»¹¹. Дала боранын аудармай суреттеген бұл пейзаж, бір жағынан, ызғарлы жылдар бейнесін меңзесе, екінші жағынан, азамат соғысы ардагерлерінің ерлігін паш етеді.

Әңгіменің түйінінде Октябрь жеңісін қорғау, дүниеде әділеттік орнату үшін қолына қару алып, күреске аттанған Петролардың мұратына жететініне күмәнданбайсыз. Әңгімеде уақиғалардың алмасуы, шиеленісіп, шешілуі шиыршық атқан динамикаға құрылған, бұл азамат соғысы күндерінің шын елесін көз алдыға келтіреді.

Ұлы Октябрь социалистік революциясы қазақ кедейінің санасын оятты, тап тартысына жұмылдырды. Бұрын бай тепкісінде мал орнына жұмсалып, бітпес бейнетпен күн кешкен малай, жалшы, батырақ енді еңбекақысын байдан өндірітіп алуы былай тұрсын, сонымен қабат ол саяси правосын алды, әлеуметтік күреске шықты. Б. Майлиннің 20-жылдардың екінші жартысында жазылған бірқатар әңгімелерінде осы шындықтың сәулесі көрінеді. «Кедей теңдігі» (1923), «Айранбай» (1924), «Шапайдың хаты» (1928), «Ақталған еңбек» (1928) әңгімелерінің бәрінде де кедей теңдігі қалай орнағаны байыпталады. Әңгіме кейіпкерлері — Совет үкіметі арқасында теңдікке қолдары жетіп, өз үкіметінің ұрандарына үн қосқан, оларды іске асыруға жұмылған кешегі жалшы, малай, кедейлер, бүгінгі қадірлі азаматтар. Қауқынбайдың бұрынғы малайы Бұқабай («Кедей теңдігі») бай тепкісінің талай зардабын тарта келіп, совет тұсында тап мүддесін қорғауға кіріседі. Ел басқару ісі енді кедей бұқарасының өз қолына берілгенін ол жақсы түсінеді де, кедейлерді өз теңдігін нығайта білуге шақырады. Еңбекші көпшілік Бұқабайды

¹¹ Б. Майлин. Шығармалар, 4-том. Алматы, 1962, 108-бет.

өздерінің жанашыры деп санап, өздерінің ауылнайы сайлайды.

Бай малайының азапты өмір жолынан өтіп, теңдікке қолы жеткенін әңгімелеудің ұтымды әдісін табады жазушы. Революциядан кейінгі алғашқы алты жыл ішінде автор өз кейіпкерімен төрт рет жолығысады. Әр кездесуде әлділермен тартыста Бұқабайдың төзімділік, өмірге құштарлық, әділетті, теңдікті аңсау мінездерінің ширала түскенін байқаймыз.

«Самаурынның есік жағына кірлі майлық орамалды жайып жіберіп, үсті-басы далба-далба бір жігіт отыра кетті. Шоқпақ бұжыр қара, қолы тілім-тілім жарық, байдың малайы екенін адам айтпай-ақ, пішінінен, отырыс-тұрысынан білетін»¹². Міне бұл автордың Бұқабайды алғаш көргендегі сипаттамасы. «Шоқпақ бұжыр қара, қолы тілім-тілім жарық» делінген суреттеуден Бұқабайдың әрі қайсар қайраты, әрі ауыр азабы, оған автордың іш тартуы аңғарылады. Онда революцияның аршынды қадамы қиырдағы қазақ аулына жете қоймаған. Большевиктер әкеле жатқан өзгеріс пен жаңалыққа бай мен мырза мысқылмен қарайды, әурешілік деп санайды. Бай мен бәйбіше, мырза мен келіншегі Бұқабайды теңдік алсаң ауылнай боларсың деп тәлкәк қылады. Қуанышты хабар құлағына жаққан Бұқабай өзін еркін ұстайды.

Келесі екі жолығыста Бұқабайды байдың еңбек-ақы бермей қуып жіберіп, аштыққа ұшыратқаны, аз егіннен түскен өнімді ауылнайдың салыққа алғаны мәлім болады. Бұқабай енді ашынған, байларға кегі қайнаған.

Соңғы дидарласуда Бұқабай сайлау жиылысын басқарып отырады. «Үкіметтің бұл берген теңдігінен пайдалануымыз керек. Бүйтіп санға кіріп жиылыс басқарамын деу менің өнімде көрермін деген ісім емес еді»,¹³ — деп разылығын білдіреді. Ол теңдікке жетеді.

Кейіпкердің әр кезеңдегі жай-күйін баяндау амалымен оның характерін ашу Бейімбет стилінде жиі ұшырасады. «Кедей теңдігінен» үш жыл соң, 1926 жылы жазылған «Бер, Мырқымбай, қолыңды!» өлеңінде дәл осындай тәсіл қолданылған.

¹² Б. Майлин. Шығармалар, 3-том. Алматы, 1962, 92-бет.

¹³ Сонда, 95-бет.

Тап тартысының өрістеген заманында таптық жіктің айырылуына туысқандық, ағайындық қатынастар кедергі емес. Бай кедейді ағайыным, туысым екен деп аямайды, соның еңбек жемісімен байи түседі. Жақындығын, туысқандығын пайдаланып, ондаған жылдар бойы Айранбайға міндет артып келген Кемелбай («Айранбай») «Еншілесім» деп алдатып, Шапайдың еңбегін жеп келген Тоқберлі («Шапайдың хаты») байлардың енді қолдары қысқарады, кедейлер байға оңай жем болудан бас тартады.

Бұқабай, Шапайлардың өз қанаушыларына қарсы аттанысы төтеден басталуы заңды құбылыс, өйткені ауылдағы ең революцияшыл топ — тақыр кедей, батырақтар. Байлардың бұл топты қанауы да бүркемесіз ашық, дөрекі. Ал Айранбай сынды байға малай емес, аз-кем күн көрісі бар шаруаның өз туысы байдан іргесін бөлектеуі күрделі сапалық өзгеріс. Шағын новеллада шиеленген түйінді шешу таланттың ғана қолынан келеді.

«Айранбай» новелласы — Бейімбет қаламының үздік жемісі. Авторға тән стильдік, шеберлік жайлар осы шығармада ап-айқын байқалады. Кемелбайға бұрыннан талай ренжіп жүрген Айранбайдың інісі — байдан біржола түңілуіне болған себеп — онан жамаулық бір тілім қайысты сұратып ала алмауы. Әйелі Раушанның Кемелбайдың бәйбішесімен шекісуі — жалғыз тал омыртқаға таласудан басталады. Тартысқа татымайтын ұсақ-түйек нәрселер сияқты. Осы түймедейден бастап түйедей шындықты ақтарады жазушы. Байларға сіңірген қыруар еңбегінің еш кеткенін, олардың озбырлығын қиялымен көз алдына келтірген Айранбай аса маңызды шындықты түсінеді — кедей еңбегін бай жеп келгенін, байдың кедейге жау екенін реалист ақын шындықпен тұжырымдайды.

Айранбай санасының ояну эволюциясын автор оның ішкі монологі — қиялы арқылы елестетеді. Ағайынмен араз болуды сүймейтін Айранбай бұрын Кемелбайға ренжісе де, артынан ашуы басыла береді, соңғы эпизод тұсында реніш «Жүрегінің түкпірінен қайнап шыққан кейістікке» айналады, күйініш туғызады, жүрегін мұздай суындырады.

« — Қатын! — деді Айранбай, — Кемелбайдан жү-

регім суынып болды. Енді соның есігін ашушы болмайық!»¹⁴ Оның соңғы байламы — осы.

Айранбайлардың таптық санасы бірден жоғары са-тыға көтеріле қалмайды. Оның коммунист туралы ұғымы тым тайыз, жабайы. Кемелбайдан қатынасын үзгенде, коммунистке жазылуды ойланғанымен коммунистің күрескер екендігін пайымдай қоймайды, күн көрісін ғана ойлайды. «Ең болмаса, коммунистке жазылғандарды қазына асырайды дейді ғой, коммунистке жазылармыз...»¹⁵, — дейді ол.

Кемелбайға қарсы күреске шығуға Айранбайға әлі ерте. Бірақ оның түбінде түсер жолы — күрес жолы. Сол жолға қадам басуына барлық даярлығы бар.

Бұрынғы тесік өкпе малайдың өз қанаушысымен тайсалмай жағаласуы, совет заңына арқа тіреп кешегі әлділерді кіріптар етуі «Ақталған еңбек» әңгімесінде де шыншылдық және білгірлікпен ашылады.

Әр әңгіменің идеялық мазмұнына сай сыртқы формасын да түрлендіріп отыру, тіпті ұқсас сюжетті шығармалардың да баяндалу, суреттелу амалын ылғи өзгертіп, құбылту Бейімбет қаламының құдіретінен саналады. «Ақталған еңбек» әңгімесі бастан-аяқ бірнеше адамның сөйлесуі, диалогынан тұрады. Диалогтың барысында сюжет ашылып, кейіпкерлер характері көрінеді, уақиғаның басталуы, шиеленісіп дамуы, шарықтау шегі, шешілісі — бәрі де диалогпен атқарылады.

Ерқанның есігінде он жыл малайлықта жүрген «өліп бара жатса қиянатқа бармайтын» еңбеккер Дүйсенбайдың онымен есеп айырысатын мезгілі жеткен. Дүйсенбай мінезіндегі өзгеріске байдың қолшоқпарлары «Қожыр бет» пен «Арық қара» наразы, Ерқанның Дүйсенбайға көрсеткен зорлық-қараулығын білушілер оған тілектестік қалпында. Осы екі топтың пікір таластарынан ауылдағы тап тартысының аңғары, жаңалықтың лебі сезіледі.

Орыстың әйгілі жазушысы, сөз суреткері Алексей Толстой шеберлік жайлы мәселеге тоқтала келіп, әңгіменің барысында психологияны суреттеу мен диалог жаза білудің қажеттігін атап көрсетеді¹⁶. Бейімбеттің

¹⁴ Сонда, 114-бет.

¹⁵ Сонда.

¹⁶ А. Толстой. О литературе. М., 1956, стр. 112.

өткір диалог жазудағы тапқырлығы көп әңгімелерінен айқын көрінеді.

Жаңа заман, еңбекші халықтың бақытына туған заман, ол: «мыңды айдаған байды, үріп ішкен мырзаны, керіле басқан кербез сұлуларды табанына салып илеп жүн қылып, ішер ас, киер киімге зар»¹⁷ қылады.

«Заман» (1924), «Жол кеңесі» (1924), «Ол бір құс қой» (1927), «Әбділда төре» (1926), «Баянсыз бақ» (1926), «Сары ала тон» (1928) әңгімелерінің идеялық түйіні осылай. Бұл туындыларда бағы тайған бай, биліктен айрылған би, бас сауғалаған мырзалардың мүгедектік сыйқы суреттеледі.

Октябрь әперген кедей теңдігінің айқын бір көрінісі ірі байлардың мал-мүлкін конфискелеп, малшы еңбегін өндіріп беру, өздерін жер аудару шарасы болатын. Кедейлер күрестің табиғатын түсінді, өз теңдігі мен правосын күшпен жеңіп алу қажеттігіне көздері жетті.

Бай мен кедей арасындағы тартыстың табиғатын тартымды суреттейтін әңгіме «Сары ала тон».

Әдетте, әңгімесін уақиғаның орта шенінен, ең маңызды буынынан бастайтын автор «Сары ала тонда» өзгеше тәсілге қол артады. Суреттелмек құбылыстың күрделілігі мен жаңалығы оны бірер эпизод ауқымында ықшам баяндауға сыймайды. Конфиске тақырыбының егжей-тегжейін осы «Сары ала тонда» тұтастай суреттеуді мақсат еткен жазушы мұны көлем жағынан да онша қыспайды. Мұнан кейінгі әңгімелерде конфиске уақиғасы арнайы суреттелмейді де, қысқа хабарланып отырады.

«Сары ала тонның» алғашқы екі бөлімі бай мен мырзаның басына хауіп-қатер бұлтының үйірілгенін, оларға қарсы бағытталған жойқын соққыдан жалтарып, бас сауғалауға ешбір лаж жоқтығын меңзейді. Бірінші бөлімдегі Шермектің қорқынышты түсінде көрінген үрейлі пейзаж, айбарлы белгісіз топтың қимылы, топтың аяғының астындағы қарны жарылған Сейпен бай, — бәрі күні ертең Шермек пен Сейпеннің душар болмақ жағдайларының ұлғайтылған бейнесін автор түске лайық бояу, образдармен елестетеді. Мұнда байға таянған конфиске туралы ешнәрсе айтылмайды.

¹⁷ В. М а й л и н. Шығармалар, 3-том. Алматы, 1962, 119-бет.

«Үйірден қуылып шыққан саяқ ат құсап бірен-сарандаған қара топтан жарылып шығып қуылып жатты»¹⁸, — делінген сөйлемнің мағынасына әңгіменің ақырында ғана түсінесің. «Үйірден қуылған саяқ» ең жайлаған құтты қонысынан аласталған Сейпен болып шығады. Өн-бойын қорқыныш билеген, тұйыққа тіреліп, жан ұшырған Шермекті сол күйінде қалдырып, жазушы Сейпеннің өзіне ойысады. «Күнмен шағылысып тұрған ақ үйлер», «қара құрым болып өрісте жатқан мал» байдың көңілін көтеруге, уайымын жеңілдетуге септігін тигізе алмайды. «Осы байлықты, осы салтанатты бұрын көрмей, көрсе де сезбей жүрген сияқты болды. Қараған сайын жүректе бір нәрсе топтанып, белгісіз бір қорқыныш бұлдырланып, ішті жаллап бара жатқан сияқты болды»¹⁹, — деп сипаттайды оны автор.

«Белгісіз бір қорқыныштың» не екенін автор әлі де ашып айтпай, оқушыны ынтықтыра түседі.

Бай-бәйбішенің өзегін өртеген жаңалық хабардың ұшығы әңгіменің үшінші бөлімінде еміс-еміс естіле бастайды. Бай жүрегіне жай оғындай қадалған хабарға кедей көпшілік қуанышты да ынталы. Осындай жаңалық құбылысқа халық бұқарасының көзқарасын, халық характерінің қырларын жанды сурет арқылы жайып салуға келгенде Бейімбет қаламының құдіреті қайран қалдырлады. Ол ешкімнің аты-жөнін бөлек-темей тұтас топты жарыстыра сөйлетумен халық стихиясын аңғартады:

« — Елге әгірет шығады екен дейді...

— Малы барлардың малын алады екен дейді...

— Қызы барларға налок салады екен дейді...

— Байдың үйіне Тұрсын барған екен, бәйбіше жылап: енді жау шабатын болды, қымызды ішіп қалыңдар, — депті.

— Қой бекер, Жамал бәйбішенің бейлі ашылды дегенге нану қиын болар.

— Жамал өлгенде де сабасын құшақтай кетер... деген сияқты сөздер түйдек-түйдегімен шығып жатты»²⁰. Бір жағынан, қисынсыз нәрсеге де сене беретін аңқаулық, екінші жағынан, күдікпен қатар жаңалық-

¹⁸ Б. Майлин. Шығармалар, 4-том. Алматы, 1962, 3-бет.

¹⁹ Сонда, 7-бет.

²⁰ Сонда, 9-бет.

тан дәмелену, үміттену, үшіншіден, бәйбішенің тар пейіл, сараңдығын ащы сықақ егу, ақырында, бүкіл ауылдың сөзге құлақ түріп, серпілуі келтірілген үзіндіден ап-айқын танылады. Озы серпіліс, осы ояну бір арнаға құйыла келе Сейпеннің тағдырын шешетін күшке айналады.

Байдан неше жылғы еңбегін қайырып алатын күн туған малшы, малай, кедей-кепшік тобы мен «асқындаған ырысы, аспандаған бақытынан» айрылған бай семьясының көңіл-күйлерін қарама-қарсы қойып суреттеу «Сары ала тонда» сәтті қолданылады.

Кедейдің саяси басшысы Арыстан, оның маңындағы Сейпеннің бұрынғы жалшылары Қуандық, Тұтқыш пен Несібелілердің көңілдері көтеріңкі, жүздері жайраң, «сампылдасып сөйлеседі, сақылдасып күліседі». Ал Сейпен мен бәйбішесінің жылаудан беті-көзі ісіп кеткен. Байдың үш ақ отауын кедейлер иемденіп, оның жиһаздарын есепке алып жатса, бай мен бәйбіше қараша үйдің сыртында қайғырумен отырады.

Бай шаңырағы — аруақты шаңырақ, байдың мүлік-дүниесі киелі, оған қол созу — күнә дейтін лақаптын негізсіздігін әшкерелеу үшін, жазушы «Сары ала тон» эпизодын баяндайды. Сейпеннің қазына-мүлкін табан ақы, маңдай терімен молайтып келген Тұтқыштар сол қазынаға бірінші болып қол созады. Конфиске тұсында байдың мал-жиһазы Тұтқыш, Несібелілердің қолында, билігінде. Патшадан сыйға келген «киелі» сары ала тонды Тұтқыш иығына жамылып, мойнына медаль іліп, ауылды аралап әркімге көрсетіп таңдандырады, Сейпеннің күрең жорғасына мініп өріске қарай тайпалтады. «Қасиетті» сары ала тонның жағасынан есікте жүрген күң Несібелі мен малай Тұтқыштардың ұстауынан, бәйбішенің тізбектелген көп кілтінің Несібелінің қолына берілуінен, саба толы сары қымызды кедейлер ішіп қарық болуынан бай-бәйбішенің басынан дәурен өткені, игіліктің кілті оны өз қолымен жасаушы еңбекші адамның қолына көшкені аңғарылады, елеусіз детальдар елеулі мағынаны меңзейді.

«Сары ала тон» жазушы шеберлігінің биік белестерінің бірі, алғашқы он жыл бойындағы ізденістердің қорытындысы.

Конфиске жайы жазушының басқа әңгімелерінде де кездесіп отырады, әрқайсысында өзінің лайықты шеші-

мін табады. Бейімбеттің жер бөлісі, конфиске уақиғаларын суреттейтін шығармаларын тұтас алып бағалағанда, жазушы Ғ. Мүсіреповтың төмендегі пікірінің әділдігіне көзін жетеді.

«Октябрьден кейін, қазақ аулының үстем табы, — байларға бірінші соққы жер бөлісінде соғылды. Одан соңғы бір үлкен іс — кәдуілгі «кішкене октябрь» — байларды конфискелеу еді. Бейімбет осы екі ірі оқиғаның тұсында қазақ аулында тап тартысының қалай болғанын суреттеп, шырматылған қиындықтар арқылы батрақ кедейлердің қалай жеңіп шыққанын айтқан, асыра сілтемей шындықты көрсете алған»,²¹ — дейді Ғ. Мүсірепов.

В. И. Лениннің данышпандық нұсқауы бойынша партия миллиондаған шаруаларды жаңа өмірге бастады. Ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құру — терең революциялық төңкеріс болды. Қоғам өміріндегі мұндай тарихи ірі бетбұрыс көркем әдебиеттен де өз көрінісін тапты.

Қазақ даласындағы бытыраңқы, ұсақ шаруаларды коллективтік ірі шаруашылыққа ұйымдастыру үшін күрес күндерінің ескерткіші, шежіресі есепті әңгімелер Майлинде сан жағынан да, көркемдік дәрежесі жағынан да елеулі орын алады.

Коллективтендіру тақырыбындағы әңгімелер негізінде жиырмасыншы жылдардың екінші жартысы мен отызыншы жылдардың басында жазылады, сол кездегі уақиғалардың хроникасы ретінде сезіледі. Жазушы халық өміріндегі маңызды, актуальді құбылысты дер кезінде көре білді, жаңа құбылыстың қанат жаюына қалам өнерімен аянбай жәрдемдесіп отырды. «Ортақ өгізден оңаша бұзауым» дейтін жеке меншіктік психологиясында ғасырлар бойына тәрбиеленіп келген ұсақ шаруаны біріктіру, жаңа ауқатты социалистік шаруа құру жолына түсіру, оның тиімділігіне қалың жұрттың көзін жеткізу — аса күрделі де қиын процесс еді. Ескінің жаңамен тартысы бұл тарихи қозғалыстың ілгері басқан әрбір қадамын кері шегіндіруге, кедергі жасауға тырысып бақты.

Бірақ игілікті іске жұмылған саналы бұқара күші қашан да жолына оралғы болған кедергі атаулыны бір-

²¹ «Әдебиет майданы», 1933, № 1.

тіндеп жеңе отыра, ол көздеген мақсатына жетеді. Майлиннің колхоздастыру дәуіріндегі әңгімелерінің идеялық лейтмотиви осылай еседі.

Жазушы көп әңгімелерінде ауыл шаруаларын коллективтендіру шарасының алғашқы кезеңін, көбіне өз көзімен көрген шыңдықты суреттейді. Бұрын мәлім емес, ешкім білмеген істі бастап кету, өмір ағысын жаңа арнаға қарай бұру оңайлықпен бола қоймайды. «Күш — бірлікте», «Бірлік болмай, тірлік болмайды» дейтін қағидаларды халық ертеден-ақ білсе де, сол бірлескен шаруашылықтың тиімділігіне күмәнданатындары да, қолындағы бардан айрылып қаламын ба деп хауіптенетіндері де жиі кездеседі.

Халық өміріндегі әлеуметтік, экономикалық, мәдени зор өзгеріс, түбірлі жаңалықты социалистік реализм көркемдік принциптеріне сай бейнелеу авторға жауапты да абыройлы міндет артты. Қиыншылықтарды жеңілдетіп жібермей, табыстарды көмескілендіріп алмай, жаңаның, өмірлінің болашағына берік сенім білдіре қалам тарту еңбекші халықтың жасампаздық қасиетін берік ұғынған жазушының қолынан келмек. Майлиннің қай әңгімесін алсақ та біз осы түп қазықты табамыз. Тақырыптық жағынан бір-біріне сабақтас келетін әңгімелердің кейбіреулеріне ғана тоқтала кетсек, олардағы ортақ идеяны, көркемдік шешімді көре аламыз.

Совет үкіметінің ауылдағы тірегі малшы-жалшылар, кедей шаруалар, коллективтендіру ұранын бірінші болып қостайтындар да солар. Автор осы кедей шаруа санасының өсу жолын қапысыз бақылап, қызыға суреттеп отырады.

Бытыранды шаруаларды біріктіру туралы мәселені үкімет алға тартып отырғанын түсінген Ерман («Көктеректің бауырында»), «үкімет айтса, біздің зиянымызға айтпайды», — деп өз үкіметіне сенім білдіреді. «Жаңа күш» артелін ашуда көп еңбек сіңіреді. «Көрінген байға қол жаулық болып, шылауында жүргенше, өз алдымызға өмір құрайық. Кел, бірігейік! — деп Ерман өзі сияқты кедейлерді үйірілтіп алып кетіп еді»²², — деп баяндайды автор. Әскери мектепте оқитын баласына лайық іске құмар Бұзаубақ («Қызыл әскердің үйі») колхозды құбыжық көрсететін алып-қашпа теріс хабар-

²² Б. Майлин. Шығармалар, 4-том. Алматы, 1962, 57-бет.

ларға тойтарыс бере отырып, «Теңдік» колхозына өзі бірінші болып кіреді. Жазушы суреттеуінде Ерман мен Бұзаубақ жаңа тұрмысқа жасқанбай қадам басқан, өз қатарларынан озықтар. Шаруаның бәрі бұлардай болса, ілгері жылжуға айтарлықтай кедергі де болмас еді. Жазушы өмірдегі қайшылықтың сырын ашып, сол қайшылықты жеңу арқылы жаңару тенденциясын көре білуі тиіс.

Шаруа адамның санасы мен психологиясындағы қайшылық табиғатын саралауда «Қара шелек» (1930) әңгімесі елеулі туындылардың бірі. Әңгіме кейіпкері Айша шаруашылықты жаңаша құруда біраз белсенділік те жасайды: артель ұйымдастыру туралы қаулы дауысқа қойылғанда, бірінші болып қол көтереді, онан асса артель басқармасының бастығы болып сайланады. Кеше ғана күндіктен босаған әйелге бұл үлкен сапалық өзгеріс. Заман талабынан туған шұғыл өзгерістен Айшаның санасы қалыңқы. Коллективтік негізге құрылмақ шаруашылықтың артықшылығын ол жете білмейді. Кедейліктің тақсиретін тартқан ол қолындағы бір малын екеу етсем, тұрмыс жағдайымды жақсартта түссем дейді, ал артель шаруаға не бермек бұл жағы Айшаға күмән. Адамға жеке мүлкінің қаншалық ыстық, қымбат екенін жазушы ең қарапайым мысал — қара шелекпен дәлелдейді. Біреудің ұқыпсыздығынан жапырылып, түбі түскен қара шелегіне Айша қайғырғанда, көзіне жас алады. Қара шелек қайғысына ала сиырының ортаға салыну хаупі келіп қосылады. Күтпеген жерден келе қалған жаңалықты пайымдай алмай, Айшаның басы қатады. Кейіпкердің толғанысын, ой арпалысын автор табиғат құбылысымен шебер қабыстырады.

«...Түн. Терезе қармен көмулі!. Дала боран, жел дүрілдейді, ысқырады, ұлиды. Қараңғы үйде Қуандығын бауырына басып, бүктүсіп Айша жатыр. Ұйқы қашқан. Ауыр ой кернеп, анда-санда күрсінеді»²³, — деп суреттейді жазушы.

Түнгі боранда дүрілдеген, ысқырған, ұлыған жел Айшаның қатты ой толқынына, уайым күйіне баланады.

²³ С он д а, 163-бет.

Айшаның түбінде жаңаны қабылдайтыны ақиқат, бірақ автор бұл процесті жасандылықпен жеделдетуді қаламайды, әңгімені үзілді-кесілді шешімсіз аяқтап, Айша тағдырын оймен жалғастыруды оқушының еркіне қалдырады.

«...Қараңғы түнде, төсекте жатқан күйінде Айшаның көзіне желіні салпылдаған ала сиыр елестеп кеткен төрізденді. Жапырылған қара шелек елестеген сияқтанды»²⁴. Әңгіме осы жолдармен тамамдалады.

Шеберліктің мұндай тәсілін көркем әңгіменің теңдесі жоқ зергері А. П. Чехов ұнатып, жиі қолданғаны мәлім.

Ол: «Кішкене әңгімеде артық айтқаннан кем айтқан жақсырақ»²⁵, — деген.

Майлиннің әңгіме жазу шеберлігінде Чеховтың ықпалы, өнегесі болуы әбден ықтимал.

Көптің мінезінде байқалған құбылыстарды бір Айшаның бойына үйлестіре жинақтап, автор типтік образ жасай алған. Жаңа өмір табалдырығынан аттарда «Қара шелектегі» Айшаның басынан кешкен жайттар «Ұлбосын» (1932) әңгімесіндегі Оспан мен Шәрипада да ұшырасады. Оспан — орташа дәулеті бар, жұмсақ мінезді, от басының тыныштығын қалайтын момын адам. Колхоздың пайдасы мен мақсатын бірқыдыру түсінеді. Ауылдастарымен бірге артель мүшелігіне жазылады да, әйтседе жүрегінің түкпіріндегі түйткіл оны мазалай береді: «Осы айтқаны болмай қалса, бір-екі қарам көрінгеннің қолында тозып кетсе, қатын өмірге таң атырмайтын болады ғой» деген ой Оспанның жүрегінен бір шығар емес»²⁶.

Өмір қат-қабатына терең бойлай отырып, суреткер ондағы негізгі тенденцияны, типтік құбылысты бейнелей білуі тиіс. Шаруашылықты социалистік негізде құру барысында жиі бой көрсеткен түбірлі қайшылық жеке меншіктілік пен коллективтік меншіктілікке көзқараста, әсіресе, айқын көрінеді. Шаруа үшін бұл екі меншіктіліктің қайсысы пайдалы, тиімді, ол мұның қандайын таңдағанда қателеспейді — осы сұрақты ше-

²⁴ Сонда.

²⁵ В. Голубков. Мастерство А. П. Чехова. М., 1958.

²⁶ Б. Майлин. Шығармалар 4-том. Алматы, 1962, 166—167-беттер.

шу әркімді сергелдеңге салады, басын даң қылады. Бірақ негізгі тенденция жеке меншіктілік психологиясының барған сайын әлсіреп, коллективтік өмір дәстүрінің нығаюын аңғартты. Ауылдағы терең революциялық өзгеріс тақырыбына көркем шығарма берген көрнекті совет жазушыларының бәрі де осы басты тенденцияны көрсете алды. Олар әр қилы шаруа адам тағдырын суреттей отырып, ақырында, өмірдің өзі қалаған шешімді қостайды. Шаруаны жоқшылықтан біржола-та құтқаратын даңғыл жол — коллективтік еңбек жолы екенін шығармаларына өзек етеді, әдеби кейіпкер өз жаратылысындағы жеке меншіктік психологиясын коллективтік меншік идеясына жеңдіреді, колхозға бет бұрады, бақытын сонан табады. Осындай идеялық түйінді ұсынатын шығармаларында әр жазушының заман шындығын бейнелеу тәсілі әр басқа бола береді.

Майлиннің колхоз өмірін суреттейтін әңгімелерін Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафиндердің тақырыптас шығармаларымен салыстыра қарастырсақ, кейбір ұқсастық, үндестік мотивтермен қатар өзіндік өзгешеліктерін байқау қиын емес. Ұқсастықтардың болуы аталған жазушылардың көркем творчествосында бір методты — социалистік реализм әдісінің принциптерін басшылыққа алып, өмір құбылысын шынайы суреттегендерінен десек, өзгешеліктерін әр қаламгердің дүниетанымы мен тәжірибесінің әр түрлі болуынан дейміз.

«Жаңа әдебиет» журналының 1930 жылғы 6-санында жарияланған «Күсен» дейтін әңгімесінде колхозға кіру-кірмеу проблемасы алдарына көлденең тартылған орта шаруалардың ішкі сезім толғаныстарын Ғ. Мүсірепов үйлесімді сипаттайды. Шаруалар сыртқа шығарып айтпаса да ой түкпірлерінде немен әуре болып отырғандарын автор қызғылықты ашып береді. Коллектив жайлы ойланған орташаларға «Шара-бұра шаруасы әрбір бұзау, торпағына дейін көз алдарына келді. Кешке ғана «әукім-әукім» деп үй маңайына кіріп салған сиырлары, өріске кеткен жылқылары көздері жайнап үйдің ішіне кіріп келгендей көрінеді. Қотанда жатқан қойдың бырт-бырт күйісі құлақтарына анық естілгендей, әлде қай жерлерін тырнағандай, мазалағандай болды. Ертең тұра үйлерін жығып, малдарын айдап, коллективке көшіп бара жатқандай, коллективке емес, әлдеқайда алысқа — екінші дүниеге ауып бара

жатқандай, бұлдыр-буалдыр сезім тізбегі елестей қалды»²⁷, — деп суреттейді жазушы. Күсен бастап бұрын коллективке бірлескен 11 үйдің алғашқы табысы көз тартарлық: егін, мая, сайман, монша т. б. Осы екі укладты — жекелік шаруашылық пен коллективтік шаруашылықты жақтаған екі сезімді автор екі таптың палуаны ретінде күрестіреді. Осал айқас емес, палуандардың бірі жеңіп, бірі жеңіле қалуы оңайлықпен бола қоймайды. Ұзақ жұлқысу, ит жығылыс, қайта бұлқыну... «Күш бірлікте» дегендей, коллективтің палуаны дегенмен мығым, қуаты басым, ақырында сол жеңіске жетеді. Орташалар қабырғаларына кеңесе келіп, коллектив болуды мақұлдайды.

Коллективтің бақытқа жеткізерін, не қолда бардан айырарын біле алмай қобалжыған Айшаны, Оспан мен Дайрабайды, т. б. Майлин даралап алып, нақтылай бейнелесе, Мүсірепов орта шаруа атаулыны топтап жалпылай алып, белгілі дәрежеде олардың бәріне ортақ сипаттарды жинақтап көрсеткен. Екі суреткердің де жеке шаруа психологиясын түсіну, ашуы бір-бірінен алашақ емес. Тағы бір мысал алайық.

Майлин мен Мүсірепов әңгімелерінде шаруалар жана өмір белесіне аттанарда толқығанымен шиеленіскен қарсы әрекетке бара қоймайды. Ал Мұстафиннің «Шығанақ» романындағы Олжабек жеке меншігін сақтау жолында біраз арпалысады, алысады. Қазақ аулының ескі дәстүрін мызғымастай көрген Олжабектің колхоз болашағы жайлы болжамы үмітсіздікке тіреле береді. Колхоз ісінің оңға басуына сенбегенде ол, «Құдай-ау, ойдан-қырдан жиылған қырық құрақ ел еншілес болмақ түгіл, бір әкеден туған ағайынды адамдардың да еншісі бөлек-ау!»²⁸ ...деген ойды малданады. Жекелік өмірдің артықшылығына сенген Олжабек екі-үш қарасын бағып отыратын колхозсыз тыныш жерді іздеп, елінен қаша көшеді. Колхоздың берекесі болмай ажырап кеткен ел бар деген хабарды қуана қарсы алған ол: «Қазақ-қазақ болғалы енші бөліскені болмаса, енші қосқанды көрген де емен, естіген де емен»²⁹ — деп дәмелене түседі. Осы Олжабектердің санасын жаңарту,

²⁷ «Жаңа әдебиет», 1930, № 6.

²⁸ Ғ. Мұстафин. Таңдамалы шығармалары, 1-том. Алматы, 1955, 18-бет.

²⁹ Соида, 18-бет.

колхозға ынтасын аудару көп қиыншылыққа түскені мәлім. Қоғамнан тыс, жеке жүріп тұрмыс жасаймын деп талай кедергіге кездесіп, соққы жеген Олжабек адасқанын мойындап, коллективке оралады, еңбек бақытына бөленеді.

Шаруа психологиясын көрсетуде Олжабек бейнесін еске алғанда, біз роман кейіпкерін әңгіме кейіпкерлерімен тең қойып отырғанымыз жоқ, тек мәселенің қойылысы тұрғысын байқатпақбыз.

Сөйтіп, Майлин, Мүсірепов, Мұстафиндер бір тақырыпты әр қырынан, өзіндік өрнегімен суреттегенін көреміз.

Қазақ совет прозасының ірі өкілдері Майлин, Мүсірепов, Мұстафиндердің белгілі құбылысты бейнелеу шеберліктері орыс әдебиеті туындыларымен де шендес келіп отырады. Бұл қазақ совет әдебиетінің жалпы Одақ әдебиетінен оқшау тұрмай, сонымен қанаттаса, сыбайласа дамығанына да айғақ болатын көрсеткіштің бірі. Туысқан совет халықтары әдебиетінің қай-қайсысының да бір-біріне әсер, ықпал жасауы заңды құбылыс дейміз.

Совет әдебиетінің классигі, көркем сөздің үздік шебері М. Шолохов «Көтерілген тың» романында орта шаруаның жан-дүниесін Кондрат Майданников образы арқылы тамаша көрсеткені мәлім. Кондрат Айша, Олжабектерге қарағанда сана-парасаты көп ілгері тұрған адам. Ол бірқыдыру білімді, мәдениетті, өмірдің ащы-тұщысын татқан есті жан. Автор осы Кондраттың колхозға қаншалық ішкі тартыспен келгенін ғажап дәлелдейді. Шаруаның әрбір малы табан еті, маңдай терімен жиналған, сондықтан да ол өзіне жанындай қымбат болады. Кондраттың ақ танау өгізі сүйреткен жүгін тастамас мойымас көлігі, сенімді серігі еді, енді ол ортақтастырылмақшы, мұның қолынан кетпекші. Осыны ойлағанда, Кондрат көзіне еріксіз жас алады. Кәрі сиыры еркек бұзау тууын қанша сарыла күткен кісі бұл Кондрат. Сиыры бұзаулайтын түн бойы кірпік қақпастан оның күзетте болғанын, төл үсіп қалмасын деп безек қаққанын да автор ұмытпайды. Колхоз жолы төте жол, шаруа сол жолға түскенде ғана мұратына жететінін Кондрат жақсы ұғынады да, малын өзгеден қызғаншақтық, өз мүлкін аяғыштық сезімін жеңуге бел байлайды. «Кондратқа колхоз оңай соққан жоқ. Жастай сіңісіп, иеленген меншік өгіздермен, ата қоныс жерлер-

мен тығыз ұштасқан кіндігін Кондрат қанды жасын төге-төге үзетін болды»³⁰, — деп түйеді автор.

Коллективке ұйымдастырылған шаруалардың алғашқы қадамына оралғы болған жайлар да баршылық еді. Мұндай күрделі шараның мәніне түсінбей, ниеті адал шаруалар тарапынан адасушылық бір болса, екінші жағынан, күні кеше аласталған бай-шонжарлардың ықпалында болып, сөзін сөйлегендер колхозшылар арасына іріткі салуға тырысты. Артельге бірлескен еңбеккерлердің арасынан оның тәртібіне шыдай алмаған кейбір солқылдақтар ұйымнан қайта шығуға әрекеттенді. Енді бір сала қиыншылық кей жерде өріс алған асыра сілтеушіліктің, коммунистік партияның сара жолын көріне бұрмалаушылықтың нәтижесінде туды. Партия кезінде теріс ниетті элементтермен де, асыра сілтеушілік, жалған белсендімен де күресіп келді. Майлиннің біраз әңгімелерінде осы процестің жай-жапсары ашылады.

«Кеңес ағасы Кәмила» (1930), «Ұлбосын» (1930), «Даудың басы — Дайрабайдың көк сиыры» (1930), «Арыстанбайдың Мұқышы» (1930) «Колхоз қорасында» (1930) әңгімелері сол күндердің тынысын танытады.

Заман жаңалығын пайдалануда ерлі-зайыпты адамдар арасында да екіұдайылық, екі түрлі көзқарас, айтыс болып отырады. Осы сияқты бір семья ішінде болған конфликтіні «Кеңес ағасы Кәмиладан» кездестіреміз. Әйелі Кәмила колхозға кіргенде, ері Нұржан колхозға кіруден бас тартып, әйелінен айрылмақ болады, ауданға барып арыз береді. Семья аясындағы әртараптылықты автор онша шиеленістірмей, ерлі-зайыптардың біржола ажырасуына жеткізбей, олардың келісуімен бітіреді. Олай болуы заңды да. Нұржандар колхоздан бой тартқанда не себептен мұндай шешімге келгенін дәлелдеп айтып та бере алмайды, ондай дәлел Нұржанда жоқ, артельден қашқандай оның жеке шаруашылығы да мез емес. «Колхоздан қашпаймын ғой, бірақ болғым келмейді», — деуі Нұржанның үзілді-кесілді кесімі емес, солқылдақтығын аңғартады. Шаруаға колхоздан қолайлы жол жоқтығын кейіннен түсінген Нұржан әйелінің ыңғайына жығылып, коллективке мүше болады, шаруашылығын құнттайды.

³⁰ М. Шолохов. Көтерілген тың. Бірінші кітап. Алматы, 1951, 84-бет.

«Кеңес ағасы Кәмилада» тартыс жасандылау, жеңілдеу сияқты көрінуі мүмкін, алайда мұндай жайлар өмірде болмады дегуге негіз жоқ.

Асыра сілтеу мен жалған белсенділік ылаңын Бейімбет көптеген әдеби фельетондарымен қатар біраз әңгімелерінде өткір сынайды, сықақ етеді. Бұл ретте «Ұлбосын», «Даудың басы — Дайрабайдың көк сиыры», «Арыстанбайдың Мұқышы» әңгімелеріндегі жеке эпизодтар зілді кекесін, ирония стилімен жазылған. Не жұмыстың болса да орындалу мерзімін бір жетімен шектеп, мөлшерін жүз процентпен белгілейтін аудан өкілі «Секпіл бет кара» — Мағзұм, әр үйге берілген қисынсыз салық жоспарын жариялаушы бала өкіл, «Малың да ортақ, жаның да ортақ, үйің де ортақ» — деп, Дайрабайдың көк сиырын ортаға салғызған «дудар бас өкіл», жалақор Мұқыш, — бұлардың бәрі ел тынышын бұзған ылаңдар, колхоз өміріне жұртшылықты наразы қылуға себепкерлер.

Жөнсіздік, жүгенсіздікті әшкерелеу мақсатымен жаушы кей тұста өсіре, күлкі шақыра, болмыстың бояуын қоюлата қалам сілтейді.

Мысалы, Шәрипаның үйіне түскен салықтың түрінен-ақ оны белгілеушінің жөні дұрыс адам еместігі сезіле қояды.

«— Шеше, тыңдаңыз сіздің үйге берілген жоспар: бір пұт ет, 10 қадақ шыртылдақ, 10 қадақ ескі темір, 10 қадақ ескі жүн, төрт мүйіз, бес тұяқ, бір ит терісі, бір мысық терісі»³¹...

Өрескелдікті сынаумен ғана тынбай автор оның қалай түзетілгенін, әділеттің орнағанын көрсетіп отырады. Бірақ осы тұста қысқа қайырып, «сотқа тартылды», «жазасын алды» дегендей жалаң хабарламаға ойысып кететін жайлар шебер жазылған әңгімелердің соңын жадағайлау аяқтауға соқтыратыны да бар.

Жаңа өмірдің көшін бастауда жалтақтық көрсеткендер, тура жолға соқпақтардан өтіп келіп түскендер болғанымен, кедей мен орташа шаруалардың көпшілігі бұл өзгерісті жүрегінің қалауымен қабылдады. Олар алдарында кездескен қиыншылықтармен күресе отырып, ілгері басады.

«Көктеректің бауырындағы» Ержан, «Даудың ба-

³¹ Б. Майлин. Шығармалар, 4-том. Алматы, 1962, 174-бет.

сы — Дайрабайдың көк сиырындағы» Дайрабай мен Жасыбай, «Колхоз қорасындағы» Қасен мен Арыстан коллективтің берік ұйтқысы, жанашыр жақтаушылары. Бұлар жеке бастарына кезіккен жолсыздық, жөнсіздіктерді уақытша болатын өткінші нәрселер, түбінде дұрыстық, әділдік үстем болады деп оптимистік сезімнен қол үзбейді. Сол әділдікті біреу әкеліп береді деп отырмай, өздерінің қолымен орнатуға кіріседі.

Өткен асыра сілтеу кезеңінің шырғалаңын жиылыс сайын жыр еткенде, Дайрабай көк сиырын қайырып алуды даулап жүрген жоқ, артель басқармасы мен келген-кеткен өкілдердің теріс қылықтарын әшкерелейді, ілгеріде сондай жөнсіздіктердің болмауын талап етеді. Әділдікті ауданық партия комитетінен тапқан ол Коммунистік партияның халық қамқоры, әділетті орнатушы екенін жүрегімен ұғынып, келешекте партия қатарына кіруді қалайды.

Біреулердің таратқан негізсіз өсектеріне құлақ қойып, артельден шықпақ болып кейбіреулер дүрліккенде, «Артельден шығам деп айтқан жерім бар ма? Неге шығам артельден... Қуаласаң да шықпаймын»³², — деп топ алдына шығып, Дайрабай өз үлгісімен көпке мұрындық болады, шаруаларды өз маңына үйіреді, коллектив туын көтереді.

«Белсенді кедеймін» деген желеумен колхозға еніп, кейін артель тәртібіне шыдай алмай, онан шығып жеке шаруа болған, көпшілік арасына іріткі салған Арыстанбайдың Мұқышы («Арыстанбайдың Мұқышы»); артель тұрмысын құбыжық етіп көрсететін өтірік кабарлар таратып, елді үркітпек болған Жүсіп («Колхоз қорасында») көпшілік арасынан сүйеніш таба алмайды, біренсаран сөзге еріп адасқандар болса, қайта жәнін табады. Жүсіп, Мұқыштардың күмәні ашылып, әшкереленеді.

Автор Мұқышты ирониямен мінездейді. Мұқыш жалықпас жалақор, түзелмес мылжың, тынымсыз даукес адам. Ол «Төрешілдік», «оңшылдық пен солшылдық», «асыра сілтеушілік», «әкімшілік» деген сөздердің парқын айырмай, өзіне қарсы аузын ашқанның бәріне ақтарып салып, сол сөздердің тасасына өзі тығылғысы келеді. Мұқыштың қулығы іске жарамайды, оның қоқан-лоққысынан сескенетін ешкім жоқ. Колхоз-

³² Сонда, 201-бет,

шылар оған: «Онан арман ізден, қараңды батыр»³³, — дейді.

Кертартпа күштің өкілдері, жаңа тұрмысқа ілгері ұмтылғандардың аяғына оралғы болуға тырысқан Омар («Көктеректің баурында»), Қожағұл («Қара шелек»), Доспол («Ұлбосын»), Айсары («Даудың басы — Дайрабайдың көк сиыры»), Мұқыш («Арыстанбайдың Мұқышы»), Жүсіптерді («Колхоз қорасында») колхозшы бұқарасы қатаң сынға алып, тәртіпке шақырумен артель мүшелерінің саяси белсенділігі, ауыз бірліктері күшейеді, алдағы міндеттерді орындауға ынталары арта түседі. Жүсіптің колхоз кеңсесіне салған өрті көптің қолымен лезде сөндіріледі. Бұл эпизодты суреттеу арқылы автор халық мүддесіне қарсы әрекет іске аспақ емес, халықтың ашу-ызасы оны сөндірілген өрттей тұншықтырып жойып жіберуге құдіреті жетеді дегендей идея ұсынады.

«Биғайшаның хаты», «Таңба» (1930), «Сот алдында» (1930) әңгімелерінде де артель қатарын нығайтуда еңбекшілердің саналы күресі сипатталады. Өз ері жалған белсенді Сұлтанның бет пердесін сыпырған Биғайша («Биғайшаның хаты»), байларды бүркеп, жүз процент колхоз болдық деп жалған мәлімет берген колхоз председателін сынға алып, өзі жасатқан байлардың тізіміне қол таңбасын басқан Ысқақ семьялық, рулық, ауылдастық қарым-қатынасқа бола Совет өкіметінің нұсқау, талаптарын бұрмалауға бармайтын, принципке берік адамдар ретінде танылады.

Түрлі айла-тәсілдермен конфискеден қақас қалған бай мен олардың сойылын соғушылар бұрын артель ісіне бұқпантайлап, ешпен кеселдік жасап келсе, бірте-бірте оған да мүмкіндік қалмайды. Енді олар бас сауғалауға, қашып-пысуға бет алады. Осындай әрекет «Сот алдында» әңгімесінен көрінеді. Кедей өкілдері Имаш, Ыбыраш, Үрпек, Ерекештер, Байғұл, Исатай, Сәтпектерді мал-мүлкін тығып, қашып бара жатқан жерінен қолға түсіреді, байларды аластап, коллектив құрасады. Байлардың күні озып, үстемдігі құлағаны, жаңа коллективтік құрылыстың ауылда үстем болғаны, ауыл кедейлерінің ынтымақты күшке айнала бастағаны, шым-

³³ С о н д а, 206-бет.

шытырық күрес, тартыс нәтижесінде болғаны тағы айқындала түседі, әңгімеден-әңгіме дәлелдене береді.

Қазақ даласындағы түбірлі өзгерістер: тап күресі колхоз орнауы, мәдени жұмыстар: кооператив, клуб, мектеп, аурухана ашылуы бұрынғы бір қалыпты тұрмыс ағысын мүлде басқа арнаға түсіреді, ескірген әдет, дәстүрлерді жаңартады, семьялық қарым-қатынасқа жаңаша мән береді. «Көктеректің бауырында», «Ұлбосын», «Қызыл әскердің үйі» әңгімелері осындай құбылыстардың сырын ашуға бағытталады.

Көп жылдардан бері мүлгіп, түнерумен өмір сүрген «Көктеректің бауырындағы» жансыз ауыл бірден өзгеріп, қайнап сала береді: қыбырлаған адам, істеліп жатқан жұмыс, бас қосқан жиналыс, лек-лек болып тізіліп, дабыл ұрған оқушы.

— Уә шіркін, міне өмір! — деп кедей-кепшік қаудыр тонды бір желпіп қояды»³⁴. Мұндай көрініс тек Көктеректің бауырында ғана емес, бүкіл Қазақстан жерінде осылай еді. «Түнерумен өмір сүрген жансыз ауыл» енді жоқ, еңбек дабылымен, жаңалық ұранымен оянған тіршілік белгісі мол ауыл көз тартады. «Ауыл өмірі күннен-күнге құлпырып, тасыған судай бұлан-талан болып жатты» («Ұлбосын»). Жаңалыққа көз жұмғысы келетін адуын мінезді Шәрипаны да заман талқысы құтқармайды; аяғын басса, өзгеріс көзіне түседі, құлағына шалынады. Өз уысында ұстап келген ері Оспан мен үйден қия бастырмайтын қызы Ұлбосынға енді оның көзқарасы басқаша, шырайы жылы. Үй ішінде сыйластық, бір-біріне қамқорлық, тату-жарастық орнайды. Қызының үйден аттап шығуын ерсілікке санайтын Шәрипа енді оны бар, көр, аралас деп спектакльге, жиналысқа өзі жұмсайды. Заман ағымы осыған жетелейді, бұрынғы томаға-тұйық тұрмыс қалпы келмеске кеткен.

Ескі ауыл дәстүрінде айтырылған қыздың ұзатылып келмей тұрып, қайын ата-енесіне көрінуі, олармен сөйлесуі, араласуы әдепсіздік деп табылады. Шекер осы дәстүрге қарсы шыға алады («Қызыл әскердің үйі»), атастырған күйеуі Андамас әскер мектебіне оқуға кеткенде, Шекер қайын атасы Бұзаубақ пен қайын енесі Айжанға тірек болады, үй жұмыстарын істеп қол-

³⁴ Сонда, 41-бет.

ғабыс береді. Колхозға, комсомолға кіру мәселелерін солармен ақылдаса отырып шешеді. Кемпір-шал: Бұзаубақ пен Айжан болашақ келіні Шекердің ескі әдетке шырмалмағанына қуанады, оның жаңалық мінез-құлқын құптай түседі.

Автор Бұзаубақ, Айжан мен Шекер қатынастарын қызыға суреттей отырып, соны өнеге ете отырып, ел арасында болатын ескі, жарамсыз әдеттерді сынап, шенейді; «Әй, қазақ-ай, оңбаған-оңбаған әдеттерің бар. Ол әдетті ұстаса, оң жақта отырған қыз бүйтіп, күйеуінің үйіне келіп, іс тігіп отырар ма? Ескі әдетті ұстаса, мынау отырған кемпір-шалдан, ұрлық қылған адамнан жаман, қашар еді де жүрер еді»³⁵, — деп жазады.

Шекердің жаңа мінез-құлықпен көрінуіне оның қоғамдық еңбекке араласуының зор ықпал тигізгенін де автор дәлелдейді. «Теңдік» колхозының әйелдер бригадасын бастаушы, еңбек үлгісін көрсетуші де Шекер. Оның бейнесінен өзгерген ауылдың жаңа ұрпағын көреміз.

Халықтың білімі артып, санасының өсуі нәтижесінде дінге көзқарасында болған түбегейлі өзгерістерді таныған жазушы дін аңыздарындағы қисынсыз өтірікті сықақ етті, дін уағызшыларының алдауыш екіжүзділігін әшкереледі, еңбек адамының тағдырға табынбау себебін ашып көрсетті. Майлин творчествосындағы атеистік әуен оның алғашқы жазған өлеңдерінің бірі «Мұсылмандық белгісінен» бастап, кейбір оқшау-фельетондары мен біраз әңгімелерінде бірден-бірге сатылап күшейе береді.

Революциядан бұрынғы надандық көрпесін тұйықтап жамылған ауылда — молда сопылардың халық үстінен еңбексіз мал-дүние жинап баю мақсатында неше түрлі құлық-қараулықтан жиренбегенін автор «Ақбаланың тоқтысы» атты оқшауы мен «Зәкіржан молда» (1928) әңгімесінде сынап-шенейді. «Ақбаланың тоқтысы» оқшауына эпиграф етіп ол молдалар шарифатында айтылатын «жетім-жесірлердің хақын жеу қарам» дейтін қағиданы алады. Әдетте, молда-сопылар басқаға шарифат кесімін айтқанымен өздері өмірде оған қарама-қарсы іс қылады. «Ақбаланың тоқтысында» Баеділ молданың іс-әрекеті де осылай болып шығады. Жетім-

³⁵ Сонда, 243-бет.

жесір әйел Ақбаланың арбасын пайдаланғаны үшін оған бір тоқты берем деп уәде берсе, кейін елден біраз қара-құра олжалап қайтқанда, берешек тоқтысын қимаған Баеділ: «Қоңыр тоқтының жүнін қырқып ал», — дейді. Сөйтіп, өз пайдасында шалынбаса, молда шариғат сөзін құлағына да ілмейді, шариғатқа шет іс қылдым деп именбейді. Бұл молданың істегенін істеме, айтқанын істе дейтін халық мысқылына дәл келеді.

Дүние құмар пенде Зәкіржанның да («Зәкіржан молда») «мал үшін біреуді алдап, біреуді арбайтын» суайттығын Майлин келістіре сықақтайды. Зәкіржан басына сәлдесін қатарлап оран, ақ сырмақты шапанды желбегей салып, қара кітабын ашып қойып көзін тарс жұмып «жұмақ», «тамұқ», «ақырзаман» жайлы хикаяларды шұбыртқанда, аңқау, надан адамдарды үйрілтіп әкетеді, кемпір-шалдардың көзіне жас іркілтеді. Ал, ел көзінен тыс жерде ол бар жексұрындық қалпымен шыға келеді. Оның орасан мал жандылығы, қорғансыз, әлсіздерге көрсеткен зұлымдығы, моральдық құлдырауы уақиғадан уақиға әйгілене береді. Зәкіржанның жәрдемші атқосшысы Қалдыбай да «ұры-қарының серігі» дейтіндей адам. Ол жұрт алдында Зәкіржанға бәйек болып, соның мәртебесін арттыруға жанын салса, діни алым-салық есебінен бейнетсіз тапқан малдарды өзара бөлісуге келгенде, қырғи қабақ, қырық пышақ болысын жанжалдасады. Бірақ қылмыстары бір, жемдес жебірлер ұзамай ауыз жаласып, татуласып, жарасып кете береді, оңай олжаның тағы түсер жерін тіміскілейді.

«Зәкіржан молдадағы» қорғансыз әйелдерді масқаралау эпизодын оқығанда М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесі еске келеді; екеуіндегі ұқсастық жайлар байқалады. Ақан болыспен оның шабарманы Қалтай сияқты Зәкіржан молда мен оның серігі Қалдыбай да айуандық қылықтарын өздерін қош алып, жақсы ниет көрсеткендерге жасайды, жақсылыққа жамандықпен жауап береді. Екеуінде де жолаушылар қонған үйлеріне күле кіріп, шығарында үй иелерін күңіретіп кетеді. Екі әңгімеде де азулының дәрменсізге озбырлығы әйгі болады.

Солай бола тұра жазу өрнектері екі түрлі, екі автордың ұқсас сюжетті суреттеу тәсілдері де әр басқа.

М. Әуезов зорлық көрген Ғазизаның жан күйзелісін терең ашуға тырысады, оны трагедиялық шекке жеткі-

зеді. Табиғаттың мейрімсіз, долы боранын да осы мақсатқа жұмсайды.

Б. Майлин Ғазизадай зұлымдыққа душар болған Қалампыр мен Қаныштың ашу-ызасын, күйінішін тәптіштей суреттемейді, трагедиялық шиеленіске жеткізіп шешпейді, «Қалампыр мен Қаныш өлі екендерін де, тірі екендерін де білмей мең-зең болып, солықтарын баса алмай жылап қала береді»³⁶, — дейді. Маужыраған жазғы таң ғана бейшара әйелдердің көз жасына куә болады. Тамылжыған табиғат суреттері адамды бақытқа, шаттыққа мезгегендей, осы фонда қамқорсыз әйелдердің абыройын төгіп, намысын қорлап кеткен Зәкіржандарға деген жиреніш сезім күшейе түседі.

«Зәкіржан молда» новелласында сатиралық леп еседі, тілінде ирониялық бояу айқын. Автор алдауыш Зәкіржан мен Қалдыбайдың өтірік діндарсып «Иә, алла», «астағыпыралла», «құдайға сиынып» деген сөздерді ауыздарынан тастамайтынын мысқылдайды. Сыраханада ішімдікке қанып, қызара бөрітіп отырған Зәкіржан молда екі сөзінің бірінде «астағыпыралла» деп қояды.

Қай тақырыпқа жазса да юмористік, мысқылшылдық тәсілі байқалатын Бейімбеттің қисынсыз дін өтіріктерін өз пайдасына жаратпақшы болған дүмше молдаларды әшкерелейтін әңгімелерінде күлкісінің уыты арта түседі. Бұл ретте «Шариғат бұйрығы» мен «Әліштің пырағы» әңгімелерінен қызық мысалдар табуға болады.

Өзі істеген ұрлығын «шариғат бұйрығы» деп жұбауға тырысқан, бірақ жоғының ізімен желе жатқан мал иесі жақындаған сайын от басқан тауықтай аласұрған Кәрібай молданың іс-әрекеттеріне күлмей қала алмайсың. Өзін дұшпаннан «қорғайтын» дұға тауып жазып алып, соны езіп ішемін дегенде, асығыста Кәрібай сақалын қызыл сиямен бояп алады да, құғыншының қолына «қанды сақалымен» түсіп масқара болады. Бұл эпизодтарда дұға, тұмардың құдіретіне сенудің бос өурешілік екені, қылмыстың ізін бүркеуге оның ешқандай септігі болмайтыны әжуаланады. Ел ішінде ауырса, сырқаса молдадан тұмар алып, сауығамын деп босқа алданатындарға автор осылай ой салады, беркерге сенбеуге үйретеді.

Әр түрлі «кереметтің» болатынына жұртты илан-

³⁶ С о н д а, 89-бет.

дырмақ болған Әліш молданың («Әліштің пырағы» — 1926—1930) өтірігі де ұзаққа бармай ашылады. Әліш өзінің «әулиелік қасиеттерін» лақап қылып кең жаюға тырысады, әйелі Айтолқын мен шәкірті, қосшысы Әу-пілдек сияқты момын жандарға «әулиелік дарығаннан» кейін көрген ғажап уақиғаларын айтып, иландырып та тастайды. Өтірік әулие Әліштің шын сырын комсомолдар әшкерелейді. Түн болса әулиеге аспаннан ұшып келетін пырақ та, сол пырақпен Әліштің жер-көкті тегіс аралап саяхат шегуі де түпсіз өтірік, қисынсыз ертегі болып шығады. Түн жамылып, жеңіл жүріске түскен Әліш бірде жесір әйел Женттің үйінен қолға түседі. Әліштің шашпауын көтеріп, оған жағынумен күнін оздырған Әупілдек те бұл уақиғадан соң Әліш туралы өз пікірін өзгертеді, оның алдаушылық сыйқын таниды да безінеді.

«Әліштің пырағы» деген кішкене мақаласында белгілі әдебиет зерттеушісі, сыншы З. С. Кедрин: «Жазушы жабайы, бірақ жүрекке әсер берерлік әдемі сөз, шебер тілмен алдағыш Әліш молда мен оның құйыршығы сопы Әупілдектің мінез-пейілін суреттейді»³⁷, — деп шығармаға кезінде дұрыс баға береді.

Діннің шын сырын әшкерелейтін үгіт насихат жүргізілген жерде молдаларға оңай жем түспейді, олардың күн көрісі нашарлай бастайды. Осындай мүшкіл халге ұшыраған «Қадір түнгі кереметтегі» (1925) Байқан молда. Байқанның мазасын алып, тынышын кетіретіндер, әсіресе мұғалім бастаған комсомолдар. Олар дінге қарсы үгіт жүргізеді, молдаларды мазақ қылатын спектакль қояды, тақпақ айтады. Бұл мазақтан құтылу үшін, «Керемет иесі болып, адамның ақылынан келместік істерді істесем» деп қиялданады ол. Керемет иесі болу деген өмірде кездеспейтін нәрсе. Автор діни фанатизмге берік Байқанның бұл соңғы үмітінің де кесілгенін күлкі етеді. Ұзақ түнге тасбиқ тартып, тілек тілеген Байқан қалғып отырып, түсінде «керемет иесі болып», неше түрлі рахатқа да батады. Бірақ бұл ұзаққа созылмайды, ұйықтап кетіп оқыстан алдындағы шамға құлап, басындағы жаңа сәлдесін шұрқ-шұрқ күйдіріп, көкала өзбек шапанының етегін жер майына әбден малып алады. «Жер тәңірісі болып», жұртқа дегенін істе-

³⁷ «Әдебиет майданы», 1933, № 1, 72-бет.

мек түгіл, Байқан үстіндегі киім-кешегін бүлдіріп алып, ызаға мықтап булығады, қолындағы шектей шұбатылған қара тасбиғын көрместей болып лақтырады.

Пайдалы кәсіпсіз рахат өмірге жетуге болмайды, сондықтан да мұғалімнің «Кәсіп қылуыңыз керек қой, кәсіпсіз отырмаңыз», — дейтін ақылы Байқанның ойынан шықпай, толғандыра береді.

Біз тоқталып өткен әңгімелердің бәрі де сатиралық сипаттағы туындылар, оларда күлкінің уыты күшті, тілінде зілді мысқыл байқалады. Діни наным-сенімдердің, оны уағыздаушы молда, сопылардың өмірден орын алуға правосы жоқтығына автор әділ үкім айтады, оқушыны күлдіре отырып, күрделі мәселені алдына тартады.

Жазушының «Сахарда» (1924), «Қалекеннің үйінде» (1930) дейтін әңгімелерінде шарифат шартын сақтау міндетіне, ораза ұстап, намаз оқу сияқты дінге құлшылық етуге қарапайым еңбек адамдарының көзқарасы, солардың санасына біртіндеп ене бастаған өзгерістер аңғарылады.

Адал еңбекпен айналысқан адам тағдырға табынбайды, бақытын өз қолымен жасауға ұмтылады. Ондай адам намаз оқып, ораза ұстаумен дін кәдесін орындаймын деп әуре болмайды. Екінші бір дүниеде болады-мыс дейтін «жұмақ», «тамұққа» олар сенбейді. Осындай жайлар «Сахарда» новелласында шынайы көрінеді. Әлі де болса діннен қол үзбей, намаз оқып, ораза ұстап азаптанып жүрген әйелі Нағимаға ері: «Аптан өлейін деп жүріп ораза, намаз сенің не теңің?... Байларға-ақ берсейші, жұмаққа солар кіріп қарқ болсын»³⁸, — деп ащы мысқылдайды. Жылдар бойына атқарып келе жатқан ғибадаты, тілек-өтініштері зая кеткенін Нағима да түсіне бастайды. Ақырында құдайдың әділдігіне шек келтіреді де, ораза, намаздан безінеді: «Үстінен ауыр жүкті алып тастағандай боп, Нағима еркін тыным алып, күндегі үйреншікті жұмысына кірісті. Тезірек ниетін бұзып, шай ішпек болды»³⁹, — деп жазады, автор.

«Сахарда» — новеллалық ерекшеліктері айқын байқалатын шығарма. Уақиғаның күтпеген жерден шеші-

³⁸ Б. М а й л и н. Шығармалар, 3-том. Алматы, 1962, 124-бет.

³⁹ С о н д а, 124-бет.

лісі мұнда оқушының алдына байқаусызда көлденең тартылғандай әсер береді. Жаңа ғана оразаға аузын беріктіріп, намазын оқып, бата қылып отырған Нағиманың ішкі ой түкпірінде көптен мазасын алып жүрген құдайға наразылық сезімінің кенет бұрқ етіп сыртқа шығып, оны оқыс іске бастауына ерінің бір ауыз сөзі жеткілікті болады.

Нағима басындағы күрделі өзгерістің себебі мен дәлелін автор ұтымды пайымдайды.

Майлиннің атеистік тақырыптағы әңгімелерінің күні бүгін де мазмұны әлсіремеген, идеялық-көркемдік бағасы жоғары тұрады.

Еңбек сапарында біраз уақыт мұғалімдік қызмет атқарған Бейімбет сол тұстағы халық-ағарту ісінің жай-жапсарына қанық болды, аулындағы жаңалықтың жаршысы мұғалімдердің сан алуан қоғамдық жұмысына сүйсіне қарады.

Алғашқы әңгімелерінің бірі «Түйебайда» (1924) автор ескі мектеп, дүмше молданы сынға алады. Діни мектептегі ақылға сиымсыз қатал тәртіп, топас молданың, әсіресе, кедейлер балаларына рахымсыздығы осында өткір әшкереленеді.

Әкесі байға малай, шешесі сауыншы болып жүрген Түйебай баланың молдаға жұмалық қонақасы беруге шамасы келмейді. Адамгершілік сезімнен жүрдай, өз құлқынының құлы болған молда Түйебай сабаққа зерек бола тұрса да жоқтан өзге сылтаулармен айыр тілді қамшысын оның арқасынан айырмайды, сүйектен өтерлік сөгу, қорлау сөздерімен құлағын шулатады да отырады. Қаршадайынан тұрмыс таршылығына төзіп келе жатқан қайсар бала Түйебай молданың айуандық азабына ақырында шыдай алмай, мектепті тастап кетеді.

Бұл әңгімеде революциядан бұрын кедей баласына мектеп есігінің жабық болғанын Бейімбет реалистікпен ашады.

Жазушының совет мектебі мен оның мұғаліміне арналған әңгімелері 1925—1930 жылдардағы уақиғаларға негізделген. Бұл кезеңде мұғалімдердің жаңа мектептер ашып, оларға өнер-білімге сусаған қазақ ұландарын жинап оқытумен қатар, қазақ кедей шаруалары арасында зор қоғамдық-саяси жұмыстар да жүргізгені мәлім. Бұқараға Коммунистік партия мен Совет өкіметінің саясатын түсіндіру, егіндік-шабындық жер-

лерді қайта бөлу, бай-феодалдардың мал-мүлкін конфискелеу, ауыл шаруашылығын коллективтендіру, егіс науқанын өткізу, үлкендердің сауатын ашу, газет-журнал тарату, еңбекшілердің мәдени-қажеттерін өтеу, дәлірек айтқанда, Коммунистік партия мен Совет өкіметінің тарапынан жүргізіліп жатқан барлық саяси-шаруашылық науқандарға мұғалімдер белсене ат салысып отырды.

Осы тарихи шындықтан нәр алған Майлиннің біраз әңгімелеріне советтік жаңа мектеп жайы, елдегі оқу-ағарту ісі, ауыл тұрмысына құлашын кең жайып ене бастаған үлкен өзгерістерге, жаңалық-жақсылыққа мұғалімдердің қатысы мен олардың өздеріне лайық атқарған ролі айрықша сипатталады.

«Қайнаға өтірік айтады» (1924), «Бір адым» (1927), «Алғашқы сабақ» (1928), «Естегілер» (1928), «Бекберген мектебі» (1929), «Ленин мектебі» (1929) сияқты әңгімелерінде елге жаңа мектептің маңыз-мақсатын насихаттау, ауыл шаруаларының басын қосып, күшін жұмылдырып мектеп үйлерін салуда жетекші болу, балаларды мектепке, оқуға тарту, тәрбиелеу, сауатсыздықты жоюда мұғалімдердің сіңірген игі еңбегі, қол жеткен табысы баяндалады.

Мектеп — ел көркі, ел мәдениетінің көрсеткіші, білім-өнер бесігі. Ол жаңа тұрмыс құратын іскер ұландар тәрбиелеп шығаратын орын. Сол себепті еңбекші халық мектеп жұмысын жолға қоюға, оны көркейте түсуге қаржысы мен күшін аямайды. Алғашқы мектеп ашуда, көрікті мектеп үйлерін салуда ұраншылар — ұымдастырушылар, партия, совет қызметкерлері, мұғалімдер. Бұлар: коммунист Жұман, мұғалім Нұрғали («Бір адым») бейнесінде беріледі. Ел мұндай адамдардың есімін құрметпен атайды.

Халық мектепті өте жоғары бағалайды: оған үлкен талап қойып, ізгі үміт артады. Осы ретте «Ленин мектебі» атты шағын көлемді, зор мағыналы әңгімені еске түсірейік. Даланы ауыр қайғы басқан, көсеміміз В. И. Лениннің қайтыс болған күнгі мектепте өткен азалы жиналыста сеңсең тымақ Талқамбай шаруа көзінен жасы мөлтілдей тұрып: «Мына мектеп жас буынды тәрбиелейтін орнымыз еді. Жас буын соның жолында тәрбиеленсін, соның өсиетін орындайтын болсын, соның атын мәңгі жүрегінде сақтайтын болсын. Көбің мақұл-

дасаңдар осы мектепті соның атымен атап, В. И. Ленин мектебі десек деймін»⁴⁰, — деген ұсынысын жиылған топ бірауыздан қостайды.

Сүйікті көсеміміздің ардақты есімін мектепке берудің өзінен қарапайым адамдардың мектепті қаншалық құрметтейтіні көрінеді. Талқамбайлар өз мектебінің жұмысын үнемі қадағалап, оның жетістігіне шаттанып отырады.

Тәрбие дүкені — мектепті ардақтай отырып, халық сондағы басты тұлға мұғалімді өздеріне өнеге беруші, ақылшы деп санайды, оның беделін жоғары көтереді. Біраз әңгімелерден осы жай байқалады.

Айталық, «Әдет құшағында», «Чапайдың хаты», «Ұлбосын», т. б. әңгімелерде совет мұғалімдерінің, әсіресе, елде жүргізілген түрлі саяси-шаруашылық науқандарға белсене араласуы, халық бұқарасы арасында атқарған үгітшілік-тәрбиешілік, ұйымдастырушылық, жетекшілік ролі көрінеді.

«Әдет құшағында» әңгімесіндегі Қасен мұғалімнің алдына қойған мақсаты айқын, жұмыс нәтижесі татымды. Ол мұғалімдік ардақты еңбекке бел байлағанда, бір жағынан, жас өспірімдерді оқытып тәрбиелесе, екінші жағынан, ел жұмысына араласып, кедей батырақтардың басын ұйыстырып, соларға ұйтқы болуды, түрлі жолсыздықтарға қарсы күресуді мақсат етеді.

Жастардың басы құрылса, Қасен солардың ортасында болады, газет, журнал оқиды, жастардың жігерін өсіре сөз сөйлейді, жаңа тұрмыс құруда алдарында тұрған міндетті ұғындырады.

Ауыл өмірімен біте қайнасқан Қасен («Әдет құшағында»), Сүйесін («Чапайдың хаты»), Әбулақап («Ұлбосын») елдегі жарасымды жаңалыққа жанықұмар, кемшілік-керенаулық, ескілікке төзбейтін, ондай құбылыстарға қарсы күресіп отыратын жас интеллигенттер, ауыл мұғалімдері. Бұлар мұғалімдердің ауылға барған алғашқы тобы, ауылдағы мәдени революцияның қажырлы жауынгерлері еді. Сондықтан да автор ауыл мұғалімінің бейнесін сүйсіне суреттейді.

Маркстік-лениндік эстетиканың белгілі қағидасына сәйкесті көркем шығарманың мазмұны оның түрімен (форма) бірлікте қаралғанда ғана дұрыс түсініліп, баға-

⁴⁰ Б. М а й л и н. Шығармалар, 3-том. Алматы, 1962, 317-бет.

ланбақ. Шығарманың мазмұны оның түрін лайықтап алуға ықпал жасаса, сол түр мазмұнға қайталап әсер етпей қалмайды. Сөйтіп, шығарманың құндылығы оның озық идеялы болуымен қатар сол идеяның жарасты түр арқылы көрінуімен өлшенеді. Осы арадан келіп композиция мен сюжеттің атқаратын ролі, маңызы айқындалады.

Көркем шығарманың күрделі қиыстырылуын, оның құрылысын композиция дейміз. Композиция көркем шығармада өмірді суреттеудің қажетті жағдайы болып табылады. Тіл сияқты композиция да әдеби-көркем творчествоның негізгі құралы болып саналады. Қысқа айтқанда, композиция характер жасаудың көркемдік құралы. Көркем шығармадағы уақиғалар жүйесі сюжет деп аталады, ол уақиғалар арқылы характерді ашып көрсетеді. Сюжеттің негізіне алынған конфликтінің басталуы, дамуы, аяқталуы болады. Сюжеттің негізгі бөлімдері, элементтері осылай келіп шығады. Сюжет әр шығарманың көлеміне шақталып алынады. Көркем сөздің суреткері А. Толстой шығарманың жанрына, көлеміне сәйкесті сюжетті қалай пайдалану жөнінде ол: сюжетті эпопея, роман, пьеса, повестер сияқты мол материалды біріктіретін ашытқы, ұйытқы ретінде пайдалануға болады. Сюжетті көркем баяндау арқылы оның әлеуметтік мәнін айқын ашып көрсету жолымен пайдалануға да болады. Соңғы жағдай новелла — қысқа әңгімеге лайық келеді, — дейді. А. Толстойдың бұл пікірі Майлин әңгімелеріне үйлесімді келеді. Сюжетті шебер айтып беру Майлиннің алғашқы жылдары жазған шығармаларында, әсіресе, жиі ұшырайды.

* * *

Майлин әңгімелерінің композиция, сюжет өрнектерін нақтылы талдау үшін, оның шағын әңгімесі «Сексен сомды» алайық. «Сексен сомның» көлемі қанша ықшам болса, сюжеті сонша қысқа. Кедей шаруа Егеубайдың жалғыз атын «Алаш орда» делегаттары сексен сом салық үшін зорлап алып кетеді — міне, сюжет түйіні осы. Бірақ осы шағын сюжетте өмір шындығы аса нанымды көрінеді, адам характері айқын ашылады.

Шығарма композициясындағы үйлесімділік, сюжет айқындығы, кейіпкердің ішкі дүниесін терең аша білу,

оның әрбір қимыл-әрекетін дәлелдеп отыру жазушының осы әңгімесінде тамаша көрініс береді. Мұнда өмір құбылысы, адам характері суретшінің полотносындағыдай небір түрлі бояу, штрихтарымен көз алдыға келеді, ұмытылмастай әсер қалдырады. Көлемі сонша шағындығына қарамастан, әңгімеде сюжеттің негізгі компоненттері сағат механизміндей бір-біріне жымдаса байланысып келіп, шығарманың идеялық мәнін айқындауға үлкен қызмет етеді.

Ертеңгі шайынан кейін Егеубайдың жайбарақат тысқа шығып, қора-қонысын оңдап жатуы — әңгіменің экспозициясы. Тынымбай ауылнайдың Егеубайға сексен сом салық түскенін ескертуі, соның артынша ауылнайдың баласының Егеубайды делегаттар шақырып жатыр деп ертіп кетуі — уақиғаның байланысы, басталуы. Егеубайдың өз шаруа жайын ойлап қамығуы, мұнан бір ай бұрын сексен сом төлегендігін есіне түсіруі — шегініс. Делегаттардың салық ақша сұрап Егеубайды қысуы, «Алашқа» қарсысың деп қорқытуы — уақиғаның шиеленісуі. Оның жалғыз атын алмақ болу — шарықтау шегі. Уақиғаның шешілісі — Егеубай атын өз қолымен делегаттарға апарып беруі. Ауылнайдың пәлені Егеубайдың басына төндіруінің де себебі, мотивировкасы бар. Былтырғы сайлануында Егеубай оған дауыс бермеген екен, енді ауылнай, бір жағынан, кегін де қайырып отыр.

Өнерлі бағбанның аядай жерге неше түрлі түсті, иісті гүлдер егіп өсіретініндей, осы кіп-кішкене әңгімеде жазушының епті қаламы пейзажға да, кейіпкерді жанама мінездеуге де орын тапқан.

«Ноябрь іші болса да қар жаумаған, қара жер. Күзгі қара дауылға қыстың ызғары қосылып, аспандағы сұр бұлтты құйқылжытып, ызғырықтау болып тұрған. Үйден шыққан ыңғайда тесік-тесік болып тұрған лапастан соққан жел Егеубайдың маңдайындағы шайдың шығарған терін жойып жібереді»⁴¹. Пейзаждың бар болғаны осы, бірақ атқарып тұрған жұмысы үлкен. Ызғарлы желдің үйден шыққан бойда Егеубайдың маңдайына тікендей қадалып, оны тітіркендіруі бүгін оған бір жайсыз іс кездесетінін ескерткендей. Төбесі тесік-те-

⁴¹ В. М а й л и н. Шығармалар, 3-том. 1962, 28-бет сбасқа үзінділер де осы кітаптан).

сік лапас, бұрышы жапырайыл құлап жатқан қора, жем дәмепіп оқыранған көкшолақ Егеубайдың шаруа күйінің мәз еместігін оқушыға бірден аян етеді. Бұл жанама мінездеу тәсілі.

Белгілі жағдайда кейіпкер психологиясының құбылыстарын автор жіті байқай алады, оның әр тербелісін қалт жібермей бейнелейді. Үй басына 80 сомнан салық түскенін есіткенде, «Егеубайдың таянып тұрған күрегі жерге түсіп кетті. Өзі безгек болған кісідей қалтыранып, көзі қарауытып, аузы жыбырлап, қайта-қайта «Сексен сом» деп айта береді...» Құтылмас құрықтай болып Егеубайдың мойнынан іліккен сексен сом енді оны бірден-бірге қылғындыра түскендей. Өзінің кем-кетік, жоқшылық шаруасын ойлап Егеубай ауыр уһілейді. Соның арасынша «Ауылнайдың үйіне делегаттар келіпті» деген хабар дүңк етеді. «Мұны естігенде, Егеубайдың көз алдына сексен сом елестеп кетті... Бойы мұздап қалтырайды. Сексен сом оның жаны, делегаттар жан алатын өзрейіл секілді көрінді. Тұла бойы дірілдеп, жүрегі дүрсілдеп, тамағында бір нәрсе тұрған секілді жұтындырмайтын күйге ұшырады». Екінші сәттегі Егеубайдың психологиялық күйі алғашқыдан күшейтіле суреттеледі. Үшінші сәт делегаттар шақырады дегенді естігенде: «Кесе қолынан домалады. Асып-сасып жаммаулы күпіні иығына іліп, жайтабан етігін киіп жүре бергенде, қатыны дауыстады.

— «Сорлы-ау, тымағыңды кисейші, құлағым ауырып жүр деп ең ғой, жел ұстар», — деген жолдарды оқимыз. «Алаш орда» жендеттерінен үрейі ұшып, ес-тұс қалмаған Егеубай ызғырық суықта тымағын киюді де ұмытып, жалаңбас кетіп барады. Кейіпкерді бар мінез-құлқымен даралау, оның жанды бейнесін оқушы алдына көлденең тарту — Бейімбет шеберлігінің бір қыры осылай көрінеді.

Кейіпкердің басында болатын күйініш-сүйінішті, ішкі толғаныстарды әсерлі суреттеу, соған лайықты бояуларды тауып қолдану «Сексен сомнан» кейінгі жазылған әңгімелерінде жетіле түскенін, тереңдеп бейнеленгенін байқаймыз. Ішкі сезімді тебірене қозғау, әсіресе, романтикалық сипаттағы кейіпкерлердің басына кездескен трагедиялық ситуацияларды баяндағанда көрнекті орын алады. Бейімбетте мұндай әңгімелер көп болмағанымен бәрінің бояуы қанық, тигізер әсері күшті.

Әңгімені оқып шыққанда, оның кейіпкерінің қуаныш-қайғысына түгел ортақтасып отырасың. «Тасболат», «Әже» әңгімелеріндегі кейіпкерлер Тасболат пен Зылиханың трагедиясы осындай әсер береді. Басынан кешкен қайғылы уақиғаны баяндар алдындағы Тасболаттың ішкі сезім арпалысы, толқулары, сол сезім күшінің сыртқа серпуі, бет әлпетіндегі өзгерістер, қимыл-қозғалыстарды нағыз табиғи қалпында алынғанына шек келтірмейміз.

«Тасболат басын төмен салып, бірсыпыра жерге шейін ойланумен отырды. Ойлаған түріне қарағанда, жанды жеген ескі жараның аузы ашылып, жүрекке қан боп қатқан сырдың мұздай жарылып, сең болып ағып кетуге дайын тұрғандығын сездіргендей еді. Түсі бір қуарып, бір қызарып, мазасы кетумен болды. Бір кезде басын көтеріп, ауыр күрсінді. Бұрылып бетіме қарады. Көз жанарында мөлтілдеген жас тұр еді»⁴².

Ері мен үйелмелі-сүйелмелі екі баласын тастап, басқа біреуге тұрмысқа шығып, бақытты болуды ойлаған Зылиханың қатесін байқағаннан кейін уайым-қайғысы: баласы Бақыт пен қызы Ұлпаны сағыну, аңсауы автордың суреттеуінде сай-сүйегінді сырқыратқандай. Ананың баласына деген шексіз махаббатын жазушы сырттай суреттеуден гөрі, тікелей монолог арқылы көрсетуге ауысады. Монологте балаларына қаратып жалынды сөзін үзіп-үзіп зорға айтып отырған ауру ананың дауыс интонациясы, елжіреп, зарыққан бейшара күйі терең сезіледі.

«Қалқам Ұлпа, құлыным Бақыт! — деп қамыққандай болды. Қамықты; бірақ көзінен жас шықпады, жүрегі жылады. Жүрегі елжіреп ішін өртеп кетті». Монолог алдындағы Зылиханың кәріп күйі осындай. Жылай-жылай ана көзінің жасы таусылған, енді оның «жүрегі жылайды», жаны жылайды». Қандай қарапайым, қандай тұңғыық терең сөйлем!

Ілгеріде айтылған Тасболат, мына Зылиханың тұрмыс таршылығында жіберген ауыр қателері, кейін адасқандықтарын мойындап, ақ ниеттерімен көшірім сұрауы — оқушылар көңілінде жақтаушылық сезім тудырады. Бұлардың өткен істеріне өкініш сезімдерін білдіруінде тырнақтай да жалғандық, жасандылық жоқ.

⁴² Б. М а й л и н. Шығармалар, 4-том. Алматы, 1962, 73-бет.

Б. Майлиннің юморлық тәсілмен жазған әңгімелерінен кейіпкердің ішкі ойы, ішкі монологі «Талақ» пен «Сахарда» қызық суреттеледі. «Талақ» әңгімесінде ұрыс-қақтығыстан кейін, әуелі Айдарбек Зейнепті аяса, татуласқысы келсе, соңынан Зейнеп Айдарбекті есіркеп келіскісі келеді, «Талақ» туралы екеуінің ойы кезекпе баяндалады.

Бейімбет әңгімелерінің композициясындағы бір өзгешелік — ол белгілі бір уақиғаны баяндау үстінде шегініс жасап, кейіпкерлерінің көрген түсін суреттеп шығады. Ғажап түске сену ертеден келе жатқан фольклорлық мотив болғанымен жазушы оны кейіпкерлердің реалистік болмысынан, оның психологиялық күйінен, бір нәрседен хауіптеніп — қорқуынан, не бір жайды ойланып-толғануынан шығарады, сондай түс көрудің шындық өмірмен ұштастығын дәлелдейді. Әдетте, тұрмыс таршылдығын көрген, қайғы-қасірет шеккен адамдар қорқынышты, үрейлі түс көреді де, өңінде, шындықта да ренішті уақиғаға кездесіп отырады.

Түс көру эпизоды «Қырмызы», «Кұлпаш», «Әже», «Қадір түнгі керемет», «Сары ала тон» әңгімелеріне шебер енгізілгенін көреміз. Уақиғаға жанасты суреттелетін түс кейіпкердің характерін ашуға септігін тигізеді.

«Әжеде» Зылиха үйден кететін түнгі Қарымсақтың түсі қандай қорқынышты болса, оның өңінде кездестірген уақиғасы да сондай ренішті, ауыр»... Зылиханы өзіне қарап тарта берем дегенде, әлдекім арт жағынан келіп итеріп жібергендей болады.. Қарымсақ жардан омақата құлап, басын көтеріп алса, иреңдеген біреу Зылиханы қолынан ұстап, дедектетіп әкетіп барады!.. Әлдеқайдан Ұлпаның «Әже» деген ойбайы, Бақыттың «мамалаған» жылауы естілгендей болады.. Қарымсақ күйіп кетіп, ойбайды салады — Зылиха, Зылиха! өз дауысынан өзі шошып оянды. Бұл түсі екен»⁴³ Қарымсақтың осы түсі бұлжымай келеді, шындыққа айналады.

Әңгімеге түс көру картинасын енгізу оның әсерін күшейтеді, жеңіл оқылуына, ойда сақталуына себепші болады.

Әңгіме сюжетін түс арқылы ашуда тапқырлықпен

⁴³ Б. М а й л и н. Шығармалар, 3-том. Алматы, 1962, 186-бет.

жазылған шығарма «Қадір түнгі керемет». Мұнда түс қысқа эпизод емес, әңгіменің басынан аяғына дейін үзілмейтін арқау есебінде, өмір шындығы түстегі қияли болмыстармен қатар келіп отырады. Әңгіменің юморлық стиліне сай Байқан молданың көрген түсі де негізсіз қиялдың жемісі, көрінісі. Төбесі аспанмен таласқан мешіт, кілең асыл тастан тізілген тасбиық, көзді ашып-жұмғанша сегіз қабат аспанды ұшып өтетін пырақ, күндей, айдай сұлу, қанатты хор қыздары, жұмақтың ғажап бақшасы, міне Байқан осыларға ие болады, Ғажайып түстің аяқталуы да күлкілі.

«...Молда насаттанып кетті. Жанындағы қызға қарап еді, ол құрғыр жымылып, молданың іші-бауырынан өтіп кете жаздады... Молдекең қызға қарап күлім қағады. Құшақтайын, сүйейін деп ұмтыла бергенде, пырақ бұлтарып кеткендей болып, басы төмен қарай молда зымырай бастады... Жүрегі зу ете қалды... Ә, дегенше болмай, бір жанып тұрған оттың ішіне топ еткендей болды...»⁴⁴ Молданың қалғып, ұйқысырап шамның үстіне құлап, сәлдесін күйдіріп алатын шындық болмыс оның түсінде жоғарыдағыша суреттеледі. Әңгіменің сықақтық уытын арттыра түсу үшін, автор аспандағы пырақ, хордың қызы сияқты «Қасиетті жан иелерін» жердегі ешбір артықшылықтары жоқ жан иелерімен салыстыра сипаттайды. Байқанның мінетін пырағын «аттан кішірек, Сырдың есегінен едәуір қалыңқы, құлағы ондай салпы емес, ықшам ғана бір жылқы» — дейді.

Атышулы Дон Кихоттың тұлпарға балап мініп жүретін «Россинаты» аяғын басқан сайын сүрінетін шабан, арық мәстек болғанына күлсең, Байқанның мінген пырағы Сырдың есегінен едәуір қалыңқы болғанына күлесің. Байқан өзін оятып жатқан пырақты жетелеген хордың қызы ма деп қалса, ол өзінің әйелі Айжан болып шығады. Құр қиялға беріліп, керемет иесі болудан дәмеленген Байқан молданың ол үміті үзілгенін ғажап түсінің немен біткенін жөрсетумен келістіре сықақ қылады.

Белгілі бір құбылыстар мен характерлердің мәнін ерекше айқын етіп суреттеу үшін жазушылар кейде сол құбылыстар мен характерлерге ұқсас картиналарды

⁴⁴ Со н д а, 165-бет.

алдын ала елестетіп өтеді. Мұндай композициялық тәсіл көмкеру (обрамление) делінетіні мәлім.

Уақиға басталмастан бұрын шығарманы бір айқын картинамен көмкеріп тастап, орталық кейіпкердің характері мен тағдырын жазушы оқушыға алдын ала аңғартады да, түсіндіреді және еркін қабылдауға әзірлейді.

Мұндай шығарманы көмкеру тәсілінің тамаша үлгілерін классикалық орыс әдебиеті мен дүние жүзі әдебиетінен кездестіре береміз.

Кейіпкердің басына ілгеріде кездесетін жайсыз оқиғаны мезгелендей картинаны түс түрінде бейнелеп, шығарманы көмкеру орнына қолдану Бейімбеттің «Сары ала тон» әңгімесінде жарасымды көрінеді. Әңгіменің алғашқы бөлімі тұтастай Шермектің түсін суреттеуге арналған. Үрейлі түстің бояуы қанық: Түнеріп, тұлданып, шарасына сыймай тұрған күн, өңі қашып, қурал, семіп бара жатқан дала, сатыр-сұтыр ойнаған найзағай, жер қайысқан қалың топ, әлемді жаңғыртып, аспанда шыңылдап, құлақты жарып бара жатқан үн. Осынша топтың қатерін төккен адамы — Шермектің әкесі Сейпен бай. Сейпен осы қалың топтың аяғына жаншылып ыңырсыды, бұған қол ұшын берерлік Шермекте дәрмен жоқ. Түсті оқып шыққанда, Сейпен мен Шермектің бастарына төнген үлкен қатерді, оларға даярланған мықты соққыны сезінесің, сол уақиғаны білуге асыға бастайсың, әңгіменің келесі бөліміне үңілесің. Шермек пен Сейпеннің бастарынан бағы ұшып, дәулеті тайғаны әңгімеде онан әрі ашыла түседі.

Әңгіме құрылысы жайлы бірнеше хаттар жариялап, қызық пікірлер айтқан жазушы В. Антонов әр автордың алдына қойған мақсатына қарай сюжет элементтерінің біріне көңілді көбірек бөліп, енді бірін сәл көрсетіп қана өтетінін дұрыс көрсетеді. Айталық, характерді сипаттау үшін пейзажды толық суреттеу қажет болса, жазушы соны істейді, кейіпкердің ішкі дүниесін таныта түсу үшін оны қоршаған бұйымдарды, заттарды толығырақ суреттеу керек болса, онан да тартынбайды. Бұл жөнінде автор әңгіменің көлемін өз қарауынша пайдаланады. Осыған В. Антонов Мопассан, Чеховтан мысалдар келтіреді. Мопассанның «Ай жарығы» дейтін шағын әңгімесінде пейзажды суреттеу екі бетке жуық орын алған да, Чеховтың «Чиновниктің өлімі» әңгіме-

сінде уақиғаның өзін баяндау бір жолға сыйып кеткен. Бәрінің де себебі, келісімі бар.

Шағын әңгіме жазу тәсілінде осындай мысалды Майлиннен де таба аламыз. Ол «Баянсыз бақ» әңгімесі көлемінің жартысына жуығын Нұрлыбай судьяның жазу үстелін қайдан алғанын, үстелдің үстіндегі, айналасындағы нәрселерді түгел суреттеуге арнайды. «Нұрлыбай сырлы үстелді ұстай да біледі; үстелдің үсті тап-таза болады. Бір жақ бұрышында кесілмеген, ұсталмаған бірер кітап пен жазу аспабы тұрады. Оған таяу шылым сауыт, күл салғыш болады. Екінші жақ бұрышында арам өлген сиырдай болып теңірейіп портфельі жатады. Үстел тұрған үй қабырғасында, бұл енді үстелге отырғанда, кісінің қарсы алдында тұрады — кіреуекенген кішірек айна болады. Айнаның бір жағында бетіне әжім кіргеніне қарамай, қызша киініп, бір қолымен жағын сүйеп түскен бір әйелдің сүгіреті тұрады; мұны енді сұрамай-ақ осы үйдің «қазейкесі» дейсің; екінші жағында, — бір қырын отырып түскен, қолағаш мұрын, аққұба жігіттің сүгіретін көресің. Бұл енді, Нұрлыбайдың жастау кезінде түскен сүгіреті болады. Нұрлыбай жазу үстіне отырғанда, үстелінің сыр-сипаты міне осы айтылғандай еді»⁴⁵.

Нұрлыбай судья болған кезінде атқарған жұмысы, басынан өткен қуаныш, шаттық шақтары осы үстелімен байланысты еді. Оның барлық ішкі сырына қанық, куә осы үстелі сияқты көрінеді. Үстеліне қарап, оны қоршаған нәрселерге қарап Нұрлыбайдың қандай адам екендігін де шамалаймыз. Үстелдің бір бұрышында жатқан кесілмеген, ұсталмаған бірер кітап Нұрлыбайдың рухани саяздығын аңғарта, үстелдің екінші бұрышында теңірейіп жатқан портфель жұрт көзіне маңғазданып, іріленіп көрінудің айласы. Ал қарсы алдына ілінген айна да оның минут сайын бет-аузын, қимыл-қозғалыстарын көріп, өзіне-өзі маз болатын тоғышардың кейпін байқатады.

Уақиғаны мазмұндап шығудан гөрі, оны суреттеу, сипаттау қиынырақ. Суреттеу жазушының көргені көп, фантазиясы бай болуын қалайды. Суреттей білу байқағыштықты, тапқырлықты талап ететін шеберлік жолы болып табылады.

⁴⁵ Сонда, 218-бет.

Жазушы шығармасының сюжетін ашуда белгілі форманы қалап алады. Форма характерді жан-жақты түсінуге қызмет етуі шарт және сол форма ішкі мазмұнға бағынышты, соған лайықты болуы керек. Майлиннің ауыл шаруашылығын коллективтендіру дәуірінде жазған әңгімелерінің түр ерекшеліктері бұл пікірімізбен қабысады. Коллектив құру шарасы едәуір айтыс, тартыс үстінде өткені мәлім. Тап күресіне, қызу пікір таласына көпшілік бұқара қатысты. Олардың ішінде санасезімі, білім-ұғымы әр қилы типтер болды. Осы жағдайды шығармасында бейнелемек болған жазушыны ұзақ жол үстінде баяу қарқынмен баяндалатын әңгіме-кеңес формасы қанағаттандыра алмайды. Қызу күресті, шиеленіскен тартысты оқушының көз алдына динамикалық қалпында елестету үшін жанды картина жасау керек. Кейіпкердің кескін-келбеті, жүріс-тұрысы, даусы, сөзі көзге көрініп, құлаққа шалынуы қажет. Сондықтан да Бейімбет колхоз тақырыбына арналған әңгімелерінде эпикалық баяндаудан драмалық картина жасауға көшеді. Осы мақсатқа сай жазушы колхоз ұйымдастыру тақырыбындағы әңгімелердің көпшілігін өткізілген жиылыс түрінде суреттеуді қалап алады. Әңгімені бұлай құрудың ұтымдылығы — жиылыстың бас-аяғы қысқа мерзіммен шектеледі, демек, суреттелмек уақиға осы шекке лайықталып алынады. Жиылыс талқысына қойылған мәселе төңірегінде характерлер қақтығысы айқын көрінеді, персонаждар бейнесін ашуға қысқа, келте қайырылған реплика-сипаттамалар жеткілікті болады. Әңгіменің идеялық түйіні — берілген уәде, қабылданған қарар есебінде ұғылады.

Еңбекші бұқара алдына партия мен үкіметіміз қойған күрделі мәселелерді жиылыс үстінде кеңесу. М. Шолохов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин шығармаларында қызғылықты суреттеледі. Ғ. Мүсіреповтің «Алғашқы адымдар» атты ұзақ әңгімесінде «Жаңа жол» колхозының бұрынғы басшылығының артель шаруашылығын күйзелткен теріс әрекеттері бірнеше жиылыста әшкереленеді; М. Шолоховтың «Көтерілген тыңында» Гремячий логта артель ұйымдастыру мәселесі алдымен кедейлер активінің жиылысында, соңынан шаруалардың көпшілік жиылысында қызу талқыланады. Мұнда әрбір сөйлеуші шешен — өз алдына тип, әрбір сөйлеген сөз —

халық тұрмысының картинасы, халық даналығының айғағындай әсер береді.

Майлин коллективтендіру жылдарындағы шаруалар жиындарын көбірек суреттегенде, тарихи фактінің ізін баса жүреді, бұрын азын-аулақ жеке шаруашылығының күйтінде болып келген тұйық шаруа адамының енді жалпы ел мүддесін кеңесуге араласқанын, өз пікір-ұсыныстарын ашық айтып, мемлекеттік, отандық мүддені түсінгенін зор ілгерілеу деп қарайды.

Жиылыс формасындағы Бейімбет әңгімелерінде Шолоховтағыдай драматизм элементтері айқын, олар көбіне сұрау-жауап, диалогке, бірнеше адамдардың қатарласа, жарыса сөйлесуі, бірін-бірі іліп, қағып айтысуы түрінде баяндалады. Уақиғаны бұлай өрбітіп отыруға үлкен шеберлік, тапқырлық қажет болса, ондай қасиеттер Бейімбетте мол. Мысалы, «Қара шелек», «Даудың басы — Дайрабайдың көк сиыры», «Арыстанбайдың Мұқышы», «Қызыл әскердің үйі», «Таңба» т. б. әңгімелерінде жедел қозғалысты, диалогты суреттеуге автордың шеберлене түскенін көреміз.

«Менің сұрауым бар! — деп түксиген қара кісі орнынан ұшып тұрды. Елтірі қара тымақты партаға алып ұрды. Бұл Дайрабай еді.

— Ал көк сиыр басталды! — деді жұрт.

— Көк сиырдың дауынан құтылатын күн болар ма екен?!

— Айта беріп қайтеді екен?!

— Уа, алыс жерден келген кісі екенсің, мүмкін болса айтатын арызым бар, — деді Дайрабай өкілге»!

Көк сиыр хикаясын айтып шықпай, жолсыздықты көпке паш қылмай отыра алмайтын Дайрабай, бұл дауға түсіне алмай таңырқаған өкіл бәрі де ап-айқын тұр. Дайрабайдың бет ажары, қайраты, киімі, бірбеткей мінезі, сөзшеңдігі ұсақ штрихтардан-ақ білініп, танылып қалады.

Жалған белсенді, жалақор Арыстанбайдың Мұқышымен кездесу сцenasын автор былай суреттейді: «Баяндамадан кейін бірінші сұрауға Мұқыш жабысты:

— Колхоздан шығып, жеке шаруа болып отыруға ерік пе?

— «Ерік емес» деп айтқан адам болып па еді? — деп Сәлім ілінісе түсті.

Мұқыш сұрланып сала берді. Көзі шапыраштанып,

ұясынан шығып кеткендей болды. Шарт жүгініп алып, басындағы елтірі бөрікті жерге алып ұрғанда, жамаулы құрым киіздің тозаңы түтін құсап бұрқ етті.

— Сәлім мені ауызға қақты, сөйлетпейді. Мұнысы «Асыра сілтеушілік»... Мұнысы — «Төрешілдік»!... «Мен ізденемін! — деді»⁴⁶. Ұрынуға қара таба алмай жүрген байбалам Мұқыштың сыйқы осындай күлкілі көріністе әйгіленеді.

Әңгімені екі не одан да көп адамдардың өзара сөйлеуі, айтысуы түрінде құру үлгісін «Ақталған еңбек», «Таңба» әңгімелерінен табамыз. «Таңбада» колхоз қатарының тазалығы, беріктігі үшін табандылықпен күресетін Ысқақ бір жақ та, «Таң» колхозының бастығы Ерман мен соның айналасындағы ымырашылдар байларға көз жұмбай жасап, бәрін де колхозға 100 процент алатындар бір топ. Ысқақ тұрып байлар жайлы сұрақ қойса, не сөйлесе-ақ болғаны олар Ысқақты ауызға ұрғандай жасап, іліп-қағып, кекетіп-мұқатып, сөзін аяқсыз қалдыруға тырысады.

Жазушы өз шығармаларының сыртқы түр көркемдігін іздеп сарылмаған, ішкі мазмұн тартымдылығын көздеген; оның әңгімелері мен повестерінде оқуға, есте ұстауға қиын, шытырман уақиға бұлтақтары жоқ, бәрі де шындықтағы, бәрі де өмірде болған, не болуы мүмкін жайлар. Майлин туындыларының ең басты ерекшелігі — олардың қарапайым, табиғилығы.

Жазушының кей орындарда уақиғаны тұжыра, жинақ баяндау ниетімен мәжіліс хат, хабарлама, мақала, мәлімет, акты сияқты ресми документтер стиліне түсіп кетіп, әңгіменің көркемдік әсерін солғындатып, әлсіретіп алатын жерлері де кездеседі. Мұны «Көктеректің бауырында», «Арыстанбайдың Мұқышы», «Колхоз қорасында» әңгімелерінен көруге болады.

Жазушының мол мұрасының ішінен там-тұм кездесетін солғын бояу, әсерсіз жолдар оның шеберлігіне лайық жоғары бағаны, әрине, төмендетпейді.

Социалистік жолмен жаңаруға бет бұрған ауылдағы жаңа сипаттағы шаруаны суреттеу проблемасын көтерген шығармалардан біз бұл кезеңнің алғашқы жылдарындағы уақиғаларымен танысамыз. Коллективтік ша-

⁴⁶ В. М а й л и н. Шығармалар, 4-том. Алматы, 1962, 205—206-беттер.

руа жаңа ғана ұйымдасып, сөз байласып, берекелі іске енді кіріскелі отырған шағын байқаймыз. Бірақ осы кезең шиеленіскен күрес, татымды жеңіске мейлінше бай, айлары жылдарға татымды қауырт өзгеру, даму кезеңі болатын. Социалистік ауыл шаруашылығындағы қазіргі тамаша табыстарымыздың негізі сол жылдардан бастап қаланды. Бытыранды ұсақ шаруалардың шаруашылығын социалистік кооперативтендіру жолына түсіру аса маңызды шара болды. «Совет деревнясының социалистік ірі шаруашылыққа өтуі экономика жағынан, шаруалардың бүкіл тұрмыс қалпы жағынан ұлы революция болды»⁴⁷, — деп көрсетілген КПСС Программасында.

Осы ұлы социалистік революцияның қазақ ауылына әкелген түбірлі өзгерістерін Майлиннің көптеген әңгімелерінен шынайы күйінде көре аламыз. Олардан жаңарған ауылды, жаңалық қасиетті бойына жинаған кейіпкерді жиі кездестіреміз.

«Ауыл — жаңарған ауыл. Жаңа өмірдің табалдырығынан аттаған ауыл. Мынау отырған құдыр тон, сеңсең тымақтар — жаңа ауылдың ұйтқысы, жаңа өмірдің ұстасы. Талай кедергіні, қиын-қыстауды бастан өткізіп, енді күрделі жұмысқа бетті шындап бұрып отырғандар»...⁴⁸, — деп түйіндейді автор «Бекберген мектебі» әңгімесін.

Көркем әдебиетте өз халқы өмірінің сан-сырлы шежіресін жазуды мұрат еткен қажымас қалам суреткері Б. Майлин әңгімелерінің бағалылығы неде, өнегесі қандай деген мәселелер төңірегінде пікірімізді жинақтасақ, мына түйінді аңғарамыз: Жазушының көптеген әңгімелерін оқығанымызда Октябрь таңының самалымен оянып, социалистік құрылысқа жігерлене кіріскен қазақ еңбекшілерінің сергек қимылы, жанданып, жаңарған қазақ даласы өмірінің көп бояулы көріністері шындық қалпында көз алдымызға келеді. Қаламгер өмір ағысының көкейтесті болмыстарын тереңнен қозғап сөз етті, ескі салт-сананы, жағымсыз мінез-құлықты сықақ етті, ұнамды, өршіл құбылысты мадақтады. Ол, әсіресе, өз тұсында, өз көзінше болып жатқан өзгеріске, заман тынысына құлақ түрді, әрбір маңызды жаңалықтың

⁴⁷ «Социалистік Қазақстан», 1961, 3 ноябрь, № 260.

⁴⁸ Б. М а й л и н. Шығармалар, 3-том. Алматы, 1962, 330-бет.

сырын байқауға, оны басқаларға танытуға міндеткер есебінде қалам өнерін жұмсады.

Көркем әдебиет қоғамдық организмнің көзі мен құлағы және тілі. Белгілі бір құбылысты, жаңалықты жазушы басқадан бұрын естиді, бұрын көреді, көркемөнер тәсілімен бейнелейді. Бейімбет өз шығармаларында өмір өткелдерін кеңінен қамтып, жинақтап көрсету арқылы сол шындықты оқушының терең ұғынып, түсінуіне, болашаққа батыл сеніммен қадам басуына жәрдемдесті.

Халық өмірінің бұрынғысы мен көшегісі (Бейімбет тұсындағы бүгінін) ол толық, тұтастай көркем суреттеп көтті.

Атап айтқанда, жиырмасыншы — отызыншы жылдардың шындығын, сол тұста қазақ даласындағы күрес, тартыс, жеңісті өз әңгімелерінде ең көп бейнелеген жазушы Бейімбет деуге болады. Шығармаларының идеялық-тақырыптық шеңберінің кеңдігі, ұзын санының көптігімен ғана емес, көркемдік күшімен де ол қазақ совет әдебиеті тарихында елеулі орын алады.

«...Егер Бейімбеттің бір жылда жазған ұсақ әңгімелерін бір кітап қып бастырса, жеке әңгімелер үлкен романның бөлімшелері сықылды болып, барлық әңгімелер түр жағынан да, сюжет жағынан да байланысын тұрар еді»⁴⁹ деуінен С. Мұқановтың Бейімбет әңгімелерін жоғары бағалағанын білеміз.

Автор әңгімеден-әңгімеде өмірдің астын-үстіне келтіріп сілкуге құдіреті жеткен. «Жалбыр жең мен күс саусақтар» — Мырқымбайлар, еңбек адамдарын бірінші орынға қоя суреттейді. Қазақ совет әдебиетінде коммунист-күрескер бейнесін жасауға алғашқы қалам тартқан жазушының бірі Бейімбет десек, асыра айтқан болмаймыз.

Қазақ шаруаларының біріне бірі ұқсамайтын нешеме қызғылықты бейнелерін көп әңгімелерінде суреттеумен бірге, Бейімбет коммунист-күрескер, басшы, жетекші тұлғасын сипаттауға ұмтылды. Бірақ жазушы коммунист образын бір шығарма көлемінде әр қырынан аша қоймайды, оған әр кезде жазылған әңгімелерінде әр дәрежеде қайталай көңіл бөле отырып, бірден бірге толықтыра, жетілдіре, тереңдете түседі.

⁴⁹ С. Мұқанов. Өсу жолдарымыз. Алматы, 1956, 165-бет.

Бір әңгімеде коммунист кейіпкер қысқа эпизодта көрініп қалса, басқа бір әңгімеде ол уақиғаға жиірек қатысып, анығырақ танылады, тағы бірқатар әңгімелерде коммунист негізгі кейіпкер ролінде алынып жан-жақты тұлғаланады.

Сөйтіп, автордың коммунист характерін жасау-ашудағы шеберлігі бір әңгімеден екінші әңгімеде жетіле береді, біріндегі кем-кетігі екіншісінде жетісіп отырады.

Коммунист образын нақтылай көрсетуге ауысудың алғашқы үлгісін «Бір адым» әңгімесінен табамыз. Мұнда волком хатшысы Аманбай мен басқару орындарының бірінде қызмет атқаратын коммунист Жұман образының тұлғалары сызылған. Нұрғали сияқты ауыл мұғалімінің Әлекең, Жұмағұлдай қулардың шылауында кетіп, ұнамсыз қылықтар жасап, мұғалімдік міндетін ұмытып, абыройынан айрыла бастаған кезінде оған қол ұшын беріп тура жолға сілтейтін осы Аманбай мен Жұман болады.

Аманбай мен Жұманды автор көбіне сөйлеген сөздері арқылы танытады, бұлардың іс-әрекеттері әлі ашыла қоймайды.

Коммунистің ел игілігі үшін сіңірген еңбегін автор «Бекберген мектебі» әңгімесінде баяндайды. Бекберген ауылда бірінші коммунист болған, кедейге теңдік әперу үшін байлармен табанды күрес жүргізген, ел қамын көздеп, елеулі еңбек еткен адам кейпінде қабылданады. Кедейлік өмірді басынан кешіріп, совет тұсында қатарға қосылған, партия мүшесі болған Бекберген ауылға жаңалық әкелуге күш салған, кедейлерді ұйымдастырып артель құру, мектеп ашуға басшылық еткен азамат. «Ендігі еңбегімді, ел, сендер үшін сіңірем» — деп құлшынады ол. Халыққа қалтқысыз қызмет көрсетуімен Бекберген халық құрметіне бөленген. Жерлестері оның есімін зор мақтанышпен атайды. Жас ұрпақтың тәрбие орны — мектептерін соның атымен «Бекберген мектебі» деп атайды.

Біз мысалға алған әңгімелердегі қысқа эпизодтарда аттары аталып, істерінен хабар беріліп кететін коммунист-кейіпкерлердің бір-біріне ұқсастығы, бірінің айтқанын екіншісі қайталайтыны бар. Оларды даралап алып, әрқайсысының тек өзіндік мінез-қасиетімен көрсету жағы жетісіңкіремейді. Айталық, Жұман мен Аманбайды бірін-бірінен ажыратып алу қиын: бірінің

айтқан пікірін екіншісі жалғастырып, сабақтап отырады. Екеуі де ақылғөй адамдар қалпында ұғынылады.

Коммунист образын жасаудағы автордың алғашқы қолалысы осылай болса, оның «Сары ала тон» әңгімесінен бұл мәселеде бір саты ілгерілегенін байқаймыз. Әңгімедегі коммунист Арыстан бейнесінің бояуы қалыңырақ, ол басқаларға үгіт сөз айтуымен тынбайды, іске өзі араласып жүреді, әр кезеңде елге басшы болады. Сайлау тұсында байларға ырық бермеу, жер бөлісі кезінде Сейпеннің шұрайлы жерін кедей шаруаларға үлестіріп беріп, өзін тақыр-сортаңға ығыстыру — Арыстанның басшылығымен болған істер. Конфиске хабары есітіліп, жұрт оның қалай өткізілетінін түсіне алмай, әркім әртүрлі болжаулар айтып таласқанда шындықты білуге Арыстанның маңына үйіріледі, бұл науқанның мән-жайын сонан жете түсінеді. Қуандық, Тұтқыштар, ауыл кедейлері Арыстанды өздерінің көреген басшысы деп санайды.

Кедей, малайлар байға қарсы қажырлы күрес арқылы бостандық алатынын, ол үшін бір ауыздан сөз, бір жеңнен қол шығару, бірлесе қимылдау қажеттігін түсіндіріп Арыстан өз маңына берік топ құрады. «Ендеше, біріктірсек, партияның, үкіметтің шын қолқанаты болсақ, бітпейтін жұмыс жоқ. Ол естеріңде болсын», — дейді Арыстан кедейлерге. Арыстан бастаған ұста Қуандық, малшы Тұтқыш, сауыншы Несібелілер Сейпеннің мал-мүлкін конфискелеп, өзін жер аударуда зор қырағылық, жақсы ұйымшылдық көрсетеді.

Коммунист Арыстанның сөзі өтімді, іске жедел, күрес үстінде солқылдақтықты, екіұштылықты білмейтін, партия ұранын орындауда көпшілікті артына ертіп кете алатын ысылған қайраткер екені әңгімеден айқын көрініп қалады.

Көркем әңгіме жанрының ерекшелігін ескермей, онда жеке кейіпкердің характерінің қалыптасуын әр қырынан алып, көп бояулы етіп көрсетпедің деп авторға сын айтудың реті жоқ. Әдетте әңгіме табиғатына көбіне характерді қалыптасқан күйінде алып, уақиғаға түйінді жерінен қатыстыру үйлесімді келеді. Күрделі сюжетке құрылған ұзақ әңгіменің орны бір басқа. Мұнда композиция элементтерін түгел сақтай отырып, кейіпкер тұлғасын бүкіл бояу-бедерімен елестетуге мүмкіндік туады.

Б. Майлиннің «Көктеректің бауырында» аталған көлемді әңгімесінде коммунистердің қалыптасу, өсу жолы қиын күрес, шиеленіскен тартыс фонында суреттеледі.

«Көктеректің бауырындада» саяси қырағылық, партия жолына адалдық мәселелері толғанады. Аудан орталығы «Көктерек» ауылына көшірілумен «көп жылдардан бері мүлгіп, түнерумен өмір сүрген жансыз ауыл» кенет жанданады, үлкен өзгерістерге ұшырайды. Кедей-кепшік бұл жаңалыққа шынымен қуанса, байлар жағы бұқпантайлап аудан қызметкерлеріне өз ықпалын жүргізуден дәмеленеді. Партия мектебін жуырда ғана бітіріп шыққан, өмір тәжірибесі жеткіліксіз жас коммунист Жақыпты өз маңына тартып, өз мүдделерін жоқтатпақ ниетімен Ермағамбет пен Омардың біреуі оған қойын сойып, қолын қусырып сыйласа, екіншісі үйіне пәтерге жатқызып, еңкейіп жастық, иіліп төсек болады. Мұндай жомарттық, қонақжайлықтың сырын аңғармаған Жақып алғашқы бетінде қулардың еппен құрған торына түсіп қала жаздайды; соңынан қатесін мойындап, қырағылық сезімін ұштайды, Жақыптың басындағы солқылдақтықты, жат ортаның оған еткен әсерін кезінде байқап, теріс істерден сақтандырып, қатаң ескерту жасаған аудандық партия комитетінің хатшысы Бөрібай партия жолына қылдай қиянат жасаушыға ешбір ымырашылдық қылмайтын, партиялық тәртіпті берік сақтайтын, өз қол астындағы коммунистердің сыр-сипатын жете білетін адам.

Жақыпқа ренжіген тұстағы Бөрібайдың сөзінен оның қаталдығымен қатар жас коммунистке қамқорлығы да сезіледі. «Жақып, сен балалықтан сау емессің. Бұл тақтағаныңды сезіп жүрмін. Ондай мінезді қой деп түнеукүні бір айтып едім ғой, қақсата берме, түзел. Басқалардан көрі сенің түзелгенің керек, сенің ысылғаның керек. Біреудің көлгір сөзіне, алдауына еріп, партия жолынан тайып жұмыс істесең, менен жақсылық күтпе. Осы есінде болсын, — деді сазарып»⁵⁰. Қатаң талап қоя отырып, Бөрібай Жақыпты жақсыға баулиды, ауылға баруға, ел тіршілігімен танысуға, саяси-бұқаралық жұмыс жүргізуге жұмсайды.

⁵⁰ Б. Майлин. Шығармалар, 4-том. Алматы, 1962, 55-бет.

Кеңседе отырып, қағаз басты болып, ауылдағы бе-режелі істерден бихабар қалған Жақып өз қателігін ен-ді ерекше сезінеді, ауыл еңбекшілері — өз жерлестері алдындағы борышын ақтауға жан-тәнімен, коммунист-тік ожданмен кіріседі.

Тегін жасырып, партияға кіріп алуға асыққан Қа-сым мәселесін талқылау үстінде Жақып саяси қырағы-лық көрсетіп, партия қатарының тазалығын сақтап қалады.

Жақып — өз кемшілігін қарыспай мойындайтын, оны түзей білетін өршіл талапты коммунист.

«Көктеректің бауырында» әңгімесінде Бөрібай мен Жақыптан басқа коммунист-мұғалім Рабиға бір-екі эпизодта көрініп кетеді. Ол аудан, ауылдың саяси өмірі-не үлкен ынтамен қатысып жүреді.

Әңгіменің соңғы бетін оқып шыққанда, «Көктерек-тің бауырындағы» көп жылдардан бергі мүлгіп түнеру-мен өмір сүрген жансыз ауылға жан бітіріп, тұрмыс арнасын жаңа бағытқа бұрған күш — коммунистердің тегеуірінді қимылы екені айқын ұғылады. Б. Майлин коммунист кейіпкерді даңғыл жолмен үнемі ілгері ба-сып бара жатқан күйінде, табыстан табысқа қолын оңай-ақ жеткізе қоятын жағдайда суреттейтін жалаң схемаға ұрынбайды, қайта оны шиеленіскен тартыс-тан, қиын ситуациядан өткізіп отырады.

Қорыта айтсақ: Б. Майлин әңгімелерінде коммунист образы тартымды жасалады. Бірінен-бірі өзгеше сипат-талған Бекберген, Арыстан, Жақып, Бөрібай т. б. сол сияқты коммунистердің бәріне ортақ бір негізгі сипат-ты жазушы баса көрсетеді — ол еңбекші халық мүдде-сіне, ұлы Ленин партиясының ісіне шексіз берілгендік, коммунистік партия мүшесі атағына сай қызмет көрсе-туге, көпке үлгі болуға ұмтылу қасиеті.

Қазақ әдебиетінде қалыптасқан дәстүрі болмаған проза жанрында, соның бір бұтағы әңгімеде шеберлікке жету үшін, Майлинге көп іздену, көп еңбектенуге тура келді. Оның 1915 жыл мен 1935 жыл арасында жазған әңгімелерінен автордың бұл түрге төселу, шеберлену сатыларын байқаймыз. Жазушының өз жанрын игеруі тақырып талғау, образ жасау, түр келісімін табу сияқ-ты мәселелерде көрініс береді. Автор махаббат, семья тағдыры, тұрмыстық сюжетті көбірек суреттей келе ша-ғын әңгімеде адам характерін ашады, оның ішкі психо-

логиялық тебіреністерін қалт жібермей байқап, нақты дәлелді сипаттауға жаттыға түседі. Кейіпкердің өскен ортасын, ақыл-парасат дәрежесін мінез-құлқын, пішін-тұлғасын аса байқағыштықпен, шындық күйінде елестетуге төселе береді. «Талақ», «Сахарда» новеллаларында кейіпкер саны аз, баяндалатын қысқа эпизоттар шегініссіз, бір дәмде аяқталады, бұларда қарапайым адамдар бейнесі айқын тұрады. Айдарбек пен Зейнеп, Нағималардың ішкі ой толғаныстары автордың суреттеуінде орасан сенімді, тұрмыста солай болатындығына шек келтіргізбейді. Әңгімені шағын эпизодқа құру қысқа, дәл, тұжырымды, жинақты жазуға себепкер болады, шеберлікке баулиды.

Жазушының әңгіме тақырыбын әлеуметтік құбылысқа аударуы, революция жеңісінің шындығын суреттеуі өзінің де саяси тұрғыдан өсуін көрсетеді. Автордың «Кедей теңдігі» циклындағы әңгімелері мен «Күлтай болыс» аталатын шығармасы бұл айтқанымызға толық дәлел болады.

Жазушы шеберлігі де бір әңгімеден екіншіге арта түседі. «Кедей теңдігінен» екі жыл соң жазылған «Күлтай болыста» әңгіменің сюжет желісі татаусыз, күрестартыс ширақ, персонаждар характері айқындала түседі. Бұрынғы әңгімелердегі уақиғаны баяндау, айтып беруден суреттеу, сипаттау көп орын алады.

Ауыл кедейлерінің берекелі істерінен көз жазбаған Майлин олардың ауылды советтендіру, жер бөлісі, конфиске тұсындағы батыл қимылдарын суреттей өтіп («Октябрьдің жемісі», «Жақсылықтың ауылы», «Сары ала тон»), аулындағы терең революциялық төңкеріс — коллективизация тақырыбын талай әңгімелеріне арқау етті. Жаңа мен ескінің жағаласқаны, тап тартысы, шиеленіскен күрес үстінде жаңа адамдардың қалыптасуы осы кездегі көп әңгімелерде кездеседі. Жазылу шеберлігі тұрғысынан алғанда — «Қара шелек», «Ұлбосын», «Колхоз қорасында», «Қызыл әскердің үйі» колхоз тақырыбындағы әңгімелердің шұрайлылары болды. Бұл шекке келгенде, жазушының әңгіме жазудағы тәжірибесі біраз молайды, қай тақырыпты да ол еркін игеретін дәрежеге жетті, өзіндік көркемдік стилін орнықтырды. Бұрын кейбір әңгімелерде кездесетін («Бір адым», «Естегілер») бір сарынды ұзақ баяндау, монологты азайтып, қысқа суреттеу, диалогқа көшті. Кейіпкер портре-

тін қозғалыста, өзгерісте бейнелеумен қатар, оның характерін сөзімен ғана емес, іс-қимылы, әрекеті арқылы ашуға төселді.

Өкінішке қарай, Бейімбеттің архивы, қолжазбалары, оның жазушылық лабораториясының ішкі құпиясын, сырын ашарлық деректер тым тапшы, сондықтан автордың белгілі шығармаларының туу процесі, жазылу үстінде қандай өзгерістерге ұшырап отырғаны, варианттары, шеберлікке жету жолындағы ізденістері туралы қорыта пікір айтуға қиындық туады.

Майлиннің әр тұста газет, журналдар бетінде басылған, не жеке кітапқа құрастырылған кейбір әңгімелерін салыстырып қарағанымызда, олардың біраз өзгерістерге ұшырап отырғанын, алдыңғы басылғаннан соңғысы едәуір өзгертіліп жазылған фактілерін байқаймыз. Соңғы жинақтарына «Қадір түнгі керемет» деген атпен кіргізіліп жүрген сықақ әңгімесін автор әуелі «Еңбекші қазақ» газетінің 1925 жылғы 22 апрельдегі санында «Қадір түнінде» дейтін рубрика қойып, «Байту молда» атымен жариялаған. Бұл редакциясында әңгіме оқшау тәрізді. Кейін автор әңгімені толықтырып, мұғалім, комсомолдардың молдаға қарсы жүргізген үгіт-әрекеттерін кірістіріп, оның сюжетін біраз ширата түскен. Әңгіменің аты енді «Қадір түнгі керемет» қойылған, молданың есімі — Байқан болып өзгерген. Бірақ жазылу жолы сол 1925 жыл болып қалған. Қайта кеңейтіліп жазылғанда әңгіменің сықақтық уыты артқан, Байқан молданың мүсәпірлік халі бұрынғысынан құлдырай түскен. Әңгіменің сықақтық сырын оның «Қадір түнгі керемет» дейтін аты-ақ аңғарта алады. «Күлтай болыс» әңгімесінің де осы тәрізді өзгеріске ұшырағанын анықтадық. Әңгіме әуелі «Оқшау» қатарында жарық көреді. Онда Күлтайдың ауылнайларды жиып алып, есептерін тындап, жұмысты нашар атқарғандарға ұрысқаны баяндалған. Автор «оқшауының» негізіне соңынан әңгіме құрған. Қайта жазылғанда Күлтайдың өмір өткелдері, болыс болып сайлану ситуациясы, совет болысы орнында өз міндетін қалай атқарғаны т. б. бірнеше бөлімшелер енгізіліп, қызықты уақиғалы көркем әңгіме шыққан.

Қаламгерлердің творчестволық жолын, өсуін, кемелденуін бейне бір басқышпен жоғары көтерілгендей құбылыс болды десек, шындықтан алшақтаймыз. Жазу-

шының шеберлікке жетуі бұралаң жалғыз аяқ соқпақпен тау шыңына өрлеумен тең ауыр екені түсінікті.

Қай әдебиеттің де кемелдігі — оның барлық жаңырының даму дәрежесімен өлшенеді. Жиырмасыншы жылдардың бірінші жартысында қазақ совет әдебиетінде көркем проза жанры шабан дамыды. Ал оқушы қауым әдебиеттен поэзиямен қатар прозалық туындыларды талап етті. Осындай жағдайда Майлин бірыңғай көркем проза жазуға ден қояды. Жазушының мұндай шешімге келуіне екі түрлі себеп болады: біріншіден, проза жанрын дамытуға қолқабыс бергісі келеді, екіншіден, сюжетті шығармаға ынта, талғамы арта бастаған оқырман бұқараның талабына жауап беруді жазушылық борышым деп біледі.

Әр жанрдың өзіндік табиғаты, жазылу тәсілі, ішкі келісімі бар. Жанр сырын меңгеру үшін қыруар еңбек сіңіру қажет. Бейімбет бұл еңбектен қаймықпады, қаламын қиынға ұштады.

Жазушы бұл творчестволық бетбұрысы туралы былай деп жазды: «Әдебиеттегі керекті жанрдың бірі қара сөз болса, сол бізде мешеулеп өріс ала алмай келді. Оңай өлең жазып әдеттенгендерге қара сөз жазу қиын көрінді. Бірақ оқушыларымыздың тілегі күннен-күнге өсіп, жеңіл сюжетті көркем шығарманы керексінді. Оқушыларымыздың бұл ділгерін өтемеу бізге үлкен күнә еді. Мен қара сөзге айналдым. Сонда осы олқылыққа түгел тығын болдым деп мақтанатын кісің мен емес. Менікі шығарманың түрін бір өңкей соған қарай аударып көру еді. Аудардым да»⁵¹.

1930 жылдан бергі кезеңде проза жазуға біржола ауысқан Бейімбет өз жанрын қапысыз тапқандығын артына қалдырған мол мұрасымен дәлелдеді. Автордың әңгіме, повесть кітаптары әдебиет қорымызға қосылуымен прозаның негізі берік қаланды, өрісі кеңіді.

Жиырмасыншы — отызыншы жылдары қазақ әдебиетінде Майлинмен қатар әңгіме жазумен шұғылданған бірқатар авторлар болғанымен солардың ішінде Бейімбет еңбегі қыруар. Кейбір жазушылар әңгімеден бастағанымен өзге жанрларға тез ауысып, кейін әңгіме жазбай кетсе, Бейімбет ұзақ уақыт бойына осы түрдің

⁵¹ «Социалистік Қазақстан», 1934, 12 июнь, № 133.

сан-сипатын меңгеруге үзбей қалам ұштады, сөйтіп шеберлігін арттыра түсті. Оның терең сырлы әңгімелері күні бүгін қызыға оқылады, тартымды әсер береді, өйткені олар дәуір сипатын танытқан, уақыт сынынан сүрінбей өткен, шын мәніндегі көркем туындылар еді.

Талай тақырып, сюжетті шертетін қазақ әңгіме, новелласының тамаша үлгілерін тудыруымен Бейімбет өз қатарластары мен өзінен кейінгі жазушылар ілегіне ұстаздық қылды, әңгіме жанрының қазақ совет әдебиетінде тез қалыптасып, жедел дамуына күшті қозғау салды, бағалы үлес қосты.

Көркем сөз шеберінің әңгіме жанрындағы мұрасы мен дәстүрінен қазіргі прозашы-новелла жазушыларымыз да творчестволықпен үйреніп, өнеге алып келеді.

* * *

Өмір шежіресін суреттеген әңгіме, новелла үлгілерін жасаумен бірге Бейімбет жанрлық жағынан әңгімеге жуық келетін көркем очерк пен әдеби фелъетон түрін де өндіре жазды, жақсы өнеге қалдырды.

Тақырыбы кеңіп, көркемдігі кемелдене бастаған қазақ совет прозасын дамыта беруде оның көркем очерктік түрін де жетілдіру қажет болды. Революцияға дейінгі әдебиетімізде шын мәніндегі көркем очерктің жоқтың қасы екенін ескерсек, бұл жанрда жазуға талаптанған авторға тәжірибе тапшылығынан болатын қиыншылықтарды жеңу, жанр ерекшелігіне төселуге көп іздену, еңбек сіңіруге тура келді. Очеркті кейін жазамыз деп арқаны кеңге салуға социалистік өмір қарқыны мен қажеттігі ырық бермеді. Осындай жағдайда туған Б. Майлин очерктерінің бастапқы нұсқалары мінсіз болмағанымен өмір талабын өтеуге жұмсалды. Негізінде газеттік очерктерінде автор ауылдағы экономикалық-мәдени ілгерілеу құбылыстарын түйіндейді, ірі өндіріс колхоз бен совхоздағы өнімді еңбек қарқынына қызығады, еңбек адамдарын дәріптейді.

Көркем очерк — өзіндік ерекшеліктері көп, қиын жанр. Ол көркемдік пен публицистиканы шебер ұштастыруды қалайды. Пролетарлық көркем публицистиканың жаңа типін жасаған М. Горький көркем очерк жа-

зудың сонша қиындығын дәлелдеп көрсетеді. Очеркис-тің бойына асқан шеберлік пен қажымай еңбек ете білу қабілеті жарасады. Көркем очерктің үздік ұсталары ретінде М. Горький алдымен Мопассан мен Тургеневті атайды. Очерк жанрының қиындығы — актуальді, көкейтесті мәселе, құбылысты көркем өрнек арқылы бейнелеудің оңай еместігінен туады.

Бейімбеттің таңдаулы очерктерінде көркемдік бояу публицистикалық әуенмен бірлікте алынады. Ол көргенін, сезгенін жай бақылаушы ретінде мазмұндап, өзі битарап қалмайды, белгілі құбылысқа баға береді, міндетті меңзейді.

Өлең мен әңгіме жаза жүріп, Майлиннің көркем очерк жанрында қалам ұстауы шамамен 1926 жылдың алғашқы айларынан басталатын сияқты. Олай дейтініміз сол жылдан 7 февралында «Еңбекші қазақ» газетінің 29-санында Бейімбеттің «Ел зорлап сайлапты» дейтін очерктік сипатты сын мақаласы басылады да, соңына автордың әдеби бүркеншік аты — «Малай» деп қол қойылады.

Мұнан былай қарай, он жылға жуық мерзім ішінде «Еңбекші қазақ» газетінің бетінде Бейімбеттің жиырмаға тарта очеркі жарық көреді. Бұлардың бәрі де 1934 жылы басылып шығатын «Алыптарды аралағанда» жинағындағы очерктердің қатарына енгізілмеген. Жазушы очерктерінің бірқатары оның әңгімелерімен тақырыптас келіп отырады. Бұл шығармаларда ел тұрмысы, оқу-ағарту, мәдени жұмыс жайы, колхоз, совхоз қызметкерлерінің еңбек қимылы суреттеледі, кездескен кемшіліктер сыналады.

Автор жетістікке, жаңалық лебіне шаттана отырып, кем-жетікті бүркемей, партиялық тұрғыдан сынап, бетке айтып отырады, түзелуіне тілектестік білдіреді. Жазушының ел аралағанда көрген-түйгені, естелік-күнделігі есепті бұл очерктерге автор «Жолдан», «Елден» деген бұрыштама қойып отырады.

«Ендігі ойымыз», «Артист», «Кино» аталған мақала-очерктерінде халықтың мәдени талап-қажетінің күннен-күнге өсіп отырғаны, театр, кино өнерін бағалай білу, ауылда там-тұм көрсетілген театр ойынына ынтығу, бір көрген кино-картинаны әңгімелеп жүру тәрізді жақсы әдеттерді мақұлдайды. Мәдениетке, білімге сусаған халқымыздың осындай ынта-жігерлерін әрдайым

қолдап, елге мәдени қызмет көрсетуді жолға қоюды міндет етеді.

Бір аудан өмірінің жан-жағына зер салу, оның саяси-экономикалық, мәдени істеріне тұтастай шолу жасап, қорытынды шығару Бейімбеттің Қостанай облысының Меңдіқара ауданынан жазған «Аудан съезінде», «Аудандық оқу», «Аудан қызметкерлері, сауатыңды аш!» очерктерінен байқалады. Бір цикльдегі осы үш очерк біріне-бірі жалғастырыла, жедел жазылып, газетте жарияланады. Бейімбеттің жазушылық-журналистік творчествосындағы оперативтілігі, қаламының өткір, жүйріктігі осы мысалдан да көрінеді.

Жазушының бастапқы очерктеріне тән бір өзгешелік — оларда табысқа тамсанудан гөрі кемшілікті ашып сынау жағы басымырақ келеді. Олай болуы жиырмасыншы — отызыншы жылдардың шындығынан туған: саяси-шаруашылық, мәдени-ағарту жұмыстарын ұйымдастырудағы тәжірибесіздіктен ол тұста біраз олқылықтардың орын алғаны мәлім. Автор «жауырды жаба тоқып, барға қанағат етіп, шындықтың бетімен қалқып шығуды қаламайды, кемшілікті неғұрлым әділ сынап, оны түзетуді мақсат етеді, публицистикаға ойысады.

Майлиннің очерктік мұрасы сөз болғанда, оның «Алыптарды аралағанда» кітабы ауызға алынады да, екінші бір жинақтағы бір топ очерктері соңғы кезге дейін әдебиетшілер назарынан тыс қалып келді. Біз 1934 жылы Қазақстан баспасында шыққан «Социалды түлік» жинағының 1-кітабын (редакциясын басқарған Қабылұлы Ілияс) айтып отырмыз. Бұл кітаптың III бөлімі — «Жолдан» (Бейімбеттің очерктері) деп аталған. Газет беттерінде әр кезде жарияланған он очерк осы бөлімде жинақталған. Олар: «Жігіттер», «Жайылма» (1933), «Әйет совхозын аралағанда» (1933), «Жалтыр көлінің басында», «Мысық құйрық уақиғасы», «Қырман үстінде», «Бөрлінің басында», «Еңбек бәсекесі», «Уа, тойға шақыра жүрмін», «Той». Аталған шағын очерктерден басқа автордың «Қойшыбай» дейтін әңгіме-очеркі «Социалды түлік» жинағында өз алдына басылады.

«Қойшыбай» — көркем очерк пен әңгіме аралығындағы шығарма. Бұл белгілі «Әміржанның әңгімесімен» әуендес, басты кейіпкерлердің өмір басқыштарын

қоғам даму кезеңдерімен ұластыра кеңінен суреттейтін туынды.

Жасөспірімдік шағын жалшылықта өткізіп, табиғат берген ерекше қайратын, адалдығын дұрыс бағытқа жұмсай алмай, бай, саудагер, ұры, қулардың қолшоқпары болып жүрген Қойшыбайды совет заманы қайта тудырады, саналы азамат қатарына көтереді. Алғашқы артель керегесін қаласуда, соңынан асыра сілтеушілікке қарсы күресте Қойшыбай, оның өз сөзімен айтқанда, «кеңес тілегін», «партияның сара жолын өрге сүйрейді». Ол — еңбек екпіндісі болады. «Қойшыбай» — ауыл шаруашылығындағы еңбек озатының портретін жасап берген алғашқы очерктердің бірі. Очерктің мұндай түрі қазіргі әдебиетімізде мықтап тамыр жайды, осы күні газет, журналдардың кез келген санын алып қарасаңыз, олардан бүгінгі еңбек ерлерінің қимылын суреттейтін очерктерді кездестіре бересіз.

«Қойшыбайдың» жазылу мәнері, сөз өрнегі тартымды, шебер әрі қарапайым. Мына мысалдардағы теңеудің ұлғайтылған түрлеріне көңіл аударсаңыз, байырғы ұғым, баламалардың орнын тауып қолданғанда қалай өрлене түскенін байқау қиын емес. Мәселен:

«Басын көтере алмай ауырлаған егін сабағы тәжім қылған келіншекке иілді». «Өтірік мәлімет бергіш пысықтар сөгілген киімдей ыдырап бет-бетіне тозды». «Көптің талқысы Қойшыбайды қайысша илеп, үнін шығартпайды». «Май, июнь ішінде «Қансор» поселкесі текеметтің түрінше құлпырды». Әдетте, «текеметтің түріндей» дейтін теңеу түрлі гүлді шөп өскен даланы бейнелейтін болса, Бейімбеттің мына қолданысында поселка жанындағы бақшаның көктемгі көрінісін елестетуді көздейді, жаңа мағынаға ие болады.

Белгілі кезеңге сәйкесті, конкретті жағдайлар мен объектілер жайлы жазылған очерктер автордың өз тұсында өлке өміріне мидай араласып, көркем сөз қуатын социалистік құрылыс міндеттерін шешуге көмектесуге жұмсап, өзінің адал азаматтық борышын ақтағанын бағалаймыз.

Өзіне бұрыннан қанық ауыл өмірінен біраз очерктер жазып, тәжірибесін молайтқан автор енді ірі өндіріс, кен ошақтары, үлкен жұмысшы коллективтері жайлы да очерктер циклін жазуды ойлайды, сөйтіп ол Шымкент қорғасын заводы, Қарағанды, Балқаш кенде-

рін аралайды. Осы тұстағы автор қаламынан туған бір топ очерктер 1934 жылы басылған «Алыптарды аралағанда» жинағына біріктіріледі. Бұл жинақта очерктермен қатар өлең, әңгімелер де бар. «Алыптарды аралағанда» кітабына жазушының 1933 жылдың февраль, март, апрель, май айларында жазылған жеті очеркі құрастырылады.

Жазушы алғашқы сапарында Шымкет заводына барады, танысады, зерттейді. «Қайсысын қарап бітірерсің. Ұлы құрылыстың қай табысын санап бітірерсің. Неше мыңдаған еңбек батырының социалистік Отанға сертін беріп, сіңірген еңбегіне қарағанмен көз тояр ма?»⁵² — деп жазушы әрі мақтаныш, әрі ғажап қалып таңдану, қанағаттану сезімдерін ақтарады.

Өндіріс процестерінің барлық көріністеріне де қызыққанымен автордың көреген көзі тереңірекке бойлайды. өндірістік қатынастағы жаңалықты бірден іледі. Бұл жаңалық революциядан бұрын болмаған құбылыс, еңбекке көзқарастағы түбірлі өзгеріс. Заводтағы осыншама көп жұмысшылардың әрқайсысы өзіне тапсырылған жұмысты өз ісім деп біледі, біреудің бұйыруын, қамшылауын керексінбейді. «Ақырып, бұйырып тұрған, ешкім жоқ. Өзінің жігерімен, берген сертін орындау мақсатымен істеп жатыр»⁵³, — дейді автор. Көптің ішінен Мірсұлтанов, Хамит сияқты жеке еңбек озаттарын жазушы арнайы көрсете кетеді. Заводтағы өндірістік жұмыс мүддесі бұл адамдардың санасына сіңіп, әдетіне айналған. Бұлар көпке ұйытқы, жастарға үлгі болады. Демалыста жүрсе де Хамиттің завод гудогін есітіп, завод маңына келіп кетпесе көңілі кәншімейді. Елуге келіп, егде тартқан Мірсұлтанов еңбекте анауынау жастарға әлі есесін жібермейді.

Алып заводтағы жазушының ой көзі шалған тағы бір жаңалық — кешегі ауылдан келген мыңдаған колхозшының тез уақытта өндіріс мамандығын үйренуі, техниканы ерттеп мінуі. Осындай ұнамды құбылыстарды автор тез топшылайды.

Өнеркәсіп жайлы алғашқы очерктерін жазушы болашақ үлкен шығарма тудыру жолындағы бірінші басқыш, дайындық деп қарайды. «33 жылдың басында

⁵² «Алыптарды аралағанда», 15-бет.

⁵³ Сонда.

мен қорғасын заводына бардым. Бұл жазушылық жолында бірінші ізденіп шығуым еді. Көп нәрселер көрдім. Таныса келе бағалы шығармалар беруге болатынын байқадым», — деп бірінші сапарына мағыналы қорытынды жасайды автор.

Жазушының екінші аралаған алыбы — Қарағанды кені. «Ескі байлар кезінде жүз жылдар бойы қопарылмаған кенді, сала алмаған қаланы Қарағанды пролетариаты социалды қарқынмен жұмыс атқарып, астын үске шығарыпты»⁵⁴, — деп жазады автор. Бұл табыс оңайлықпен қолға тиген жоқ, қажырлы күрес, ұлы орыс халқының, Донбастан келген мастерлердің, түрлі мамандарының туысқандық көмегі арқасында болғанын жазушы есінен шығармайды, тиісінше бағалап көрсетеді.

Қарағанды шахтерлерінің өткендегі жай-күйін, кен қопарудағы ауыртпалықты қазақ шахтері Боранбайдың естелігі арқылы елестетеді автор. Шахта астындағы ауыр, азапты жұмыс, қайлашыға сағат сайын төнетін хауіп-қатерді Бейімбет сараң сөзбен, терең сезіммен жазады. Ол кезде шахта астына түскен адам, қайта жарық жер бетін көрем бе, кәрмеймін бе дегендей забойдың түбінен де қараңғы уайым арқалап қажуда жүретіні, тіршілік қамы айдаған соң, амалсыздан қатерге бойсұнатыны шындықпен ашылады. Забойға түсуге бара жатқан шахтердің үй-іші семьясымен қоштасарда айтатын «Қатын, шамымды, қайламды әпер!» — дейтін сөздерін автор: «тап осы сөз айыптыға кесілген үкім секілді», — деп дәл анықтайды.

Азабы мен қатері мол еңбектің өнімі мардымсыз. Қонысбай — Борамбайлардың қан мен терін, бір жағынан, шахта иесі — капиталистер сорса, екінші жағынан, пысық подрядчиктер, «жұдырығының салмағы анауымынау балғаның салмағындай бар» десятниктер сорды. Шахтердің бұрынғы аянышты күйі міне осылай.

Қай өндіріс орын болмасын ондағы шешуші күш — жұмысшы коллективі. Жұмысшы коллективі құрыштай берік, ынтымақты — «бәрі бірі үшін, бірі бәрі үшін» делінетін ұранды ту етіп көтерген жерде олқылыққа орын қалмайды. Бейімбет Қарағанды туралы очеркінің «Бәстескенде байқалды» дейтін бөлімінде осы коллектив бірлігін, ұлтына, нәсіліне қарамайтын адамгерші-

⁵⁴ Сонда, 41-бет.

лік достықты, өзара көмек мәселесін, өндірістегі социалистік жарыс табиғатын ашады. Кен қолару тәсіліне руелі Борамбайды орыс шахтері Федор үйреткен болса, әнді Борамбай жас жігіт Акимді үйретеді. Бірақ бұл еңбектерін Федор да, Борамбай да ешкімге қарыз етпейді, өз тәжірибесін игеріп келе жатқан жетегіндегі жаағың алғашқы табысына онымен бірге қуанады. Бәстесіп қайла шабысқанда Акимнің кейін қалғанын көрген Борамбай оның себебін іздейді. Акимді әлі де үйрете, баули, шынықтыра түсуді өзіне міндет-борыш деп санайды. Социалистік қоғам мүшелеріне тән асыл қасиет осылай көрінеді.

Өндірістік жоспар, үдемелі қарқын, социалистік жарыс жоғарыдан келген нұсқау бойынша, ара-тұра ғана қолға алынатын науқандық жұмыстар емес, әдетке айналған, күнбе-күнгі өмір талабы, тынысы. Олар әркімнің-ақ құлағына сіңіп, жүрегіне қонған: «Жоспар», «Қарқын», «Жарыс», «Екпінді» деген сөздер бірінші естілгеннен-ақ құлаққа сіңіп, жүрекке қонып, күнделікті өмірден орын алды»⁵⁵, — деп, очеркист осыған қуанып, осыны мақұлдайды.

Қазақстанның өндіріс ошақтарына арнаған очерктерінің маңызды тағы бір жағы — оларда Бейімбет өз қаламдастарын қайнаған өмірге батыл араласуға, шығармаға сюжетті өмірден алуға, тамаша құрылыстарымызды, құдіретті еңбек иелерін шынайы қалпында суреттеуге шақырады. «Мынау құрылыс, мынау еңбек тілсіз сақауыңа тіл бітіретін емес пе?» — дейді ол. Өндірісті сырттан тамашалау, онан ішкі жүрек соғысын түсінбей, «Нобайлап», жүрдім-бардым жазуға болмайтынын автор әділ көрсетеді. «Біздің көбіміз осы құрылысты поездың терезесінен ғана сығалап көріп, «Түтін будақтатып, «Мыс құстырып» жүрміз ғой. Қайтіп шықсын-ау...»⁵⁶ — дейді ол.

Қазақ әдебиетінде өндіріс тақырыбы кешеуілдеп қолға алынғаны мәлім. Қарағанды кеншілерінің революцияға дейінгі және совет тұсындағы жай-жапсарын кеңінен суреттейтін Ғ. Мұстафиннің «Өмір не өлім», «Қарағанды» романдары, С. Ерубаевтың «Менің құрдастарым», Ғ. Мүсіреповтың «Оянған өлкесі» кейінірек

⁵⁵ «Алыштарды аралағанда», 60-бет.

⁵⁶ «Қорғасын заводьыда» (очерк).

туған шығармалар екені мәлім. Бейімбет болса, ол осы тақырыпқа алғашқы барушы, сондықтан да оның Қарағанды туралы очерктерінің әдебиет тарихындағы орны, маңызы өз алдына басқа.

Балқаш, Қоңырат бассейндері — жазушының 3-сапары осы кен қазыналарына бағытталған-ды. «Болат құстың кеудесінде», «Екінші күн», «Оқытушылар» очерктері де сол сапардың жемісі. Мешеу замандағы айлық жолды болат құс — самолет алақанның аумағындай көрмей зымырап өте шығады. Осы құстың кеудесінде отырған жазушы өзін болат құстай сезінеді. Өйткені болат құсқа жан бітіріп, дегенін істетіп келе жатқан жасампаз совет адамы — көптің бірі.

Б. Майлиннің өнеркәсіп туралы жазылған очерктері оның творчествосындағы жаңа тақырыпты игеру жолындағы барлау — іздену кезеңін аңғартады, болашақ үлкен шығармаға материал жинау, кейіпкерлерінің прототипімен кездесу секілді автор үшін аса маңызды процесі келіп өтеді. Жұмысшы коллективтерімен танысу, өндіріс сырына үңілу жазушыға үлкен мектеп болғаны сөзсіз.

Очерк — жеке кейіпкер бейнесін жасауда оңтайлы жанр қатарына кіреді. Очеркші-автор қысқа штрихтар арқылы өз кейіпкерлерінің негізгі сипаттарын ашып салады. Әдетте еңбек озаттарымен алдымен біз газет, журнал беттерінде басылған шағын очерктерді оқығанда танысамыз. Бейімбеттің жеке кейіпкер — еңбек озатын үлгі ете жазған «Қойшыбай», «Ленин шәкірті», «Бақыт» очерктерінен сол кездегі еңбек майданының екпінділерін табамыз.

Қарапайым шаруалар: Сағымбай мен Бақытты соншама даңққа бөлеген адал еңбек. Сағымбай — коммунист, колхоз председателі, Бақыт — орденді жылқышы қарт.

Бейімбет әңгімелеріне тән уақиғаны баяндау тәсілі «Ленин шәкірті» очеркінен айқын байқалады. Очерк Сағымбайдың өткен өмірін таныстырудан басталады да, оның қазіргі қолы жеткен табыс дәрежесін мәлімдеумен бітеді. Бай тепкісіне көнбей елден кеткен Сағымбайға қол ұшын берген өзіндей кедей орыс шаруасы. «Сағымбай шын ағайынды көрші поселкадан тапты. Ұзын Сергей деген кедей орыспен ішек-қарыны араласып, тумалас адамдай болып кетті. Содан былай тәлкекші-

лер бұл екеуін «Қос собал» деп атайтынды шығарды», — деп жымияды автор.

Партия тәрбиелеп өсірген Сағымбай енді аудандағы бірінші қатардағы колхоздың басшысы. Ленин қайтыс болған күнді еске алып сөз сөйлегенде, Сағымбай Ленин жолын алға апаруға серт береді, өзін Ленин шәкіртімін деп санайды. Очерктен Сағымбайдың іскер басшы, табанды күрескер, жалынды коммунист екенін ұғамыз.

Кей очерктерінде фактіні көркем бейне тіліне аудармай, тура алып, жай мақала түрінде баяндау сияқты олқылықтар Б. Майлиннен де там-тұм табылады. Мысалы, «Екі жылдың ішінде осы колхоз ауданда бірінші болып отырған жоқ па? Егін шығымы орасан артты, мал басы қаулап өсті. Әлденген колхозшы еңбектің не түрлі жаңа әдістерін ойлап тауып, шоқтығы көтеріле түсіп отыр» («Ленин шәкірті» очеркі), — деген үзінді фактінің ішкі сырын, түйінін аша қоймайды, сырттай ғана хабар береді.

Бұл кемшілік М. Горький айтқан күнбе-күнгілікті актуальды мәселені көркемдікпен көрсетудегі қиындықтан келіп шығып отыр.

Тәжірибе толықтыру, үйрену жолында кейбір кемшіліктерді бастан өткере отырып, Б. Майлин ілгері ұмтылды, газеттік-журналдық очерктің әдебиетімізде кең өріс алуына ат салысты.

* * *

Әңгіме, көркем очеркке қоса әдебиетімізде фельетон түрін қалыптастыруға да Б. Майлин келелі еңбек сіңірген автордың бірінен саналады.

Жазушының фельетондық шығармаларын талдау, бағалаудан бұрын фельетондық туындының жалпы табиғатына, ерекшеліктеріне аз-кем тоқтала кетуіміз қажет.

Әдеби фельетон газеттік мақала мен көркем шығарманың аралығында тұратын туынды деп қаралады. Газет, журналдағы мақала мен корреспонденциядан әдеби фельетонның көркем шығармаға жуықтайтыны — онда сатира мен юмордың элементтері болады, бейнелі жеңіл тілмен жазылады. Көркем шығармадан ол қоғамдық-саяси өткір мазмұнымен, суреттелетін өмір фактілерінің нақтылығымен, үнділікті ділгер мәселелерге оқушы назарын аударуымен ерекшеленеді.

Саяси-тәрбиелік міндет атқара отырып, фельетонның үздік үлгілері көркем проза мен поэзия дәрежесіне дейін көтеріледі. Бұған орыс революцияшыл демократтары мен М. Е. Салтыков-Щедрин, А. П. Чеховтың сатиралық мұраларындағы фельетон жанрының тамаша нұсқалары мысал бола алады.

В. И. Ленин жаңа типтегі баспасөзді алғаш ұйымдастырғанда фельетонға көрнекті орын беруді қалады. Саяси сатираны жұмысшы табы жүргізіп жатқан идеялық-саяси күрестің өткір қаруы деп санады. Пролетариат әдебиетінің негізін қалаушы А. М. Горький де өз творчествосын фельетон жанрында бастағаны мәлім.

Социалистік революция жылдары Д. Бедный, В. Маяковский, А. Безыменскийдің фельетондары партиямыздың түрлі бояулардағы жауларына қарсы күрестегі құдіретті қаруы болды. Сондай-ақ ол шығармалар азамат соғысы күндері майдан мен тылдағы бойкүйездік; төрешілдік, өз құлқынын қуалаушылық т. б. жарамсыз едеттерді әшкереледі.

Советтік фельетон адам санасындағы капитализмнің қалдықтарын сынап шенейді, қоғамдық меншікке қол сұғушылықты, пайдакүнемдікті, төрешілдікті, әйгілейді, мақтаншақтарды, жарамсақтарды т. б. күлкі етеді.

Совет әдебиетінде И. Ильф, Д. Заславский, А. Колосов, Л. Ленч, С. Нариньяни, Г. Рыклин, О. Вишня, И. Рябов және басқа да фельетонның дарынды шеберлері өсіп жетілді. Өлеңмен жазылған фельетон үлгілерін С. Маршак, С. Михалков, т. б. творчествосынан табамыз.

Қазақтың революциядан бұрынғы жазба әдебиетінде прозаның фельетон түрі дамыған жоқ-ты. Фельетон жанрының жарыққа шығып, қалыптаса бастауы совет заманының жемісі.

Қазақ совет әдебиетінде фельетондық шығарманы ең көп жазған қаламгерлер І. Жансүгіров пен Б. Майлин еді. Республика кеңес жазушыларының тұңғыш съезінде (1934) сөйлеген сөзінде Х. Жұмалиев әдебиетіміздегі фельетон жанрының төркініне тоқтай келіп, «... Оқшауды нағыз фельетон деуге болмайды. Нағыз фельетонды жазған Ілияс, Бейімбет, бұл даусыз», — деп сол кездің өзінде бұл қаламгерлерге әділ баға берген-ді.

Оқшау, фельетон тыныш кабинетте отырып, ойдан шығарылып жазылатын нәрсе емес, ол өмір ағысына

құлаш ұра жүріп, құлақ естіген, көз шалған фактілерді жазушының ұшқыр ойымен жедел қорытып, өз кесімін көпшілікке білдіруінен туады. Фельетоншының трибунасы күнделікті баспасөз, газет беті де, аудиториясымың сан оқушылар қауымы. Бейімбет оқшаулары оның губерниялық, республикалық газеттерде қызмет атқарған жылдарында жазылған. Күнбе-күн газет редакциясына Қазақстанның тұс-тұсынан түсіп жататын сан алуан тілші хаттары авторға мол материал береді, қаламын жетелейді. «Сойқанды содырлардағы: оқшаулардың бірқатары-ақ жер-жерден келген тілші хаттарына негізделген. Сауатын шала-мұла аша бастаған шаруаның бір жапырақ қағазға икемсіз қолымен ұзын-ырғасы ғана түсірілген қысқа хабар-сигналдан өткір идеялы, қызық уақиғалы фельетон шығару үшін жазушының бай өмір тәжірибесі, тапқырлығы, шеберлігі керек-ақ.

Майлиннің жазушылық өнерін үйренген университеттерінің бірі Қостанайда шығарылып тұрған «Ауыл» газеті болды. «Ауыл» газетінің редакциясында істеген жылдары Бейімбет, әсіресе, оқшау-фельетонды көп жазған.

«Ауылдың» шыға бастағанына жыл толуына байланысты (бірінші саны 1923 жылдың 1 сентябрінде жарық көрген) 1924 ж. 1 сентябрьдегі санында газет редакторы М. Бейсенұлының «Ауылдың жүрегі әм жұлыны» (Бейімбет Майлыұлы) деген мақаласы басылған. Бейімбеттің өзіне тапсырылған міндетке соншалық жауапкершілікпен қарайтынын, қолына алған ісіне қалтқысыз беріле шұғылданғанын мақала авторы сүйсіне сипаттайды. «Ұзақ күнге дамыл жоқ, ойын-күлкіден тыс жатса-тұрса ойлайтыны «Ауыл», — дейді ол. Екінші бір тұста: «Жалғыз Бейімбет газет ісінің бәрін атқарады және үлгіреді», — деп жазады. Мақалада жазушының творчестволық еңбек сәтін аңғаратын мынадай қызықты жолдар бар. Газеттің кезекті номеріне материал тапшы болып қалғанда, біреуге міндеттелген мақала кезінде даяр болмай кешігіп қалғанда, салмақ тағы Бейімбетке түседі екен. «Бір мақалаға бола газеттің номерін тоқтатып қою Бейімбетке ұят. Отырып алып он минуттей тұртінді. Бір беттің жартысын алатын оқшау сөз даяр. Кейде өлең де шығып қалады» — дейді Бейсенұлы.

Бейімбет оқшауларының қандай жағдайда жарыққа келгенін, оларға тақырып болған уақиғаға, фактінің ізі суымай, әсер әлсіремей тұрғанда, оқшау күйінде газет оқушыларының назарына ұсынылып отырғанын жаңағы мақала бұлтарыссыз дәлелдейді.

Б. Майлиннің оқшау-фельетондарынан екі кітапша жарық көрді. Бірі — 1928 жылы «Еңбекші қазақ кітапханасы» сериясымен Қызылордада басылған «Сойқанды содырлар» (араб шрифтімен терілген), екіншісі — 1929 жылы Қызылордада шыққан «Кесінділер» (ұсақ оқшаулардан).

Бұл кітапшаларға автордың 1926—1928 жылдар арасында жазған шығармалары жиналған. Б. Майлиннің фельетондық мұрасы бұл екі кітапшамен тамамдалмайды, оның отызыншы жылдары жазылған біраз оқшау, фельетондары облыстық, республикалық газеттер беттерінде жарияланған.

«Кесінділер», «Сойқанды содырлардан» бір жыл соң баспадан шыққанымен, әуелі осы жинаққа көңіл аудару жөн, өйткені мұнда автордың 1926—27 жылдары жазылған шығармаларға қоса 27 жылы жазылған он шақты оқшауы енгізілген, демек жазушының шеберлік сатыларын байқауға бұның септігі де тиеді.

«Кесінділер» кітапшасының бұлай аталуының мәні — әр тұста газет бетінде жарық көрген оқшау-фельетондарын автордың кесіп, қиып алып жүріп, кейін жинақ етіп бастыруында. Бейімбеттің «Қарасы батты» дейтін оқшау фельетоны алғашында «Ауыл тілі» газетінің 1927 жылғы 2-санында басылады да, авторы «Малай» деген Бейімбеттің бүркеншік атымен көрсетіледі. Газеттің осы санында совет сайлауына қатысуға правосы жоқ бай, болыс, молда, би, төрелердің сықақ, суреттері басылған. Оқшау да болашақ сайлауда өз адамдарын өткізбөкші болып жүрген Тасберген сопы, Белденбоқ молда, Итаяқ бидің газеттегі карикатураны көріп үрейлері ұшқаны, үміттері үзілгені айтылады. Кейін бұл оқшау «Кесінділер» жинағына енгізіледі. Басқа оқшау фельетондардың нұсқаулары сол кездегі мерзімді баспасөз беттерінен табыла береді.

Ескерте кетерлік бір жай, аталған екі кітапшада фельетондық сипаты жоқ публицистикалық мақала, суреттеме-әңгіме ретінде қаралуы тиісті оқшаулар да жоқ емес. «Кесінділердегі» «Оңай олжа», «Аш, жалаңаш»,

«Баймолда» публицистикалық тенденциясы ашық мақалалар да, «Беркімбай — әскер», «Айшаның қайраты», «Жол үстіндегіні» қысқа әңгіме-суреттемелер деп қараған дұрыс. Сондай-ақ «Сойқанды содырлардағы» «Ескерілетін екі хат», «Жантөре мен Шаймерден», «Қақаң мен Жақаң», «Тап өзі» — елдегі кейбір жолсыздық, жөнсіздіктерді фельетондық бояусыз ашық сынау, баяндау — мақала стилінде жазылған материалдар. «Беркімбай — әскер» әңгімесінде Совет үкіметі арқасында байдың құлдық қамытын сыпырып тастап, әскер мектебіне түсіп оқып, білім алып, ауылға саналы азамат болып қайтқан Беркімбаймен танысамыз. Мұнда фельетонда болатындай юмор, сатира элементтері жоқ, біреудің іс-әрекет, мінез-болмысын сынау-шенеу, күлкі мазақ қылу мақсаты көзделмеген.

Баймолда сияқты совет болысының («Баймолда») өз міндетіне салақ қарап, халық мұңына құлақ аспағанын сынау үшін де автор публицистикалық тәсілді қалап алады.

Қаладан келген досы Сәлімнің Баймолданың кемшіліктерін көрсетіп, оған қатты реніш білдіруі ащы шындықты бетің бар, жүзің бар демей ашып салған өткір сын, мұнда әзіл-сықақ болуы мүмкін де емес.

«Сен адамшылықтан шыққан екенсің, — деді Сәлім, — көзі ашық, оны-мұны біледі, ел жайын ойласа, осы ойлар деп ел сені сайлап отыр. Сол жұртқа сен не істеп отырсың? Арызбен барғанды ақсақалға сілтейтін көрінесің. Жәбірленген, езілгендердің саны жоқ. Оларға қол ұшын беруді білмейсің, ел шаруашылығы күйзелуде, оларға шаруашылығын көтеруге басшылық керек; оқу оқыту жұмысы таза бүркеулі, мектеп балалары дөп ойнап жүр...»⁵⁷

Елдегі ескілікпен белдесіп, жаңаны уағыздап жүрген тілшілерге зорлық көрсетіп, жала жабушылардан арашалап отыру қажеттігін көрсеткен, «Әлекең аяқ алысы», «Ескерілетін екі хат» («Сойқанды содырлар» жинағында) ешбір әсірелеусіз, болған фактілерді көрсете отырып, жазылған сын мақала.

Жазушы екі жинағын да оқшаулар деп атаған, өйткені ол тұста фельетон деген термин қолданылмаған. Сын мақала да, фельетондық сипаты бар туынды да,

⁵⁷ «Кесінділер», 30-бет.

тіпті көркем әңгіме де біркезде оқшау, оқшаулау қатарына жатқызыла бергенін көреміз. Мысалы, бұл күнде қалың оқушыға әбден таныс «Айранбай», «Құлақ», «Сахарда», «Биағалар өтірік айтады» (кейін «Қайнаға өтірік айтады» делініп өзгертілген) сияқты Бейімбеттің көркем әңгімелері алғашқы рет «Ауыл» газетінде басылғанда («Ауылдың», 1923 жылғы 19 ноябрьдегі, 1924 жылғы 8 март, 9 апрель, 21 майдағы сандарында) «Оқшау» деген түсініктемемен шыққан. Белгілі «Раушан — коммунист» шығармасының алғашқы нұсқасының басы «Ауылдың» 1923 жылғы декабрьдің 24-санында «оқшаулау» бұрыштамасымен басылады.

Майлиннің жоғарғы екі жинағында да оқшау-фельетонға қойылар талапқа жауап берерліктей, кеселді құбылыстарды өткір қаламға шанышқан шығармалар елеулі орын алады.

«Кесінділердегі» оқшаулар жазушының бірқатар әңгімелерімен тақырыптас, сюжеті ұқсас, идеясы үндес келеді. Қалың малға сатылған қыз, малы арқасында көп әйел алған бай, мырза, дін пердесін бүркеніп елді алдаған дүмше молда, әкімшілік бабын өз пайдасына жаратқан қызметкер, махаббат сезіміне тұрақсыз суайт жігіт т. б. Автор осындайларды сықақ қылады.

Жарамсыз құбылысты қысқа сюжетпен суреттеп мысқылдауда жазушының шеберлігі «Салқамбай тоба қылды», «Протокол», «Жұмбақ билеті» оқшауларында бірсыдырғы байқалады.

Феодалдық қоғамның салтынан қалған қыздың бас бостандығын аяққа басу, қалың мал алу дәстүрі Совет үкіметі орнағаннан соңғы алғашқы жылдар ішінде жойылып кете қойған жоқ. Мұндай жарамсыз дәстүрдің қалдықтарымен күресу, жең ұшынан жалғасып, қалың мал алып, қызды сүймесіне зорлап қосу сияқты қылықтың тамырына балта шабу бұл тұста актуальді мәселе, атқарылмақ міндеттің бірі болды. «Салқамбай тоба қылды» оқшауы осындай идеялық нысанадан жазылады. Революциядан бұрын қыздың басын саудаға салу ерсілігі жоқ, екінің бірі істейтін әдеттегі әрекет болса, енді жағдай өзгеше, совет заңына қайшы жасалған қадам жауапсыз, ескерусіз қалмайды. Міне, Мәлік байға ұзатқан қызы Күләштің қалың малы есебінен астына ат алып мінген Салқамбай осындай күйге ұшы-

райды. Кедейге кенеттен біткен жақсы ат әркімнің-ақ көзіне түсе береді, аттың өкше ізін сұрастырушылар оның қалың малдан келгенін анықтайды. Осы жағдаймен мазасы кеткен Салмақбай өзінің жаза басқанын түсінеді, қатты қынжылады, қалың малға қызықпауға тоба қылады.

Нақты фактіге негізделе тұрса да бұл қалың мал қырсығын жалпылай әйгілейтін шартты оқшау-фельетон да өзінің маңызды мәселені қозғауы жөнінен проблемалық фельетон сипатын аңғартады.

Әңгімелеріндегідей ұсақ фактіден үлкен түйін жасауға Бейімбеттің ұсталығы оның оқшауларынан да сезіліп отырады. Ақбаланың тоқтысы, Салқамбайдың ала аяқ аты, Боқбасардың шоқпары сияқты елеусіз нәрселердің төңірегінде уақиға құрып-ақ жазушы өрескелдікті шенеп береді.

Протокол оқшауында әкімшілік буына піскен ауылнай өзіне дұрыс қонақасы бермеген Боқбасардың үйіндегі жас ағаштан жасалған шоқпарды көріп, ұрлап ағаш кестің деп оның үстінен протокол жасайды. Шынында ұрлаған ағашты шаналап ауласына тасып алған Сапарбек мұртынан күледі: үйінде қонақ болып, қазыға тойып шыққан ауылнай мұның қылмысын жылы жауып кетеді. Момын шаруаға өктемдік көрсетіп, өтірік жаламен басын шырғаға салған ауылнай халық сенімінен айырылып, ақырында орнынан түсіріледі. Осылай елеусіз фактіден басталған оқшау елеулі саяси түйінмен бітеді.

Тақырып тапшылығы дегенді білмеген Бейімбет газеттегі карикатура, мақала-хабар негізінде де оқиға желісін тартып, оқшау жаза береді, сонда олардың мағынасын бұрынғысынан тереңдете, оқушыға берер әсерін күшейте түседі. Мысалы, «Қарасы батты», «Жұмақ билеті» оқшаулары газетте басылған карикатура, хабардан шығарылып жазылады. Бұл материалдар авторға тақырып белгілеуге жәрдем етеді де, сол тақырып төңірегінде оның қиялын қозғайды. Айталық, Москвада сол кезде шығып тұрған «Беднота» газетінің бір санында «Жұмаққа кіретін» билет жасап сауда етпекші болған аферист Сейіт туралы басылған шағын хабардан жазушы сатиралық уыты мол оқшау жазып шығарады. Жұмаққа кіретін билет кімге қажет, неліктен оның бағасы әртүрлі деген сұрақтарға жауап іздес-

тірген болып отырып автор байларды, жуан-шонжарларды сілейте сықақ етеді, діннің жалғандық сырын ашады.

«Ақшаң болса, билетті аласың да, көкке қарай қайқайып тартып отырасың», — деп қуландырады автор. Ғажап билеттің бағасының 500 сомнан 20 мың сомға дейін көтерілуінің мәнісін де түсіндіреді Бейімбет. Бұл өмірде әр нәрсеге тойымсыз байлар ол дүниеде де қанағатсыздық қалпын өзгертпейді, ал жұмақ рахаты алған билетінің құнына өлшеніп берілмек. Бір хор қызын азсынған бай екі-үш қыз алса да оның қолын қағатын ешкім жоқ, бірақ ол жұмақ билетін осыған сәйкесті жоғары бағаға сатып алуы тиісті.

Оқшауының сыртқы түрін момақан адамның қарапайым топшылауы түрінде баяндаған жазушы оның астарын өткір әшкерелеушілік, жауынгер атеистік сипатта береді.

Жауынгер сатиралық жанр-фельетон адамдарға идеялық-саяси, моральдық тәрбие беруде зор роль атқаратыны мәлім. Адам санасындағы ескі, еңбекші мүддесіне қарсы қоғамнан сіңіп қалған сарқыншақ, тамыр-түбірді тазартып, социалистік, коммунистік мораль ұрығын себу міндетін партиялық тұрғыдан шешуге ұран көтерерлік, жәрдемін тигізерлік оқшау-фельетон — адасқанға әділ сыншы, түзелмейтінге қатал соққыдай әсер береді.

Советтік қоғам табиғатына қонымсыз, ілгері басуымызға азды-көпті кедергі боларлық әрекеттерді әшкерелеу, қаулап өсіп келе жатқан жаңа өркенді шырмауықша орап алып, оның түйнек шашуын кешеуілдетерлік, жемісін семдірерлік кесепат құбылыстарды тез көріп, қолма-қол тазартуға үндеу, өмірдегі өрескелдікті, оғаштықты көптің талқысына сүйреп салып, күлкі ету, жаңылысқан, ауыс басқандарға сабақ беріп, жөн сілтеу фельетоншы атқаруға лайықты аса маңызды идеологиялық жұмыс болып саналады.

Творчество күшін халықты коммунистік рухта тәрбиелеу мақсатына жұмсауға ұмтылған Майлин осы бағыттан, осы межеден аумай қалам тартады.

Бейімбеттің «Сойқанды содырлар» кітапшасына негіз болған өмір материалы 25—30 жылдарда, әсіресе, ауыл жағдайында төбе көрсеткен кейбір реңсіз құбылыстар, сырт пішіні күлкілі, ішкі мазмұны ренішті —

болмыстар еді. Олардан жарамсыз әдеттің жетегінде кетіп, жаңа талапқа ілесе алмай, өмірдің соңғы сапында салақтағандарды, сорақы қылықтарымен ел тынышын кетірген әпербақандар мен жалақор, зорлықшыларды, парақорлар мен жымысқы құлдарды т. с. с. кездестіреміз.

Газет фельетоншысы болған Бейімбет сын сөмсерін аталған қырсықтарға қарсы сермеді, оның шығармаларында әшкерелеушілік әуен басым болды.

Майлиннің фельетон жазудағы өзіндік шеберлігі, стиль ерекшелігі бірден көзге шалынады.

Жазушы фельетондарының көпшілігі тұрмыстық әңгіме сипатта болып, кіші-гірім сюжетке құрылады, жұмсақ юмормен оқушыны еріксіз жетелеп отырады.

Тұрмыстық әңгіме стилімен жазылған оқшау, фельетондардан «Қыздың зары», «Тұрт, шайтан, тұрт!», «Ағаш атқа жіп құйысқан» нұсқалары келісімді шыққан. Алдыңғы екі оқшауда әйел басындағы қайғы-қасірет, теңсіздік, бақытсыздықты, зорлық-қиянатты көрсетіп, автор соларға араша түседі, ескі салтты, қате ұғымды шенейді. Сүймесіне ұзатылып кетерде, қыздың мұңын білдіріп, сыңсып жылауын «әдет» деп түсінеді («Қыздың зары»), оны қызық көріп тыңдайды, қыздың зарына құлақ асып, қол ұшын беруші сирек. Автор зарлы қыз Шырынкүлге теңдік-бақыт жолын сілтейді. Шырынкүл қайғысы басына түскен талай қазақ қыздарының бұл оқшауға құлақ түргені, бойына қайрат алғаны сөзсіз. Өйткені «Қыздың зары» әуелі «Ауыл тілі» газетінің 1926 жылғы 20 санында басылады.

Бұрынғы «әйелімнен айрылдым» деп өтірік акт жасатып, жас тоқал алған Қожаның («Тұрт, шайтан, тұрт!») кейіннен қулығы ашылып, басы әуреге қалғанын автор әжуа қылады.

Кейбір жастардың сөз жүзінде ескілік әдет-ғұрыпқа қарсы болғансып жүріп, іоке келгенде, сол ескі әдет-ырымға шырмалып шыға алмайтын фактісін «Ағаш атқа жіп құйысқан» оқшауында күлкі ете отырып, жастарға ескіліктен аулақ болуға үндейді.

Өкіл болып, түрлі тапсырмамен елге шыққанда, жұмыс бабын, заң тұжырымын теріс қолданып, өз пайдасын күйттеп, шаруаға қытымыр төрешілдік, дөрекі мінез байқатқан әпербақан ұр да жықтарды автор әсіресе ащы мысқылдайды, мінін бадырайтып бетіне басады.

«Әкімшілік күші» (1926), «Жігітшілік», «Көк ала бие» (1928), «Тірі өгіз терісі төрт жарым сом» (1928) осындай оқшаулар. Бұларда юмор сатираға орын береді.

Әдетте фактіні жеңіл юмормен суреттейтін автор бұл шығармаларда нағыз сықақ уытты фельетон жазады, теріс қылық, содырлықты ілгеріде болдырмауға ат салысады. Халық арасында совет заңын бұрмаламай іске асырса, «момын шаруа масайрап отырып, шаруасын өркендетуге кіріспекші» («Әкімшілік күші»), міне фельетоншының нұсқау нысанасы, ұсынбақ идеясы осы жолдардан білінеді.

Мекемедегі орынға ие болғанына мәз, қолынан келері аз, қуыс кеуде, құр көлеңке, бөспе мақтаншақ кейбір қызметкерсымақтарды автор «Перевод», «Рақымбайдың мақаласы», «Ұяттан адам өлген бе?» оқшауларында сынға алады.

Қоғамдық-саяси қызмет көрсетуде өз рольдерін жөнді түсінбей, жауапсыздыққа, босандыққа, оралымсыздыққа салынып, жұмыстарын ақсатқандарды «Сайлау», «Пәленің мыңы Сырда», «Газет қоры» оқшауларында сынап мінеп өтеді. Алдыңғы топ оқушыларда мақтаншақ, қолынан келместі беліне байлайтындар әжуа етілсе, соңғы топ оқшауларда жасқаншақ, әркімнің жетегінде, шылауында кететін солбырларды сілкілейді.

Жазушының «Әлидің хаты», «Қаудыр тон», «Шала адвокат» оқшаулары ашыққауыздылықты сынайды, қырағылыққа баулиды.

«Дөңгелек» жетім, «езілген» малайлығын куәландырған анықтаманы пайдаланып, партия мектебіне оқуға түскен Әшірбек ретін тауып партияға да кіріп алмақ болады («Әлидің хаты»).

Үстіне киген қаудыр тонымен («Қаудыр тон») өзін сіңірі шыққан кедей етіп көрсетіп, астыртын араға жүріп, қыз сатып қалтасын параға толтыратындар да; сот маңын сағалап, тергеуге ісі түскен момындарды жағалап, соларға қамқорлық көрсеткенсіп, заң жолын түсіндіргенсіп ұшып-қонып жүріп, өзіне пайда түсіретін пысық шала адвокаттар да бар («Шала адвокат»).

Еңбекшінің қырағы көзі бұндайлардың үстіндегі киіміне, қолындағы куәлігіне алданып қалмай, онан әрі өтіп, ішкі сырына бойлай түсуі керек, қулардың амал-айлаларын әшкерелей білуі тиіс — міне фельетоншы

осыны қалайды, оның қырағылыққа шақыратын аталған оқшауларының кезеңінде проблемалық маңызы болғанын құптауымыз керек.

Б. Майлиннің «Ауыл», «Ауыл тілі», «Еңбекші қазақ» газеттерінде бірсыпыра уақыт әдеби қызметкер міндетін атқарғаны мәлім. Осы кезде жазушы қаламынан туған оқшаулардың біразы жиналып кітап болып басылмай, сол газет беттерінде қалған. «Ауыл» газетінің 1924, 1925 жылдардағы сандарында, «Ауыл тілінің» 1926, 1927, 1928 жылдардағы сандарында, «Еңбекші қазақ» (кейін «Социалистік Қазақстан») газеттерінің 1925—1935 жылдардағы сандарында көптеген оқшау-фельетон, әңгімелері басылады.

Молда-сопыларды, бақсы-балгерлерді әшкерелейтін әңгімелер де, оқшаулар да Бейімбетте жиі табылады. «Ақырзаман», «Рахиланың көк тұсағы» аталған оқшаулар молда-сопыны сықақтайды. «Ақырзаман» оқшауының бір ерекшелігі — ол өлеңмен жазылған. Оқшаудың идеялық-көркемдік шешімі жарасты. Ертең «Ақырзаман» болады-мыс деп молданың өз құлқынын ойлап, ойдан таратқан қауесеттерге сеніп ел үрейленгенде, жазушы жұрт назарын туар күнге аударады. Күнмен бірге молданың ел басына төндірген түнегі де серпіліп сала береді. Табиғат құбылысының әрқашан дін өтірігіне қарама-қарсы келетінін, онымен сыйыспайтынын автор үйлесімді бейнелейді. «Рахиланың көк тұсағы», «Керім молда», «Не деді екен» дейтін оқшауларды дінге қарсы атеистік тәрбие мәселесін көтеруге арналады.

«Сойқанды содырлардан» белгілі әкімшілік, төрешілдік міндерді сынауға автор кейінірек жазған «Қыз басына 20 сом», «Қолым қойдым Жантайып», «Жасасын Мұсабай», «Зікірияның жыры», «Сағымбай — айқай, сарапшы — Қалтай», «Үгітші мен қыз» т. б. фельетондарында қайта оралады. Елге санақ алуға келген жұмысын былай қойып, тергеу жүргізіп, сот құрып, үкім шығаратын өкіл Жантаев, қара жерге шана жектіріп, ел аралап қонақасы жейтін Мұсабай болыс, ерсілігі ел аузында жыр болған Зікірия сықылды «деміне нан пісірген» сабаздарға автор сатира найзасын сұғады, оңалмастай етіп жаралайды, халық алдына сілікпелерін шығарады.

Кеңес орнына туысқан-ағайындарын сайлауға тырысу, жақынының әкімшілік күшіне арқа сүйеп, біреу-

ден кегін қайыруға ұмтылу әдеттері «Құда-құдағайлық жолы», «Болыстың құдасы» оқшауларында сынға алынады.

Фельетон, әдетте, бір орында, бір мезгілде, аз ғана адамдардың келіссіз қылықтарын әсірелеп көрсетумен тынады. Бейімбетте әр жерде, әр тұста бой көрсеткен ұқсас фактілерді жинақтап бір фельетон шеңберіне сыйғызып, күрделі шығарма жазу тәжірибесі байқалады. Мысалы, оның «Қос прокурор, бір судья» атты фельетоны осындай.

Жоғарыда біз жазушы оқшау фельетондарының таңдаулы нұсқаларын ғана идеялық-тақырыптық, көркемдік тұрғыдан шолып өттік.

Әңгіме шебері бола отырып, фельетон түрінде де қомақты мұра қалдырған В. Майлиннің соңғы туындыларының жалпы көркемдік ерекшеліктері, өзіндік өрнек-баяуы жайлы мынадай қорытынды түйінге келуге болар еді.

Бірінші, халық өміріне зер салған, тұрмыс ағымын қадағалай байқаған жазушының фельетондарының тақырыбы сан алуан, көтерген мәселелері актуальді, ұсынған идеясы айқын, ұстамды, сыны, мысқылы ұстарадай өткір.

Екінші, Бейімбет фельетондарын тұтастай қарастырғанда, оның тақырып алуында, уақиға құруында, тілінде өзіндік өрнегінен жазбайтынын, бұрын әңгімелерінен оқушыға таныс кестесінің көмескіленбейтінін сезесің, шығарманы оқып отырғанда, авторының кім екенін қателеспей айта аласың. Бейімбет көп оқшау-фельетондарын бүркеншік атпен жариялайды. Мысалы, «Шаңқан», «Малай», «Жолаушы», «Қорғасын», «Мен», «Мтай», «Б-т», «М-й», «М», «Б». Авторы осылайша шартты белгіленген шығарманы тек стильдік сипатына қарай ажыратуға болады. Әлгідей авторы шартты қойылған шығармалардың Бейімбеттікі екенін әркім-ақ ажырата алады. Неліктен бұлай? Мұның себебі — жазушының ешкімге ұқсамайтын, тек өзіне ғана тән көркемдік тәсілі, танымал баяу-нақышы болуында.

Үшінші, юморист жазушының оқшау-фельетондарына ат қоюдағы тапқырлығы бірден көзге түседі, ол аттар, біріншіден, қарапайым, әркімге түсінікті болса, екіншіден, күлдіргі, ойнақы, есте қаларлықтай болады да, суреттелмек уақиғаның түйінін қолыңа ұстатады.

Айталық, «Ақбаланың тоқтысы», «Рахиланың көк тұсағы», «Көкемнің белбеуі», «Көкала бие», «Мұқыл сиыр, қызыл бұзау» сырттай үйреншікті атаулар көрінсе де, оқушыны өзіне ынтықтыра алады. Кейде автор оқшауынның атына тұтас сөйлем келтіреді. «Салқамбай тоба қылды», «Протокол істей салып едім», «Айнажанның соры ғой», «Ұл туса, Менкеден тусын» т. б. Ат қоюдың тағы бір түрі — мақал, мәтел, айшықты сөздерді қолдану. «Пәленің мыңы сырда», «Ағаш атқа жіп құйысқан», «Түрт, шайтан, түрт!» т. с. с.

Оқшау жаза жүре, автордың оларға ат қоюда тапқырлығы да жетіле түседі. «Тірі өгіз терісі төрт жарым сом», «Сағымбай — айқай, сарапшы — Қалтай», «Ви-diшь, человек занят», «Окрана шешей, осы жолың жолақ» сияқты оқшауларды оқымай тұрып, күле бастайсың. Оларда бір өрескелдіктің беті ашылатынын болжайсың да оқып шыққанша асығасың.

Төртінші, Майлиннің әңгіме жазудағы ұсталығы оқшау, фельетондарынан да айқын білінеді. Ол, әсіресе, оқшаудың басталуына, уақиғаның өрбітіле баяндалуына, айтылмақ фактіге ұқсас жайларды шегініс арқылы білдіре кетуге епті келеді. «Әлидің хаты» оқшауында бір мырза біз даусымыздан айрылғанбыз деп сыбырлап сөйлеп, істі сыбырмен, құпия бітіретінін баяндай келіп, автор Әлидің де Әшірбекке пиғылыңды ешкімге білдірме, ептеп, байқаусыз іс қыл деп ақыл бергенін айтады. «Ақ шайыға ораулы» оқшауында Ниязбек байдың нағашысына қашып кеткен Айша деген қызының үстінен арыз жаздырып, қызым ақ шайыға ораулы 160 червон пұл алып кетті деп өтірік айтқанын мәлімдей келіп, автор шегініс жасап, өткендегі осындай бір уақиғаны есіне алады. Баяғыда Жантуар дегеннің қызы Еркебала қашып кеткенде, әкесі қызым 120 сом 37 жарым тиын ақша әкетті деп арыздаған екен. Екі жақ соңынан бітіскен соң, Жантуар арызында тиынды нандыру үшін айттым депті. «Кім ұры» дейтін оқшауында автор халыққа кеңінен мәлім Біржан мен Сараның айтысынан үзінді алып, ұрлықшыны сықақ қылады. Бұрын Біржан мен Сараның өлеңін айтқандар:

Төрт қызын Тұрысбектің қасына алып,
Ақ үйден шыға келді Найман шалдап, —

дейтін болса, бұдан былай оны өзгертіп:

«Қасына мелициені ертіп алып,
Түрмеге кіріп кетті Найман шалдап! —

деп жыр қылуында сөз жоқ»⁵⁸, — дейді автор. Мұндай тәсіл жазушының ауызекі әңгімеге жүйріктігін, оқшауда көтерген мәселені қызғылықты, жеңіл ұтымды қиыстыратынын дәлелдейді.

Бесінші, фельетонның мазмұнын белгілі мақал-мәтелде түйілген ойдың дұрыстығын дәлелдеу түрінде құратын тәсіл де Бейімбеттен жиі табылады. Айталық, «Көкемнің белбеуі» дейтін оқшауын ол осылай жазған. «Балалы үйдің ұрлығы жатпас» дейтін мәтелді арқау ете отырып, автор Сыздық дейтіннің ұрлығын оның кішкене қызы сәбилік аңғалдықпен ашып бергенін қызық әңгіме етеді.

Алтыншы, оқшау-фельетонды келісімді аяқтаудың мәні зор. Бірыңғай «осылай болу керек», «мынаны іске асыру керек» дегендей тура нұсқау тұжырым айтумен аяқтау лайықты бола бермейді. Бейімбет оқшау-фельетондарын аяқтауда әртүрлі тәсіл қолдануға тырысады.

Бірсыпыра оқшауларда автордың позициясы айқын көрініп, не талап ететіні ашық айтылады. Жолсыздықты, жөнсіздікті тексеру керектігін, шара қолдану қажеттігін автор бүкпей айта кетеді, я болмаса, жоғары орындардың бұл уақиғаға назарын аудара салады. Кейде жарамсыз қылығын сынап отырған адамды өзі есіркегендей, соның ыңғайына жығылғандай билік айтады. Бірақ ол биліктің кекесінмен, ирониямен айтылғанын түсіну қиын болмайды. Мысалға «Сайлау», «Видишь, человек занят» оқшауларын алсақ та жеткілікті болар. Сайлау жиылысы өтіп жатқанда баяндама тыңдаудың не қажеті бар, бірден сайлауды өткізейік, малымыз қаралмай қалды деп дігірлеген ақсақалға қарата автор «бұл малын баға алмай жүрген бай, оны әурелемей-ақ қойыңдар, сайлауды кедейлер өткізсін», — дейді. Сырт қарағанда, ақсақалға болысып, оны жиылыстан босатқан болып отырып, ондайларды сайлаудың маңына жолатпау міндетін қояды. Төрешілдік қалпымен қолым тимейді деп сылтауратып ел арасында жұмыс істемейтін Оспан болыстың («Видишь, человек занят») қолын босату үшін, өзін жұмыстан босату керек дегенді ұсынады. Енді бірқатар оқшауларда пәлендей кесім айтыл-

⁵⁸ «Сойқанды содырлар», 110-бет.

май, уақиғаны суреттеумен шектелу, бұл қалай дегендей сұрақ қою, жанама қорытынды орын алады. «Тұрт, шайтан, тұрт!» «Пәленің мыңы сырда», «Жігітшілік», «Кім ұры» т. б. осылай бітеді.

Жетінші, Б. Майлиннің оқшау-фельетондарының тілі жеңіл, әркімге түсінікті, оралымды, бейнелі болып келеді. Автор орынды жерінде мақал, мәтел, қанатты сөздерді бастапқы күйінде де, мағынасын сақтап, түрін өзгертіп те ала береді. Мақал, мәтелге үндес, жаңа сөз тіркестерін жасайтыны да көрінеді.

Бір нәрсе мен екінші нәрсенің қарама-қарсы, алшақтығын білдіру үшін айтылатын «Үш қайнаса сорпасы қосылмайды» дейтін халық мәтелі бар. Бұқпантайлап еңбекшілерге қулық жасайтын алаяқтарды Бейімбет «Еңбекші көпшілігімен мың қайнаса сорпасы қосылмайтындар» деп атайды. Олардың мүддесінің еңбекшілер мүддесінен соншалық қашық тұрғанын баса айту үшін, ол «үш қайнасаның» орнына «мың қайнаса» деп әсірелейді. Істің ретін білмей, бұрынғысынан бұзып, бүлдіріп алуды «Қас түзеймін деп көз шығарумен бірдей» деп бейнелейді. «Қой терісін жамылған қасқыр» делінетін ұғымның орнына «Кеңес мөрін тон қылып жамылады» дейді. «Өлімнен ұят күшті» мәтелін «Ұяттан адам өлген бе?» деп өзгертеді. «Қолыңа шырақ етіп ұста» дегенді «Қолыңа тал етіп ұста» дейді. Біреудің пысықтығын, епті, алғырлығын сипаттағанда, «Келе жатқанның жетпенін, бара жатқанның балтасын алады» деп мәтел тәріздес сөз тіркесін жасайды. Сөзді ирониялық кекесіндік бояуда қолдану, бұл ретте орыс сөздерін, сөйлемін кірістіріп отыру едәуір орын алады. («Товарищ, рукопожатие отменяется», «Видишь, человек занят» оқшауы) т. с. с.

Сегізінші, Майлин оқшау, фельетондарының бір ұтымды жағы — олар көбіне тұрмыстық әңгіме түрінде қызғылықты баяндалады, оқушы ойында сақталмайтын фактілерді тізу оларда кездеспейді. Көркемдік өрнегіне сәйкесті автор шығармаларын фельетон-новелла деп қарауға болады. Сөйтіп, Бейімбеттің күлдіргі әңгімесі мен фельетонының арасында тақырыптық та, көркемдік те біраз ұқсастықтар табылады.

Автор фельетондарында өмірде кездесетін жарамсыз, ұқсынсыз құбылыстарды дер кезінде, қолма-қол әшкерелеп, жолсыздық-өрескелдік атаулыны күлкі ете-

ді. Ал күлкінің күші өлшеусіз зор. Күлкі, мысқылға ілінуден сескенбейтін жан болмайды. «Еш нәрседен қорықпаймын деушінің өзі де күлкіден қашады», — дейді Н. В. Гоголь.

Жазушы фельетондары тек күлкі үшін оқылатын жеңіл-желпі анекдот тәрізді шығарма емес, күлкісінің астары бар, көздеген нысанасы айқын, азаматтық әуені күшті әдеби туынды.

* * *

Бейімбет Майлиннің проза жанрындағы шығармаларының ішінде бірсыпыра повестері, аяқталмаған романдары болғанымен ол бәрінен бұрын қазақ совет әдебиеті тарихында көпке танылған шебер әңгімеші-новеллист болып қалды. Автор творчествосын поэзиядан бастады, біраз уақыт поэзия, проза және драмалық шығармаларды қатар жазып келді, ақырында, прозаға біржола тұрақтады. Бейімбеттің прозаны қалауының бірінші себебі, «қазақ жазушысының жүзден тоқсан тоғызы өлеңші» (Сәбит) болғандықтан, көркем қара сөзге қазақ әдебиетінің кедейлігін ойлап, сол кетікті толтыруды көздеу болса, екінші себебі, көркем қара сөзге қаламының оңтайлылығы, икемділігі, шеберлігі болды.

Б. Майлиннің әңгіме, очерк пен фельетон саласындағы туындыларын тұтас бағалағанда, олардың әдебиетіміздегі жасаң жанрды дамытып, жетілдіруге қосылған елеулі үлес болғанын айтамыз.

Көркем әңгіме зергері ретінде Майлин әдебиетімізге өзінің сүйікті тақырыбын, қызғылықты кейіпкерлер тобын, өзінің көркемдік мәнерін әкелді.

Ол өзі жетік білетін өмір құбылысына үңілді, қазақ жеріндегі терең революциялық даму салдарынан болған еңбекші шаруаның психологиясындағы түбірлі өзгерістерді көрді осы диалектикалық болмысты көркем сөзбен өрнектеді.

Адам санасындағы ескі идеологияның қалдықтарына қарсы күресте Бейімбет оқшау сөз, фельетон сықылды газет, журналдық жедел, өткір жанрларды қолданды. Тұрмыстағы сүреңсіз, сорақы қылықтарды, төрешілдік, бейбастақтықтарды, ескі әдет-ғұрыпты қалтарыста қалдырмай әшкерелеп отырды, советтік моральдан шет әрекет жасал фельетон объектісіне айналғандардың бетін күлкі шыбыртқысымен оскылады.

Социалистік жаңару қарқынына ілесе жазылған Майлиннің очерктерінде сол күндердің тынысы, бесжылдықтар балғасын солқылдата соққан еңбек ерлерінің дүбірі сезіледі.

Әңгіме, очерк пен фельетондай эпостық шағын жанрда жазуға Бейімбет мерзімді баспасөзде қызмет атқара жүріп төселді, ол газет мектебінен өтті, үйренді. Көркем прозаға тән түр шағындығын, ой айқындығын, дәлдігін газет тәжірибесі арқылы қалыптастырады.

Бейімбеттің таңдаулы әңгімелері, очерк, фельетондары алдымен газет, журнал беттерінде жарық көрді, баспаханалық бояуы кешпей тұрып, оқушыларының қолына тиді. Бірақ олар сол газет, журнал беттерінде біртіндеп ұмытылып қалған жоқ, әр кезеңде оқушысынан ажыраспай, олардың рухани қажетіне жарады, кітаптан кітапқа көшіп, қайта бастырылып келеді.

Бейімбет Майлин проза жазу өнеріне, негізінде, шағын әңгіме арқылы төселді де, повесть пен роман сияқты көлемді туындыларға ауысты, шеберлігін шындай түсті.

ӨЗЕКТІ ТАҚЫРЫПТАР, ӨМІРШЕҢ ОБРАЗДАР

Жазушы талантына екі түрлі өлшем бар: бірі — өмірді кең қамтып суреттей алу, екіншісі — көп қырлы да өміршең образ жасау.

Н. А. Добролюбов

Социалистік революция және әйел тағдыры қазақ әдебиетінде ең көп жырланған, суреттелген тақырыптардың бірі. Бұлай болуы түсінікті де. Революцияға дейінгі қазақ әйелінің халі әсіресе мүшкіл болды. Тұтастай дерлік сауатсыз, саяси правосыз мал есебінде саудаға түсетін, махаббат еркінсіз, қалың малдың құрбаны болған қазақтың әйел, қыздары қайғылы өмірді бастарынан кешірді. Октябрь жеңді. Совет өкіметі әйелдерді бүтіндей азат етті, ерлермен бірдей тең право берді. Қайғы-қасіреттің қара көрпесін серпіп тастаған әйел-азамат сауатын ашты, дәуір тынысын сезінді, әлеуметтік жұмысқа араласты, саяси басшы дәрежесіне дейін көтерілді. Қазақ әйелі өміріндегі осындай ғажайып өзгерістер қай қаламгерді де толғандырды. Майлиннің біраз әңгіме повестерінің әйел теңдігінің кешегісі мен бүгінгісін көрсетуге арналуы да осыдан. Жазушы жаңа заманның әйелге әкелген бақытын тиісінше бағалау үшін, өткен өмірдің қырсығын да ашып салады.

Бұл ретте жазушының махаббат трагедиясын толғайтын «Шұғаның белгісі» (1915—1922) мен әйел теңдігінің жеңісін суреттейтін «Раушан — коммунист» (1923—1927) повестері ерекше назар аударуды, идеялық-көркемдік тұрғыдан талдауды қажет ететін кесек туындылар деп қарауымыз керек.

«Шұғаның белгісі» повесінің алғаш жазылып, тұңғыш жарияланған жылы туралы түрлі пікірлер айтылып жүр. Кейбір әдебиетшілер «Шұғаның белгісі» повесінің әуелгі варианты 1914 жылы қолжазба «Садақ» журналының үш номерінде жарияланды десе, екіншілер оның жариялануын 1915—1916 жылдары деп шамалайды да, ол нұсқа мен кітаптарда жарияланып жүрген тексттің арасында өзгешелік бар-жоғын ашып айтпайды.

«Шұғаның белгісінің» алғаш жарық көруіне не себеп болғанын башқұрт ақыны Сәйфи Құдаш былайша есіне алады: «Уфадағы «Ғалия» медресесіндегі тіл мен әдебиет пәнінің мұғалімі Ғалымжан Ибрагимов 1916 жылдың февралінің аяқ кезінде шәкірттерге қалаған тақырыбына шығарма жазып келуге тапсырма берді. Сол тапсырмадан кейін Бейімбет мұғалімге «Шұғаның белгісін» әкеліп таныстырды. Ал бұл шығармасын Бейімбет сол тапсырма бойынша жазып әкелгенін, не бұрын жазып қойса да мұғалімге енді көрсетіп отырғанын білмедім», — дегенді айтады.

Шығарманың тұңғыш жариялануы мен көркемдігі туралы ол: «Бимұхамед Майлиннің хикаясы, менің пікірімше, сол уақытта жазылған шығармалар арасындағы ең көлемдісі және жақсысы еді. Ол қазақ тілінде Бимұхаметтің өз редакторлығымен шығарылып тұрған қолжазба «Садақ» журналында жарияланды. Бимұхамед Майлиннің «Шұғаның белгісі» хикаясының тарихы осындай... Хикаяның бірінші варианты мен қазіргі варианты арасындағы ұқсастықтар қандай, бұл туралы айта алмаймын. Мәселенің бұл жақтарын тексеру қазақ зерттеушілері мен әдебиет білімпаздарының үлесіне қалады»¹, — деп жазды.

«Садақтың» «Шұғаның белгісі» жазылған сандарының архивта сақталып қалмауы үзілді-кесілді пікір білдіруді қиындатады.

Майлинмен «Ғалия» медресесінде бірге оқыған Сәйфи Құдаш пен Әбдірахман Мұстафиндердің естеліктеріне сүйене отырып, «Шұғаның белгісінің» тұңғыш жариялануы туралы болжам айтуға болады. Біздіңше «Садақта» «Шұғаның белгісінің» шағын әңгіме түріндегі варианты жазылуы мүмкін дейміз. Ал, қазіргі

¹ Сәйфи Құдаш. Яшылек әзлери буйлап. Казан, 1964. 78-бет.

«Шұғаның белгісі» повесі — сол әңгіме негізінде толықтырылып қайта жазылған шығарма деп қараған жөн. Мұндай қорытындыға келуге жазушының өнерпаздық тәжірибесінің сырына үңіле қарау негіз болады.

Жазушы творчествосын зерттегенде, ең негізгі, ең күмәнсіз дерек, әрине, оның архивы, жазған мақалалары мен сөйлеген сөздері және көркем туындылары болмақ. Бейімбеттің архивы сақталмаған. Ол өз творчествосы туралы мақаланы да өте сирек жазған. Мұндай жағдайда жазушының там-тұм жазған мақаласы мен мол әдеби туындыларын ұқыптылықпен қарастыру арқылы ғана жазушы сырын ұғыну мүмкіндігі туады.

Майлиннің өз жазушылық жолын қысқа әңгімелейтін 1931 жылы «Жаңа әдебиет» журналының 6—7-сандарында басылған естелік мақаласы бар. Осы мақаланы мұқият оқыған адам Бейімбеттің өмір өткелдері мен жазушылық сапарының басталу, барысынан, бағдарбағытынан бірқыдыру мәлімет алады.

1915 жылы Уфадағы Медресе «Ғалияда» оқыған кезінде Бейімбет татар әдебиетімен танысады, әңгіме, өлеңдерін оқиды, сол шығармаларға еліктеп әңгіме, пьеса жазуға талаптанады. Осындай талаптанудың, талпыныстың нәтижесінде «Шұғаның белгісінің» бастапқы қысқа әңгіме түріндегі нұсқасы дүниеге келмеді ме екен деп ойлайсың. Бірақ ол қазір біз нешеме оқысақта құмарта беретін, жаңа оқып отырғандай ынтыға түсетін «Шұғаның белгісі» повесі емес, соның әуелгі жұрнағы ғана болуы ықтимал.

Майлинге сөз берелік. «18—19 жылдардан бастап ұсақ («ұзақ» деген сөз баспа қатесінен журналда «ұсақ» болып терілген тәрізді. — *Б. Н.*) әңгімелер жазатын болдым. Сол кездегі жазған әңгімелерімнің бірі «Шұғаның белгісі» еді. Бастап жазғанымда ұзақ еді, 22 жылы «Қызыл Қазақстан» журналына басарда өңдеп, бірсыпыра қысқартып тастадым», — дейді ол.

Демек, автор қысқа әңгімелерді бұрыннан-ақ жазып жүріп, енді 18—19 жылдар тұсында ұзақ әңгіме, яғни повесть жазуға көшкенін ескертеді.

1922 жылдан былай қарай газет қызметінде, баспа жұмысында болғанын, көркем шығарма жазу соңына түсіп отыруға уақыт тапшылығын айта келіп, «аттың жалында, атанның қомында» сияқты мұрсаң келгенде бір нәрсені жазған боласың, оны өңдеп кестесін келті-

چۇغانىڭ بىلگىسى

(تۇرپان)

I

بىر ايرلەن چىققاندا كۈن سايىكالىككە چاقىنىپ ايدى .
اۈچبالى سۇر بولندار كوچكەن كىرۈمەن سىقلىدى تىركەست
ئىككىكە قىراي چاچىب - اۈچب، كۈننىڭ كوزى بىرتىلىپ ايتقا
جى ھىرايى نۇرن چاچا سايىنى . ئىكەن مېن، سوايدان سوفا سايى
مېن ۋەزىنىڭ ۋەزىنىڭ مېن چۈە كىيىنەن ازەارن ۋەزىنىڭ - تىركەست
سىمىر ايتا . چىتكەندىگىز چولاۋچىغا ايركىسز اويلا تارلىق ايدى .
بىر ايكۇ ايدى .

руге көбіне уақыт жоқ. Бұл күнге шейін (яғни 1922 жылдан 1931 жылға дейін. — Б. Н.) ұзақ әңгіме, өлең жаза алғаным жоқ. Оның да басты себебінің бірі — жазуға арналған уақыттың аздығы, кеңсе жұмысының босатпайтындығы», — дейді Бейімбет. Мәселенің ылғи ұзақ әңгіме, яки повесть жазу жөнінде болып отырғанын жанама дәлелдейтін тағы бір маңызды детальға көңіл аударалық. «Шұғаның белгісінің» 1922 жылы «Қызыл Қазақстан» журналының 10-номерінде басылған текстінің басында жақшада «Роман» деген анықтама берілген. Автордың бастап жазғанымда ұзақ еді дейтін ескертпесінің қатесіздігін бұдан да байқауға болады. Және бір штрих — «Шұғаның белгісінің» «Қызыл Қазақстанның» 1922 жылғы 11-номерінде кейінгі бөлімдері басылып біткенде, соңына «1915-жыл» деген дата қойылмаған. Ондай дата 1926 жылғы Москвада басылатын «Шұғаның белгісі» және басқа әңгімелері делінген жинақта да жоқ. Тек 1933 жылы Алматыда шыққан «Көркем әдебиет жинағы» (орта мектептің 6-оқу жылы үшін) аталған оқу кітабына енгізілген «Шұғаның белгісі» текстінің басына «1915-жыл» деп дата көрсетіледі.

«Шұғаның белгісі» «Қызыл Қазақстанда» басылғанынан былай қарай еш өзгеріссіз нешеме рет жарияланып келеді, сондықтан оның бірден-бір түп нұсқа текстісін де сол алғашқы жарық көргені деп санау ғылыми тұрғыдан дұрыс болмақ. Кейін пайда болған датаны шығарманың жазылу мезгілін көрсетеді деп қарау ұшқарылық болар еді.

Сөйтіп, «Шұғаның белгісі» 18—19 жылдары ұзақ әңгіме (повесть) түрінде жазылып, кейін 1922 жылы қайта өңделіп, біраз ықшамдалып «Қызыл Қазақстанда» жарық көргені автордың өз аузынан айтылған тарихи шындық, оны ескермеу әділеттілікке жатпайды.

Б. Майлиннің «Шұғаның белгісінен» кейін жазылған бірқатар шығармаларының газетте, журналда басылған нұсқаларының бірден қазіргі күйдегідей болмағанын, талай өзгеру, жөнделуден өткендерін білеміз.

Талғампаз суреткерге тән қасиет шығармасына өзі қатал сыншы болу, бұрын жазғандарын орайы келгенде қайта қалам жұмсап өзгертіп, толықтырып, көркемдік бояу-өрнектерін үйлестіріп, ширатып өңдей түсумен шұғылдану десек, Майлиннің жазушылық тәжірибесі-

нен мұндай мысалдарды кездестіре береміз. Оның «Күлтай болыс», «Қадір түнгі керемет», «Раушан — коммунист», «Әміржанның әңгімесі» сияқты туындылары әлгіндей өзгерістерге ұшырап отырғаны мәлім.

Қазақ әдебиетінде өзімен тақырып ұқсастығы, идеялық үндестігі бар повесть, романдардың қайқайсысынан да «Шұғаның белгісі» үздік тұратын, проза жанры ерте қалыптасқан әдебиеттер туындыларымен қатар қоюға олқылық жасамайтын туынды. Шығарма мұндай биік белеске шығу үшін, оның авторы көркем сөз құдіретін жетік білуі тиіс. Сондықтан да «Шұғаның белгісі» повестін талапкердің жеңіл-желпі жаза салған шығармасы деп қараудың қисыны жоқ. Ол қаламы ұшталған дарын иесінің шалқыған шабытынан туған тамаша дүние. Олай болса әдебиетіміз тарихында «Шұғаның белгісі» повесін қазақ совет прозасының бастамасы, нық қаланған ірге тасы деп тану қажет. «Шұғаның белгісінің» әдебиетіміздегі орнын анықтағанда академик-жазушы Ғ. Мүсіреповтің: «Шынтуайтқа келгенде, біздің осы заманғы прозамыз С. Сейфуллиннің документтік-мемуарлық жалғыз романы «Тар жол, тайғақ кешу» мен Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» атты ғажайып лирикалы повесінен басталады»², — деуі өбден құптарлық, қуаттарлық тұжырым дейміз.

Осы заманғы қазақ прозасының бастапқы елеулі туындысы Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» повесі болды. Әйел басы саудаға салынған, махаббат сезімі аяққа басылған феодалдық заманның ащы шындығы мұнда бірқыдыру ашылып қалады. Жүрек қалауымен тағдірлерін біржола біріктірмек болған екі жастың гүл шаша бастаған махаббатына ескілік атаулы қаталдықпен қарсы шығады. Сүйіктісінен зорлықпен ажырасқан Шұға қыз ғашық дертіне шыдай алмай, арманда дүниеден өтеді де, ғашығының өлерде жазып кеткен хатына көзінен жасы сорғалап, арылмас қайғыға Әбдірахман қалады. Повестің тобықтай түйіні осы³. Ол кезде феодалдық салт-сана бұғауындағы Шұғалардың өз бақытын қорғарлық, махаббаты үшін күресерлік басқа амалы жоқ. Сүйгенінен айрылып өмір сүруден де ол өлгенін артық санайды. Ару Шұғаның өлімінің өзі кертартпа

² «Қазақ әдебиеті», 1961, 24 ноябрь, № 48.

³ «Шұғаның белгісінің» сюжеті проф. Қ. Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» кітабында талданады.

салт-сананы қолдаған феодалдық әділетсіз қоғамға, махаббат сезіміне зорлық жасамақ болған әке-туыстарына сілтеген күшті соққы, қатты қарсылық болып сезіледі.

Жазушының сүйсіне бейнелейтін кейіпкері Шұға. Повестің алғашқы беттерінен-ақ оқушының ынтасы Шұғаға ауады, оның сын-сипатын автор келістіре суреттейді. «Сол төрт ұлдың ортасында бұлаңдап өскен Шұға дейтін қызы болды, Шұға десе, Шұға, ой, шіркіннің өзі де келбетті еді-ау... Аққұба, талдырмаш, көзі қап-қара... Осы үріп ауызға салғандай еді. Ажары қандай болса, ақылы да сондай. Жеңілдік дегеннің не екенін білген бала емес. Сөйлеген сөзі, жүрген жүрісі қандай, біртүрлі паң еді-ау шіркін!»⁴.

Шұғаға берілген осы сипаттама повестің әр тарауында дамытылып, жетілдіріліп отырады. Әбдірахманмен алғаш танысқанда алған әсері, оның хатына жазған жауабы, алтыбақан ойналатын кештегі шаттық шағы, ғашық дертінен жүдеген кездегі төзімділігі Шұға бейнесін толықтырады. Шұға сабырлы, ұстамды, ақыл-парасаты кемел, махаббат сезіміне тұрақты жан.

Шұға ауруынан жазылса да, бақытты бола алмайтынын, сүйгеніне қосыла алмай, жас өмірін мұң-шермен уландырған қазақ қызының бірі болатынын болжай алады, ол кездегі заман дәстүрі солай екенін сезінеді.

«Жазылып керегі не? Бәрібір мен бақытты бола алмаймын. Әкем аяса, менің дертім жаным батқан соң аяп отыр. Ертең сауықсам, қайта күйсеуден тайынбайды. Өлем деп арман қылмаймын»⁵, — дейді ол. Әрине, Шұға өз еркі мен махаббаты жолында күресу керектігін түсінбейді, тағдырға мойын ұсына береді.

Өз кейіпкеріне реалистік нысанадан қарайтын автор оны жасандылықпен жылтыратпай, шындық қалпында көрсетуге ұмтылады. Адам өскен ортасының, алған тәрбиесінің жемісі. Шұға хат білетін сауатты, табиғатынан зерек жан, бірақ ол көрген тәрбиесінің, әдет-ғұрыптын ұясында калады. Діни наным-сенімін берік ұстайды. Бұл дүниеде қол жетпеген бақытты өмірді о дүниеде табамыз деген үмітін үзбейді. Шұғаның қалайда басқа,

⁴ Б. Майлин. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1958, 240-бет.

⁵ Б. Майлин. Таңдамалылар, 277-бет.

бақыт беретін өмірді аңсауында, соны қиялдануында үлкен түйін бар. Сөйтіп, Шұға бейнесі жан-жақты суреттеледі.

Шұға хикаясының соңғы бетін оқып бітіргенде, Қасымжанға ілесі: «Өй, өзі де Шұға десе — Шұға еді-ау!» дегендей боласың.

Таңдап, талғап бірді сүюді арман еткен Шұғаға тең — жас Әбдірахман. Ол өзінің Шұғаға жазған алғашқы хатында махаббат сияқты қасиетті сезімді, жар сүюді қалай түсінетінін айқын аңғартады.

Минут, сағат, күндік, айлық жол емес,
Тілейтінім, жүдейтінім ол емес.
Көрсө қызар антын бұзар қылжақпас,
Тұрлауы жоқ әсіре қызыл мен емес, —

дейді ол. Әбдірахман Шұғаның сыртқы бет ажары, көркіне ғана сұқтанатын әсіре қызыл емес, оның бүкіл адамгершілік сыр-сипатын жоғары бағалап сүйеді. Уәдеге беріктік, айтқан сертінде қалу, махаббат жолында кездескен кедергіге табандылықпен қарсы тұра білу Әбдірахманның бойына тән қасиеттер осындай. Сүймейтін қызы Күлзипаны айттырғысы келетін әкесіне, Шұғаға берген уәдесінен тайдырмақ болып үгіттеген шалдарға да ырық бермейді. Есімбек балаларының аңду-торуы, Айнабайдың өсек-аяңы, ақырында дуанға айдалып түрмеге жабылу сияқты қастандық әрекеттердің бірін Әбдірахман елең қылмайды, қайта ширыға түседі: «Шұға айныса амалым жоқ. Егер Шұға сөзінде тұратын болса, не қиындық болса да көрем, алмай тынбаймын, — деумен болды» деп баяндайды Қасымжан. Ескі дәстүр бойынша Есімбекке қалың мал беріп Шұғаны айттыруды Әбдірахман қаламайды, олай істеуді өзіне де, Шұғаға да ар көреді, өршіл талапты жігіт заманның жаңа лебін сезінеді, тәуекелге қол артып Шұғаны алып қашып кетуге бекінеді. Шұға сияқты Әбдірахман да өнерлі жас: ақындығы бар, әнші, домбырашы. Әбдірахман еліне қызмет көрсетуді, халқына қамқорлық жасауды өзінің борышы деп санайды. Мектепті бітірген соң, әкімдікке тұрмай, елде бала оқытуды қалауы, сауда-саттық ісінде шаруа ағайындарына ақыл-кеңес беруі — халқына қолынан келген жәрдемін тигізу ниетінен туады. Алайда Әбдірахман тап тар-

тысын түсінуден әлі алшақ тұрады, ол күрес туралы ойланбайды.

Махаббат сезімі өзін билеген кездегі Әбдірахманның күйініш, сүйінішін, қайғы, шаттық шақтарын жазушы шебер келтіреді. Шұғамен жолығысқан бірінші кеште, одан қапелімде жылы жауап естімеген соң: «Осы менің кедейлігім-ау, бай баласы болса, Шұға сөзсіз қабыл етер еді», — деп кедейлігіне қорланады. Шұғаның сырын ұға алмай, сергелдең болады. Шұғамен бірге болған алтыбақанда шаттық үстінде өлеңін түйдектетіп соғады», Түрмеден босанып шығып, Шұға аулына келе жатқанда, қуанышы қойнына сыймайды. Сүйіктісінің қазасына кезіккенде, қабырғасы қайыса қайғырады. Автор шағын повестің шеңберінде басты кейіпкерлерінің образын толық ашып береді.

«Шұғаның белгісіндегі» көңіл аударарлық тағы бір кейіпкер автордың атқосшысы Қасымжан. Бұл — уақиғаға бастан-аяқ өзі қатысқан Әбдірахман мен Шұғаның қуанышты сәттері мен қайғылы күндеріне бірдей ортақ болған, солармен бірге шаттанып, бірге ренжіген адам. Оның бар тілегі екі жастың үстінде, солардың бақытын, өз бақытындай сезінеді. Қолынан көмегін, ақыл-кеңесін замандасы Әбдірахманнан аямайды. Шұғаның шын сырын ақтаратын, ақтық аманатын тапсыратын жанашыр жақын досы да Қасымжан. Адамгершілікті жақтау, қараулық-жауыздыққа қынжылуы, ақжарқын мінезі оның халықтың қалың ортасынан шыққан адам екендігін білдіреді. Бірақ Қасымжан заман деңгейінен озық емес. Ол жаңалыққа құштарлығын байқатпайды. Шұғаның зорға хат танитындығын үлгі ете отырып, қыздарды оқытудың қажетсіздігін қуаттайды, сол ескі заман тұрмысын қызықтап, тамсанады.

Көрген, білгені көп, өмірдің ащы-тұщысын білген, ақ көңіл, сезуар Қасымжанды кей реттерде М. Ю. Лермонтовтың — «Заманымыздың геройы» романындағы Печорин мен Бэланың махаббат дастанын баппен шертегін Максим Максимовичке ұқсатқандай боламыз.

Шығармадағы қосалқы кейіпкерлерден Есімбек пен Айнабай, Зәйкүл мен Күлзипа жеке эпизодтарда көрініп қалады. Өз құдасы Құрман болысқа арқа сүйеп, «Тарғыл өгіз сойғанның ең шұрайлы жерін қоныс қылған Есімбек бай ескі салт-сананың қаймағы бұзылмауын қалайтын, қоңсыларына азуын батырып, өзі би,

خۇغاناڭ سۈيىدىكى بۇرنىغى، ايسكى قورمىدارىنا قويماق بولپ ايسىبەك كۈ-
چ تۈپەكە تىسكەدەپ چۈنەلدى، كىبار چل اوگۇز سويغان نىڭ باسنا كىيىپ
قۇرغان سوڭى ايل اىيىپ اىن بىردى، سۇندا تۇرغۇرغان بىلىكى ايدى
دېپ چولداىم سوزن بىردى، آ كىكىبەك قۇرغىنا تۇسكىن سوڭى قارا گىو
بىستى قۇچىدان قۇتىپ چولى بولپ كىلە جانر ايدى، بىر ايكى تىيىپ-چاۋ جابلاب
قاتارلاىنى، آلدىنزداغى بىلەسكە چىققاندا اولەكەن كۈلدەك آ كىبارى كورىنىپ،
قېلا چاغندا بۇر اوباق مۇنارلاىدى.

— آتە، دىدى- چولداىم: آتە، خۇغاناڭ بىلىگىسى كورنىدى، لوى، لوزىدە
خۇغا دىسۇ، خۇغا ايدى- آجا، دېپ قويدى.

ئەتىدى

بى محمد

өзі қожалық қылуға тырысатын қытымыр жан. Оның Қасымжанға қылған қаталдығы, Шұғаға көрсеткен мейірімсіздігі осыны дәлелдейді.

Жалған намысқа бой ұрып, Әбдірахманға жала жауып, Шұға трагедиясына себепші болған Айнабайды автор мына жолдармен қысқа да дәл сипаттайды. «Ағайын арасында аз үйлі керей болғанмен Айнабай деген бірді-бірге соғып, екі елдің арасына от салып тұтандырып жүретін бір қызыл көзді бәле».

Повестегі әйел кейіпкерлерден Зәйкүл мен Күлзипаның тағдыры да Шұғамен сабақтас келеді. Сұлу да есті Зәйкүл сүйген жігіті Сейітке қосыла алмай, Есімбекке еріксіз келін болады. Қасымжанның: «Зәйкүл ұзатылып келген соң көпке шейін кетемін деп жүрді. Бірақ кете алмады», — деуінен Зәйкүлдің қайғы-шерін де оның аяғына тұсау болған қара күшті де оқушы толық сезінеді.

Күлзипа бақытты ма? — Жоқ. Әкесі Айнабай қызын саудаға салуда: Әуелгі бермек болған күйеуінен айырып, басқаға беруге, әйтеуір өз пайдасын табуға әрекет жасауда. Қыздың еркі, қыздың кімді қалайтыны, сүйетіні ол заманда ескерілмейтін жайлар. Сөйтіп, Зәйкүл, Күлзипа бастарындағы теңсіздік, қалың малға айырбасталу Шұға трагедиясын тереңдете түседі.

«Шұғаның белгісі» Вейімбеттің алғашқы повестерінің бірі екені мәлім. Сондықтан, мұнда ауыз әдебиетінің, лиро-эпостық жырлардың кей мотивтерін кездестіріп қаламыз.

Көп ұлдың ішінде жалғыз қыз, көп ағаның ортасында жалғыз қарындас болып еркін өсуі, өзіне сөз айттырған талай жігіттің тауын шағып, жар таңдауы Шұғаны Қыз Жібекке, Назымға жуықтатқандай болса, Есімбектің жас кезінде Қали дейтін құрдасымен: «Бірімізден ұл, бірімізден қыз туса, екеуіміз құда болайық», — деп серт байласып қоюы «Қозы Көрпеш — Баян сұлудағы» Қарабай мен Сарыбайдың алғашқы достасуын есімізге түсіреді, ұл-қыздары тумай тұрып, оларды бір-біріне таңуы, ескі ежеқабыл салтын сақтауды көрсетеді.

Жазушы ауыз әдебиетінің нұсқалары ретінде халыққа кеңінен таралып, айтылып жүретін өлеңдерден үзінділер алып, сюжет желісіне үйлестіре қиыстырған. Мысалы, Шұғадан дәмелі болып жүрген есерсоқтау

жігіт Кәрімнің Шұғаға жазған хатындағы, бозбалалардың оны мазақ қылу үшін Кәрімге Шұғаның атынан берген жауабы, Кәрімнің Шұғаны сағынғандағы шығарғаны деп айтатын өлең үзінділері осыны байқатады. Шұғаның алтыбақанда шырқайтын «...Не мұңдық бұл дүниеде — қыздар мұңдық» деп басталатын өлеңі де халықтық мұраның жұрнағына жатады.

Орынды жерінде қолданылғандықтан, байырғы өлең жолдары шығарма мазмұнына кірігіп құлпыра түскен.

Күзгі, жазғытұрғы, шілдедегі дала табиғаты, көшпелі ел тіршілігі шығармада нанымды, нақтылы көрініс береді. Повестің баяндалуы жатық, оның бас-аяғы шеберлікпен көмкеріледі.

Шығарманың экспозициясында біз танысқан екі салт атты, Қасымжанның астындағы қара кер бестісінің шабандығын күлкі ете отыру, жолшыбай ат шалдырып, ер-тоқымды оңдап ерттеп қайта жүру сияқты детальдар кең даланың ұзақ жолында келе жатып, әңгіме қозғалған жолаушыларды өмірде болатындай күйінде көз алдымызға әкеледі. Сюжет сарқылғанда да осы екі салт атты белестен-белес асып бара жатқандай әсер қалдырады. Баяндалу тәсіліне қарағанда «Шұғаның белгісі» жазушының басқа бірқатар әңгімелеріне ұқсас келеді. Автор жолаушылап, ат үсті келе жатып, қасындағы қосшысы Қасымжанға Шұғаның хикаясын ауызекі айтқызып, өзі тыңдаған болады.

«Жол кеңесі», «Тасболат», «Бекберген мектебі» де осындай тәсілмен жазылған әңгімелер. Бұлардың бәрінде де әңгімені айтып берушілер бар және олар өздері баяндайтын уақиғаны сырттай білушілер емес, көзімен көріп, тікелей қатысқандар болып шығады.

«Жол кеңесінде» арбада делбе ұстап келе жатқан Тоқан жол бойында кездескен бейіттің кімдікі екендігін едәуір әңгіме етеді. Немесе «Тасболатта» ат айдаушы арбасында келе жатқан жігіттің «Талсуат» елінікі болуынан шығарып, өзінің басынан кешкен қайғылы уақиғасын, бұрын ешкімге айтпаған сырын ағыта шертеді.

Бекберген жайындағы («Бекберген мектебі») әңгіменің қозғалуына оқшау тұрған үйді автордың «бұл не қылған үй?» деп сұрауы, оның Бекберген атындағы мектеп екенін білген соң, Бекбергеннің кім екендігін білуге ынтығуы себеп болады. Мұндағы әңгімеші Қали да Бекбергенмен өзі істес, үзенгілес болған адам.

Шүғантк ыдалгысы

Хана
Басқа ақмедалар

158

Бұл шығармалардағы Тоқан, Тасболат, Қали, Қасымжан сияқты сөзге жүйрік, әңгімешіл адамдар, ал автор көбіне соларды сөйлетіп тыңдап, шамалы репликамен шектеліп отырады. Мұндай тәсіл шығарманы қызыға оқуға жетелейді.

Совет үкіметінің қазақ әйеліне әперген саяси теңдігі, бас бостандығы арқасында әйелдің күндік бұғауды үзумен қатар, әлеуметтік өмірге, қоғамдық жұмысқа белсене араласуы, білім алып, оң мен солын айыруы, өмір тануы аса маңызды тарихи ілгерілеулер екені айқын. Қазақ әйелі өміріндегі осы сипатты құбылыстар Б. Майлиннің бірқатар әңгіме, повестеріне сюжет берді. Азат әйел, совет қызметкері әйел бейнесін автор өз шығармаларында қайталай, дамыта көрсетуге қалам ұштады. Солардың ішінен ең таңдаулысы мен көлемдісі «Раушан — коммунист» повесі.

Шұға әйел тағдырының түп түнегінде тұншыққан болса, Раушан бостандық нұрына бөленеді, совет ауылнайы сайланып, совет жолын қорғау үшін күреседі.

«Раушан — коммунистің» идеялық-көркемдік ерекшеліктерін, дара образдарын сөз етуден бұрын оның жазылу, жариялану тарихын, қандай толықтырылудан өткенін ескерте кетелік. Өйткені бұл әр кезде жарық көрген нұсқаларын салыстыруға мүмкіндік болатын бірден-бір шығарма. Әдебиет зерттеушілеріне де мұндай бұрын жария болмаған материалдардан хабардар болу қажеттігін айтпаса да түсінікті.

Бейімбет өзін толғандырған типтік сипаты бар құбылысты бастапқыда қысқа оқшау, әңгіме, очерк түрінде көркем түйіндейді де жариялай қояды, енді бірқатар уақыт озғаннан соң, сол туындыларын жаңадан қолына алып, қалам сілтейді, өңдеп, жөндеп толықтырып жазады: қысқа әңгіме ұзақ әңгімеге айналады, оқшау-очерктер, әңгіме повестке негіз болып қалады. Жазушы қаламы қайыра тиген туындылардың көркемдік сыны анағұрлым артып шығады. Дәл осындай өзгерістерге ұшыраған шығармалардың бірі «Раушан—коммунист» повесі.

Біз «Раушан — коммунистің» үш кезеңде жарық көрген нұсқаларын салыстырып қарадық.

Қостанайда шығатын «Ауыл» газетінің 1923 жылы декабрьдің 4-дегі 24-санында «Оқшаулау» деген анықтамамен «Раушан — коммунист» әңгімесі алғаш рет ба-

сылады. Газеттің осы данасындағы оның көлемі бір подвалдан сәл артығырақ, «Жалғасы бар деген» ескертпе берілген де, аяғына «Малай» деп Бейімбеттің әдеби бүркеншік аты қойылады. Қазіргі біз білетін «Раушан — коммунист» повесінен мұның айтарлықтай өзгешелігі бірден көзге шалынады. Әңгіме түйіні уездік съезге өкіл болып сайланған Раушанды коммунист болды, әдет-ғұрыпқа қарсы іс қылды деген сияқты ауыл әйелдерінің өсек-аяң, алып қашпа сөздері айналасында болады да, тап тартысы, ақсақалдар әрекеті, саяси мотивтер қозғалмайды.

Айнабайдың үйінде сабын былғап жатқан әйелдердің қысыр кеңесін «жаяу телефон атанған» Күлзипа қыздыра түседі. Раушан коммунистке жазылыпты, оның қалада сүйген жігіті бар екен дегендей Күлзипаның болжауларын ескілікке әбден мойын ұсынған мосқал әйелдер жағы масқарашылық деп тапса, жас келіншектердің құлағы жаңалыққа елең еткендей болады. Әйелдер арасындағы осы екі тараптылықты автор әңгіменің басында былай суреттейді:

«Раушан уездік съезге өкіл сайланғаннан бері Тышқанбайдың ауылының қатындары екіге бөлінген тәрізденді. Бір жағы көбіне кемпірлеу әйелдер, еркектердің баратын жеріне қатынның баруын әдет-ғұрыпқа қарсы, аруаққа шет, құдай алдында күнәлі деп таниды.

Екінші жағы көбіне жас келіншектер «әйел де еркектей адам ғой» деп үн шығарып айтпаса да нақ кемпірлер секілді кәпірлік мөріні басып, бетін шығшып ерсі көрмейді».

Раушанның ері Жұмағазы (повесте Бәкен. — *В. Н.*) коммунистке жазылудың мәнін түсінуден, не елді басқару ісіне өзі араласудан аулақ, ол бар болғаны әйелімен айырылып қалам ба деп қапаланады, әйелін бұрынғыша ұрып-соғуға енді болмайтынына қынжылады. «Коммунист болса ұру-соғу жоқ, бетімен кетіп, бір күні жер соқтырады ғой деген қиял жүрегін құрт болып жей бастайды», — дейді автор ол туралы.

Әңгіме юмористік бояуда жазылады, зілсіз күлкімен автор ауылға ене бастаған жаңа құбылысты сезіне, әйел қауымына совет үкіметінің әперген правосына көздері жете қоймаған, ғасырлар бойы қоғамдық және семьялық тепкіге көндігіп келген санасы сәби әйелдердің мүшкіл халдеріне аяныш білдіреді.

Кейін жазылған повестегі сюжет желісінің әңгімеде ең негізгі деген үзіндісі ғана байқалады. Айталық, Раушан мен Бәкеннің облыстық кеңседегі әйелдер жиналысына баруы, жиналыстың өтуі, Раушанның онда сөйлеуі, қалаға әйелдер съезіне баруы, онда көрген-білгендері т. б. көп эпизодтар әңгімеде жоқ, яғни повесте 34 беттік көлемде суреттелетін материалдың ұзын-ырғасы ғана газеттің бір подвалынан шамалы артық көлемде баяндалып, тамамдалады. Әңгіменің жанрлық ерекшелігімен санасқан жазушы оған повестің жүгін артпаған.

«Раушан — коммунист» әңгімесіндегі кейіпкерлер тобы да шағын: Раушан, Жұмағазы, Күлзипа, Мәдине. Автор кейін повесінде Жұмағазыны Бәкен, Мәдинені Зейнеп деп өзгерткен, көптеген жаңа кейіпкерлер қосқан. Шеберлік дәрежесінен қарағанда, әңгімеде тұрпайы сөздер, олақ теңеулер, олпы-солпы сөйлемдер ұшырасып қалады. Әсіресе суреттеу жағы жетіспей, жалпылап баяндау басым жатады. Бір мысал: «Раушан — коммунист» әңгімесінде мынадай пейзаж бар: «Күзгі ызғырық жел үйдің тесігінен үріп, отты ұйтқытты, көзіне түтін тығылып булыққандары ақырзаманның күні де, түні де жел, бір жадырап ашылмады-ау», — дейді.

Келтірілген үзінді «Раушан — коммунист» ұзақ әңгіме (повесть) болып өңделіп, толықтырылып жазылғанда, былай өзгеріліпті:

«Күзгі жел ысқырып келіп соққанда, кішкене үйді ұшырып әкете ме дерсің. Үйдің тесігінен азынаған жел отты ұйтқытып жандырмайды, ащы түтін булықтырып, көзге кіріп өлтіріп барады.

От басын қоршалай отырған төрт-бес қатын; бәрінің көзі қазанда... Сабын иілсе, бұзаушық алып үйді-үйіне тарайтын ойлары бар, бірақ сабын болмай амалдары құрып, ащы түтіннің азабын көріп отыр.

Ұлжан кемпір төменгі жаулығының шетімен көзінен аққан сорасын сүртті де, шаңыраққа қарап: — Ақырзаманның күні де жел, түні де жел, бір жадырап ашылмады-ау»⁶, — дейді.

Қанша өзгеріс! Алдыңғы үзіндімен салыстырғанда

⁶ Б. М а й л и н. Шығармалар, 3-том. Алматы, 1962, 331-бет (басқа үзінділер де осы томнан).

соңғысындағы сурет қандай жанды, әсерлі. Артық-кем штрих та таба алмайсыз. Мұндай айқындыққа жету, сөйлемдегі әр сөзді маржандай тізу үшін авторға сарыла еңбектенуге тура келгені дәлелдеуді қажет етпейтін сияқты.

Сонымен, «Ауыл» газетінде 1923 жылы тұңғыш басылған «Раушан — коммунист» оқшауларын автор кейін қайта жазады, көп толықтырады, композиция, сюжетін повестке лайықтап жаңадан құрады, идеялық-көркемдік өрнек-бояуын қанықтыра түседі. Алғашқы әңгіме материалы повестің жеке эпизодтары ретінде өзгертіліп пайдаланылады, әңгіме болашақ повестің тақырыбы, қысқа тезистері тәрізді роль атқарады, ұзақ сюжеттің негізгі түйіні есебінде қалады.

«Раушан — коммунист» ұзақ әңгіме болып, басқаша жазылып, «Әйел теңдігі» журналының 1927 жылғы 10—11 (бір кітапта), 12 және 1928 жылғы 2—4-сандарында басылады.

Б. Майлиннің жинақтарына енгізілген «Раушан — коммунист» повесінің текстісінен мына журналдық вариантының біраз өзгешелігі бар. Журналдың көрсетілген сандарында басылған «Раушан — коммунист» сегіз тараудан тұрады да, соңғы VIII тарауы қазіргі толық текстінің IX—X тарауларын да ішіне қамти кетеді, бірақ тараудың аяғы бірсыпыра өзгерістерге ұшырайды.

Раушан қалаға оқуға шақырылғанда, онымен бірге барған хатшысы Жақсылыққа өзінің көптен оқығысы келіп жүретінін, бұл сапарға Бәкеннен рұхсатсыз шыққанына налитынын, кешірім сұрайтынын, ерінен айрылмайтынын сыр қылып айтады. Бәкенге сәлем жолдап қалады.

«Амандық болса, жаз келеді», — дейді Раушан. Орынборға оқуға бара жатқан әйелдер Раушанмен бесеу болады. Повесть былай аяқталады: «Бұлар поезбен жөнелерде, әйелдердің біреуі шешендік қылып:

— Біз бақыттымыз! Біз күндіктен құтылдык! Біз жаңа өмірге аяқ бастық!» — дейді.

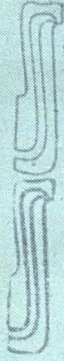
Сегізінші тараудың соңында әдеттегі «жалғасы бар» деген ескертпенің қойылмағанына қарағанда, повесть осылайша біткен сияқты. Шығарма аяқталмай қалғандай әсер бермейді, бас-аяғы жинақы, негізгі идеясын аша алғандай танылады. Повесті бұлай аяқтау «Әйел

ئىمىر - ەكى كۈنەن كەينى راۋشان بايىمى قالاغا قايتادان كەلدى. ماريىم
قۇرئەننىڭ فارىسى، قاعازىن دۇرستىپ بەرىپ، پويىزغا شىعارىپ سالدى. كۈيىرە
قوبل استىنان وقۇعا باراتون ايلەدەر بەسەۋ ەدى، سۈنىڭ ئىمىرى بولسپ راۋشان دا
شىقتى، پويىز جۈيىنكىپ چۈنەلدى. پويىزدىڭ داۋىسى، جۇرىسى، ادامدى نىايىقۇى،
بۇرىن ئىنىپ كورمەگەن ادامداردىڭ باسىن تاقىياعا سوعىپ الال بەرەتۈنلەنگى -

بارى دە العاشقى كەزدە قىزىق سەكىلدى كورىنىدى .

ايەلدەردىڭ بىرەۋى شەشەندىك قىلىپ :
ئىمىز باقتىمىز ! ئىمىز كۆڭلىكتەن قۇتۇلدىق ! ئىمىز جاڭا ومىرگە ايرىق

بلىتىق ! دەدى .

теңдігі» аталған журналдың сол тұста көтермек болған басты проблемасына да лайық келеді. Раушанның, оның апа-сіңлілерінің қолы теңдікке тигені суреттеледі.

Б. Майлин оқшаудың негізінде «Раушан — коммунист» повесін бірден «Эйел теңдігі» журналына бағыштай жазуы, немесе бастапқы вариантын осылайша ықшам қалпында бітіруі мүмкін.

Тағы бір сәті келгенде, жазушы бұл шығармасына үшінші рет оралады, повестке жаңа тараулар қосып толықтырады, сюжеттің бір желісін Бәкеннің шалыс басып, адасқанына, кейін қатесін түсініп, дұрыс жолға шыққанына арнайды. Бұл үстемде Бәкен қасы мен досын айырып қана қоймайды, совет өкіметі жолынан ауытқығандармен күресерлік дәрежеге жетеді.

«Раушан — коммунист» осы үшінші вариантта жарық көргенде, қазіргі XI, XII, XIII тараулар қосылып, оқудан қайтқан Раушанды Бәкеннің қарсы алу эпизодымен аяқталады.

Соңғы тараулардың қосылуы ауылдағы тап тартысын аша түсуге, жаңа өмір құру үшін күрестен ешкім де бейтарап қала алмайтынын бейнелеуге авторға мол мүмкіндік береді, шығарманың көркемдік-идеялық шоқтығын көтереді.

Бейімбет шығармасы алғаш жарық көргеннен кейін іс бітті деп санамайтын суреткер, қай жерім юсал кетті, қай тұстың арқауы босаң, бояуы солғын дегендей өз туындысын сынап, үңіле қарайтын, орайын тауып түзеуге әзір тұратын жазушылардың қатарына қосылады. Өз сөзімен айтқанда, «өңдеп, кестесін келтіруге» уақытын аямайды. Міне, біз қарастырып өткен «Раушан — коммунистің» әр кезең өзгертіліп, ширатылып, өңделіп отыруы жазушының өнерпаздық еңбегінің жемісті болғанын көрсетеді.

«Раушан — коммунисте» әйелді кемсітетін діни қағидалар, феодалдық-ақсақалдық көзқарастардың әйел теңдігін аяққа басуға, жоққа шығаруға тырысып, тайталас күрес ашқаны, жаңа өмір нормаларының әр қиыншылықтардан өтіп барып қалыптасып, нығайғаны бар қыртыс-қабатымен көрініс береді. Ескі салт-сананың, ұғым-нанымның ықпалы барған сайын әлсіреп, жаңа құбылыс орын теуіп, өркенін жая бастайды.

Автор күрделі, ішкі қайшылық, тартыс арқылы адам санасына енген өзгерісті повестегі негізгі тұлғалар

ерлі-зайыпты Раушан мен Бәкеннің бастарынан өткен тайғақ кешулерін суреттеу тәсілімен көркем түйіндейді. Сайып келгенде, повесть дәстүрлі әйел теңдігі тақырыбының шеңберінен шығып, жалпы қазақ кедейінің бұралаң белестерден өтіп, совет жолына берік қадам басу шындығын ашады.

Шығармадағы Раушан мен Бәкен образдары әрі қарапайымдылығы, әрі психологиялық нәзіктігімен ерекшеленеді. Екі кейіпкердің өсу жолы екі бағыттан басталады. Бәкен тұрмыстың байырғы қалпының өзгермеуін қалап адасса, Раушан жаңалыққа қызыға, үміттене қарайды. Ауыл тұрмысындағы әйелді кемсітіп қараудың әділетсіздігін сезіне бастаған Раушан әйел мен еркек тең болуға тиісті, әйел де адам, еркектің білгенін әйел де біледі дегендей ақиқаттан бойына күш алады. Әйелдердің болыстың жиналысына баруға шыққан алғашқы сапарынан бастап Раушан көрген, білгенін сараптауға, жақсыдан үлгі алып, жаманнан безінуге, өмірдің күрделі құбылыстарының мәнін түсінуге ынтығады.

Мәриям, Әбіл сияқты партия өкілдерінен қолдау табу, Сабынды көлге ауылнай сайлану Раушанды мықтап қанаттандырады, өзіне тапсырылған міндетті, көрсетілген сенімді қалтқысыз ақтауға құлшындырады.

Надандық, ескілік көзқарас әлі басым ауылдағы шаруа әйелінің совет мекемесінің басшысы деңгейіне көтерілуі үшін көп кедергіні жеңуі, қатал сындардан өтуі—типтік жағдай. Раушан осындай кезеңдерді басынан кешіреді. Оның аяғына оралғы, жолына тосқауыл болуға тырысқан күш: әйелдің ерден төмендігі туралы дін қағидасы, ескілік салт-сана, әйелдер таратқан өсек-аяң. Ел басқаруда бұрынғы ата-баба жолы мен дәстүрін мызғымастай санап, соған қайшы, тосын жаңалықты қабылдағысы келмейтін ақсақалдар мен қулар «қатын бастаған ел қараң қалады» дегенді желеу етіп ауылнай Раушанға билік бермеу, оны шеттеу әрекетін жасап бағады. Әкім болды, коммунист болды, діннен безді деп Раушанды құбыжық көрген өсекші надан әйелдер оған жаппаған жала, таңбаған жамандық қалдырмай кінә артып тынышын алады. Қулардың алдауына еріп, қолшоқпары болған босаң мінезді ері Бәкен де бір кезде Раушаннан сырт айналады, семьялық тұрмыстан береке кетеді. Раушанның бір басына қабырғасын қайыс-

тырғандай ауырлық түседі. Табандылық, турашылдық, әділдік Раушанға қуат береді. Ол семья бақытын, бірлігін сақтамаймын деп, тура жолдан ауытқымайды, ерімен таусыла ренжіскен тұсында да оның жөнсіздігіне жол бермейді. Өтірік куәлікке мөр басуды сұраған Бәкен мен Демесінге Раушан тайсалмай: — «Жоқ, қайнаға, өтірікке мөр баса алмаймын», — дейді. Раушан тек мөрге мұқияттық жасаумен шектелмейді, өз міндетін саяси басшыша сезініп, орындап отырады. Ақыры Раушан өз дегеніне жетеді, қарсы күштің бәрін де жеңеді. Өйткені ол көппен алысқан жалғыз емес, өмір талқысында Раушан қысылып-тарыққанда, оған әрқашан көмекке келетін, қолтығынан демейтін партияның өкілдері Мәриям, Әбілдер бар. Раушан жүрегіне сөнбес жалын, бойына қажымас қайрат-жігер дарытқан құдіретті күш — Коммунистік партия, Совет үкіметі.

Раушанның ой өрісі, сана-парасатының біртіндеп жетілуін автор басқыш-басқышымен дәлелдеп отырады. Ол тұрмысты көре келе, жетекшісі Мәриямның ақыл-кеңесін көңіліне тоқи келе өседі, есейеді.

Әйелдердің болыстық жиылысына алғаш қатысқан кездегі Раушанның қарапайымдылық, ұяңдық қалпын автор айнытпай алады. Жиылыс президиумының құрамына сайланған Раушанға стол басына барып отырудың өзі қолдан келместей қиын істі атқарғанмен бірдей ауыр тиеді. «Столға отыруға барғанда, Раушанның тұла бойы қалтырап, буыны босап көзі бұлдырап кеткен секілді болды. Бетінен оты шығып қызарып, терлей бастады», — деп суреттейді автор. Жағдайды түсініп, өзіне-өзі келген соң, Раушан көп алдында сөз де сөйлейді. Жиылыста отырған әйел қыздардың өздері айта алмаған көкейтесті ой-арманын ақтара, жүректерін тербенте сөйлейді ол.

Уездік қалаға, мәдени орталыққа бару, ондағы әйелдер съезіне қатысу Раушанға ұмытылмастай әсер қалдырады. Раушанның қарапайымдылығы, көрген-білгенінің тайыздығы: әсіресе, осы қала тіршілігімен танысуда байқалады. Қала үлгісімен ерекше киінген әйелдер де, адамдардың жүріс-тұрысы да Раушанды таңқалдырады, біріне қызыға, біріне шошғына қарайды. Раушанның театр залына барған тұстағы мынадай бір күлкілі жайын суреттейді автор: «Кіріп келген қарқында томпақ бетті қара торы қызды бір жігіттің сүйрелеп

бара жатқанын көрді. Оның артында салбырап, жаулығы шошайып, аузын ашып аңырайып, бір қазақ әйелі кетіп барады. «Мына бір қатындар да ойынға келген ғой» деп ойлап еді, жақындап келгенде, өзін көріп, айна екенін Раушан сонда барып біліп, күліп жіберді».

Советтік өмір ағысы, бай-қулардың жымысқы қылықтарына қарсы күрес, әділдік жолындағы арпалыс Раушанды тез өсіреді, тез марқайтады.

Өзіне міндеттелген ауылнайлық жұмысты тындырымды, үлгілі атқарып жүрген Раушанның жақсы атағы ауыл-аймаққа жайыла бастайды. Коммунист деп Раушаннан шеттеген әйел, қыздар енді соның маңын сағалайды, қамқорлық күтеді. Бәйбішеден зәбір көрген тоқал Раушанға келіп мұңын шағады. «Келін шырағым, сені коммунист дейді... Коммунистің не екенін білмеймін, бірақ әйелдерге болысады дегенді есіткенім бар еді», — дейді. Мұндай өтініш, тілектер Раушанның жеке басының қайғысын ұмыттырады, қоғамдық міндетін есіне салады, жәбір көрушіге жәрдем беруге талаптанады.

Раушанның саяси өсу жолындағы үлкен белес — оның Орынборда мектеп бітіруі. Үш жыл бойы үлкен мектептен тәлім-тәрбие көруі Раушанды танымастай өзгертіп жібереді. «Ондағы Раушан мен қазіргі Раушанның арасы жер мен көктей, — дейді автор, — қазіргі Раушан: мектеп бітірген, білім алған, саясатқа ұстарған, Маркс, Ленин қисынымен құралданып, социалистік өмірдің тұтқасын қолыма ұстаймын деп белсеніп шыққан Раушан».

Қазақстанда совет өкіметін орнату және нығайту жылдарында саяси күреске ерлермен қатар қатысқан, «социалистік өмірдің тұтқасын ұстасқан» нешеме әйел болғаны тарихи шындық. Жазушы Раушан коммунист бейнесінде солардың жиынтық тұлғасын ашық бояумен сүйсіне бейнелейді.

Замана ықпалы, ауыл өміріне енген тегеуірінді жаңалықтар Бәкен сияқты айналасына көз салып, мойын бұрғысы келмейтін, өз шаруасының қауызына сыйып күн көруді артық санайтындарды да тыныш қоймайды. Повестегі Бәкен образы арқылы автор момын шаруаның өз еркінсіз кертартпа топтың қол шоқтарына айналғанын білмей қалып, кейін опық жегенін, қатесін түсінгенін, саналы азаматқа айналғанын көрсетуді мақсат ете-

ді. Бәкен образы ішкі қайшылыққа құрылады. Ол момын, құлық-сұмдықты білмейтін, характері босаң жан. Оның басындағы қайшылық — ескі салт-санадан қол үзбеушілік, соның жолына бейімделушілік пен жары Раушанды айнымай сүйушіліктен туады. Бұрыннан келе жатқан көне дәстүрді, ерден әйелдің кемдігі туралы қалыптасқан ұғымды қадірлесе, оған мойын ұсынса, Раушанның қазіргі жағдайына, ауылнайлық қызметіне өзі үстемдік билікшілік жасауы қажет, тізгінді әйеліне бермеу керек. Бұлай етпеген күнде, ол ақсақалдар алдында жасық, ынжық, намыссыз болып көрінбек. Раушанды сүйетіндігін, сыйлайтындығын ұмытып, онымен бірге өткізген тату-тәтті тұрмысын бұзса, Раушанды ренжітеді, оның алдында кешірілмес кінәлі болады. Осындай екі жақты толғаныспен жанын жеп жүрген солқылдақ Бәкеннің сырын ұққан Әжібек ақсақал, Демесін, Ермек сияқты алаяқтар Бәкеннің арын арлап, намысын жыртысқан болып, оны адастыра түседі, Раушанға қарсы қояды.

«Сенің өзіңді аяққа басып, келінді атағанда, біздің мықты намысымыз келді», — деп көлгірсиді Әжібек ақсақал. Ер болып, әйелдің тізгінін қолыңа ұста деп тұқыртады. Ақыры Бәкен құлардың құрған тұзағына мықтап шырмалады. Бәкен өз қылығын, өз күйін ой елегінен өткізе келе, әділдіктің ақсақалдар жағында емес, Раушан жағында екенін, өзінің Раушанды ренжітуінің қателігін іштей сан рет мойындап, әйелімен татуласуға бекінсе де, табиғатынан солқылдақтығына басып, өсек сөзге құлақ асып, батыл қадам жасаудан ылғи кешігіп қалып отырады.

Бәкеннің ішкі монологы оның қас пен досын айыра бастағанын, ақылын ашу тұманы басқандығы, келіссіз қылығы үшін өзіне-өзі кейіп, мықтап өкінгенін аңғартады. Бәкеннің ішкі монологын автор өз атынан баяндайды. Орынсыз ашу шақырып, Раушанды осынша қынжылдырғанына өкіне де бастап еді. Сонда кім үшін ашуланысып отыр. Демесін үшін ашуланысып отыр! Демесін кім? Демесін осы елдің байы, атқамінері, бір кездегі төсіне патшаның знагін таққан биі. Ол жағында қойшы, Демесін бұрын Бәкенді теңеп пе еді? Теңеу былай тұрсын, Демесін Бәкеннің басынан таяқ айырып па еді, десейші!... Не көрмеген Бәкен, Демесіннің есігінде он жылға жақын малайлықта жүрген Бәкен осы.

Демесіннің сондағы ұрған таңбасы, мына елтірі бөрікті алып қарасақ, Бәкеннің басында әлі күнге дейін бар... Ендеше... Демесін үшін бүлінісу деген не?

Бәкен өзіне кейі бастады. Әсіресе Раушанды мына Күлзипаға таба қылып, соның көзінше тепкеніне, адамға лайық емес жұмыс істегеніне кейі бастады.

— Қалқам! Мен қателескен екемін. Бүгін барайын, жұбатайын, — деп ойлады.

Раушанмен билікке таласып, оған өктемдік жүргізіп, айтқанын істетпек болып күйіп-піскен Бәкен Раушан орнына өзі ауылнай сайланғанда, әкімшілік лауазымға қуанып, мұратына жеткен адамның қалпын көрсетпейді. «Бәкен қуанған да, ренжіген де жоқ. Жұрт айтты көне береді», — деп ескертеді автор. Өзіне қадірлі адамынан, ең жақын досынан айрылған Бәкеннің енді енжарлыққа беріліп, бәріне де қолын бір сілтеген күйге келуін, оның рухани күйзеліске душар болғанын байқатады. Осылай Бәкеннің әр кездегі іс-әрекеті, ішкі толғанысы нанымды да тартымды сипатталады.

Өмір талқысы Бәкенді жарты жолда қалдырмайды, көкірек көзін ашады, дұрыс бағытқа салады. Бәкеннің мүдде-максаты Демесіндерден мүлде басқаша бағытта, оның түсер жолы Мәриям, Раушандар бара жатқан жол.

Повестің соңындағы Раушан үлкен мектептен білім-өнеге алып, өмірдің тұтқасын өз қолына ұстауға асығып келе жатса, өмір мектебінен ұмытылмас сабақ үйреніп, өзгерген, санасы өскен Бәкен азаматты да кәреміз: «Бұл мүлде жаңа Бәкен. Екі сөзінің бірінде «Кедейлер тобы», «Байлар тобы» деп таңдайы тақ-тақ етеді», — дейді автор.

«Раушан — коммунист» — реалистік бояуы қанық та келісті. Тұрмыстық картиналар, ауыл өмірі айнаға түскендей қаз-қалпында суреттеледі. Әр кейіпкер өзінің ерекшелігімен дараланып көрінеді, әрекет жасайды. Шығарманың қай бетін аударсаң да шебердің қаламымен сызылған өмір көріністерін, адам бейнелерін, табиғат суреттерін кездестіре бересің, жазушы жасаған өзге бір дүниеге енгендей боласың.

«Алба-жұлба қараша үйдің сырт жағынан қарасақ, іші өртеніп жатыр ма дейтінсің, булыққан түтін үйдің тесік-тесігінен бұрқырап шығып жатыр. Үйдің ортасында үлкен қара қазан. Астында заулап жанған от; қазан-

ның ішінде бір үйіріліп, бір бұзылып қайнап жатқан сабын. Төменгі жаулықпен басын тұмшалап орап алып, маңдай терісі тыржиып терлеп-тепшіп Айнабайдың Зейнебі сапты қалақпен сабын былғап жатыр». Осынау шағын үзіндіде қанша шындық жатыр? Кедей ауылдың күйкі тұрмысын алба-жұлба, тесік-тесік қараша үй мен сабынды қолдан былғау әрекетінің өзі-ақ түсіндіріп тұрған жоқ па? «Бір үйіріліп, бір бұзылып қайнап жатқан сабын» қандай жанды картина? Сабын қайнатуға жиналған бір топ әйелдердің өсек-аяң әңгімелерін баяндаудың авторға қажеттігі — оның сюжетті дамытуға септігін тигізуінде, болашақ уақиғаның жалпы аңғарын байқатуында. От басындағы түтіндей бықсып, сабындай қайнаған өсек Раушанды жамандаумен, онан безінумен аяқталады. Ақырында осы өсек Бәкен мен Раушанның арасына от салады, талай сергелдеңге түсіреді. Демек, жазушы шығарманың композициясы мен сюжетін идеялық мазмұнға бағындырып, аса ұтымды құрады.

Мына бір портретке байқап қарайықшы: «Арбасының доңғалағы сықырлап ауылды басына көтеріп, әдемі торы атты жеккен біреу келіп Бәкеннің үйінің есік алдына тұра қалды. Басындағы түлкі тымағын алып, сілкіп қарын қақты. Едірейген қара мұртын қолымен сылап, ширатып қойды. Кішкене көзі сықсынып, күліп тұрғанын да, кейіп тұрғанын да айыра алмастық». Келтірілген үзіндідегі әр дыбыс, әр бояу, әр қимыл көкірегіңе қона қалады, келген адамның хал-ауқаты, сыр-сипатына сұрамай-ақ қанық боласың. Әдемі торы ат жеккен, түлкі тымақ киген, мұртын сылап ширатқанның қарапайым шаруадан ерекше, өз орнын, өз басын жоғары санайтын біреу екенін айтқызбай-ақ танысың, ал оның «Кішкене көзі сықсынып, күліп тұрғанын да, кейіп тұрғанын да айыра алмастық» болуы ішкі сырын байқатпай, сыртымен жылтырайтын қулығын көрсетіп тұрғандай. Міне жазушының суреттеуінде ауылдың үстемі, жемқор, қу Демесіннің портреті көзге осылай елестейді.

Сюжеттік құрылыс күрделі, тартыс аренасы кең «Раушан — коммунист» повесі Б. Майлиннің проза жазудағы тамаша шеберлігіне, асқан шыншыл суреткер екеніне кепіл боларлық көркем туындының бірі. Мұнда революцияның алғашқы жылдарындағы қазақ

ауылының өміріндегі елеулі өзгерістердің қандай бөгеттерден өтіп өзіне жол салғаны қалтқысыз шыншылдықпен бейнеленеді.

Жазушының отызыншы жылдардың екінші жартысында жарық көрген прозалық шығармаларын «Әміржанның әңгімесі» (1932) мен «Берен» (1935) — ауылдағы күрделі әлеуметтік өзгерістерді, ел басынан өткен маңызды өмір өткелдерін көп қырымен алып, реалистікпен суреттейтін туындылар деп қарауымыз керек. Бұл екі шығарманы автордың өзі әңгіме қатарында ата-са да, кейінгі кездерде повесть қатарында саналуы, көтерген жүгінің шағын әңгімелерден анағұрлым ауыр өмірдің қат-қабатына сүңгуі тереңірек болуынан ғой дейміз.

Екі шығарманың тақырыбында да, сюжеттік кестесінде де, идеялық-көркем түйінінде де, образ жүйесінде де бірқатар ұқсастық, үндестікті байқауға болады. Сондықтан да оларды жалғастыра талдау идеялық-көркемдік ерекшеліктерін аша түсуге өте-мөте мүмкіндік береді.

«Әміржанның әңгімесі» де, «Берен» де жаңарған ауылдың, бірлескен еңбек қимылының фонында жаңа өмір орнату жолында кешегі өткен күрес уақиғаларын еске алу тәсілімен жазылады. Біріншіде әңгімені айтып беруші Әміржанның өзі болса, екіншіде Береннің естелігін автор өз атынан баяндайды. Екі шығармада да басты кейіпкерлердің (Әміржан, Берен) өсу, қалыптасу, шынығу жолдары — әңгіменің үзілмес арқауы болып отырады. Әміржан әңгімесінің жариялану тарихынан ескерерлік бірер фактіні атай кету жән.

1933 жылы Б. Майлиннің «Асулардан асқанда» дейтін кітапшасы баспадан шықты. Осы кітапшадағы «Асулардан асқанда» аталған шығарма кейін 1935 жылы басылған «Алтын сандық» деген жинақта «Әміржанның әңгімесі» деп өзгертіледі. Повесть сюжеті бұрынғысынан кей тұста басқаша құрылады, қайталанған эпизодтар ықшамдалады. Автордың туындының атын өзгертуінде де мән бар. «Асулардан асқанда» деген ат шығармаға очерктік шолу сипатын бергендей болса, «Әміржанның әңгімесі» кейіпкердің өткенді еске алып, өз өмірі жолына, тағдырына үңіліп, нені тындырып, неде олқы соққанын паш қылуға жетектейді.

Аң баспаса, жан баспаған Алатаудың қолтығындағы сұлап жатқан бір белге ынтымағы біріккен адамдар жиылады да қоныс тебеді, жаңа өмір бастайды. Жаңа тұрмыс керегесін қалау мақсаты қажырлы еңбекті, жоспарлы өнімді талап етеді. Жігерлене алға ұмтылсаң ұттың, керенау кейін шегінсең ұтылдың. Автор әр минуты қымбат еңбек майданының көрінісін қызыға суреттейді: «Күн көтеріле әскерше тізіліп, қосылып салған өнімен Алатауды сілкіндіріп, сонау қойнауға бір топ кісі кіріп еді, әлі сілтеумен жатыр. Орақ сыр-сыр... Төңкерліп түсіп жатқан көк майса». Қарап тұрсаң, бір тұста балшық басып, ағаш шауып, үй салып жатқан құрылысшылар, енді бір жерде көрігін үрлеп, жайнаған шоқтың аптабында қызарған темірді төске салып нанша илеп жатқан ұсталар — мұның бәрі «Ұ й ы м» колхозындағы еңбек қарбаласы, еңбек бәсекесі. «Өмір-жанның әңгімесі» осындай экспозициядан кейін басталады.

Сан-сапат жұмыс атқарып, маңдай терді бес сыпырып, білек түрініп жүрген көптің ортасында кәзге шыққан сүйелдей бір ғана адам қарекетсіз, жұмыссыз бейтарап — ол Әміржан. «Бұған не деп түсінерсің? Сексендегі шал, сегіздегі балаға шейін еңбек деп өліп бара жатқанда, мұның жүрісі мынау... Жоқ, мұнда бір сыр болу керек!»⁷ — деп ойлайды автор. Енді ол осы сырды ақтаруға құмарта түседі.

Автор өмір жырын Әміржанға ағыттырып қойып, өзі бейтарап отырып, оның толғаныс-толқуларын, көңіл күйінің құбылыстарын, айналадағы тіршілік көріністерін жіті байқап, сергек сезініп, көп болмыстың сырына бойлайды, көкірегіне суретін бейнелейді.

Әміржан кім? Өмір тепкісін кәп көріп, санасы ерте оянған қазақ кедейінің өкілі ол. Байда жалшы, окопты нығына сұр шинелді іліп, қолына күрек ұстаған көптің бірі. Октябрь дабылы қағылғанда, бойына мылтық-найза асынып, атқа қонған қызыл жауынгер, ауылда совет үкіметін орнатып, нығайтуда белсенді азамат, жолсыздық атаулыға қарсы тұрудан тайсалмаған коммунист.

«Арамдық мінезге қаны қайнағанның бірі — «Әміржан», — деп таныстырады оны автор.

⁷ В. М а й л и н. Шығармалар, 5-том. Алматы, 1963, 218-бет (қалған үзінділер де осы томнан алынды).

Әміржанның қайсарлық, табандылық, жүректілік сипаттары қиын-қыстау іс үстінде, ерге сын болғандай сәттерде ашылып отырады.

Әңгіменің оқушыны тұтастай тұтқынға алып, енді не болар екен, түйін қалай шешілер екен дегізгендей ынтасын аударатын эпизод — Рабиғаны өзі сүймейтін күйеуінен азат ету жайлары Әміржанның тұлғасын барынша зорайтып танытады. Қызды айттырып, малын беріп қойған күйеуінің алдынан жетектеп әкету — ірі қимыл, оқыс әрекет, ескі салтты шайқалтқандай жұмыс. «Оны істеген адам ел басы боп жүрген ақсақалдарға, пысықтарға, жалпы ел әдетіне қарсы боп «есер», «бұзық» деген атқа ие болмақшы», — дейді Әміржан. Әміржан осы кедергіден батыл аттайды, өз ісінің әділдігіне кәміл сенеді.

Тар кезеңде Әміржанға ақыл, жігер берген екі түрлі орасан зор қозғаушы күш бар. Оның бірі — махаббат, екіншісі совет өкіметі. Автор бұлай деп декларация ретінде хабарламайды, Әміржанның аузымен тебірене айтылған мына сөздерді жазады: «Өзіңді сүйген бір жүрек өмір толқынында таяқ жеп, жәрдем сұрап, қолын созып отырса, ескі өмірдің астын үске келтіріп, сілкемін деп, қан майданын басыңнан атқарып, өзің сүйген өкіметті құрып отырсың! Ендігі мүгедектің жөні не?»

Өзі орнатысқан совет үкіметіне арқа сүйеген, Рабиғаға деген махаббат сезімі бойын билеген Әміржан сын сағатта Өтебайдың қулығына да, оны қоршаған түлкі ішіктілер мен сұлу мұртты мырзалардың тегеурініне де төтеп береді. «Советский властың атынан саған слабода жарияладым, Рабиға! Қолыңды бер!» — деп оны тордан босатып алады.

Әміржанның өмір жолы ылғи даңғыл емес. Оның бұралаң бұрылыстары, соқпақ сүріністері мен қателері де бар.

Автор Әміржанды жылтыратып, қателік, кемшіліктен таза етіп көрсетуге тырыспайды, оның мінезіндегі, ісіндегі осалдық жақтарын бүркемейді. Әміржанның бір ерекшелігі — ол өзіне өзі сыншы бола біледі, қай жерде мүлт кеткенін кейін байқап, содан қорытынды шығарып отырады. Алды-артын ойлатпай кететін ашу, ерлік пен қатар аңқау-аңғалдық, Өтебай, Сыздықовтардың жаласы Әміржанды біраз шырғаға салады, Рабиға

екеуінің арасына салқындық орнатып түсініспеушілікке апарады, бір кез ол партия билетінен де айрылып қалады. Бірақ Әміржанның жаны адал, партиялық аржданы таза. Әміржанның мына сөздері оны жақсы сипаттайды;

«Мені бүлдірген ашу ғой, — деді Әміржан күрсініп.

— Мінезім де шатақтау, жоқ нәрсеге кіділенем. Бірақ ұстаған жолымнан тайған емеспін. Мақтанып-ақ айтайын: «Сен осындай босандық істедің», — деп ешкім кінәлап көрген емес... «Партияның шын ұлы болсам!» — деген тілектен басқанды білмедім».

Жазушы Әміржанның жеңіс тұсындағы қуанышын да, жеңіліс тапқан кезіндегі ренішін де табиғи қалпында көрсетеді. Әңгіменің басында-ақ жұмбақ сыр болып сезілген Әміржанның тепсе темір үзгендей қайратымен айналасындағы қайнаған еңбекке қолы көтерілмеу себебі енді әңгіменің шешілісінде түсінікті болады. Партия қатарынан тыс қалу оған жанын суырып әкеткендей әсер еткен. Әміржан өзіне партиядан бәлек өмір сүру мүмкін емес деп санайды.

Арызы қабылданып, партия қатарында қалғандығы туралы хабарды есіткен сәттегі Әміржанның жан құбылысында ешбір жасандылық жоқ. Ол қатты қуанғаннан жылап жібереді. Осы мезетті автор былай суреттейді: «Тап осы минут Әміржанның өмірінде ұлы асулы кезең секілденіп, ол жылаумен бірге жүрегі жарылардай боп қуанып отыр еді. Өйткені ол қазіргі минутта өзіне ең бағалы болған партия мүшесі деген атты қайта иеленді, жанашыр жақын жолдастардың арасында аяланған түрде қайта кіргендей болды».

Әңгімеге ара-тұра кірістірілсе де дара бейнелері айқындалып тұратын Рабиға, Апалай мен Дәуғара сияқты кейіпкерлер бар. Бұларды жекелеп қарастырайық.

Рабиға жаңа заман лебін сезінеді, жүрек қалауымен Әміржанмен тағдырын біріктіреді, әке-шешенің сүйісіне қосақталудан бас тартады. Бері келе сауатын ашады, партия қатарына кіреді. Кәпшілік жұмысына жаңада араласқан, тәжірибесі аздығына қарамастан Рабиға бригадирлік міндетін тыңғылықты атқарады, еңбекте жеке басымен үлгі көрсетеді. «Сырт пішініне қарап, ауылдың жабайы әйелінің бірі дейсің де қоясың. Бірақ жұмысы жаңа! Колхоз жұмысының

бірсыпырасын басқарып жүрген жауапты іскер», — деп сипаттайды Рабиғаны автор.

Ері Әміржанмен ренжіскен жайларда Рабиға сабырлылық, байсалдылық көрсетеді. Әміржанды сүйе, сыйлай тұра, оның қателіктеріне ымырашылдық жасамайды, ойдағысын тура айтады, ерінің шын қуанышына бірге шаттанады.

Рабиға трагедиясын терең сезіп, тағдырына шынымен жаны ашып, оны азат етуде Әміржанға көп ретте достық қол ұшын берген жағымды кейіпкердің бірі — Апалай. Оның бейнесін суреттеуде автор ерекше тәсіл қолданады. Апалай көңіл күйін, өз пікірін сөзбен ашып айтпай-ақ қас-қабағының қимылымен, күрсіну, түнеруімен, күлкі-шаттығын ыңылдап айтқан өлеңі, баяу, не жедел қозғалысымен аңғартады. Көкірегін ашу-ыза кернегенде, ешкімге қаратпай «сол екен»... деп қалады. Бірақ Апалайдың нені қостап, неге ренжіп отырғаны Әміржанға ап-анық байқалады, оны өзіне қатты сүйеніш көреді.

Кей тұста аңғырттықпен өзіне төнген жау құрығын елемей бара жатқанда, Әміржанды сақтандырып, қырағылығын оятатын адал достық та Апалайдың тарапынан көрсетіледі.

«Апалай өмірі қызық: тартатыны — домбыра, гармонь, айтатыны — қазақ, татар, орыс әндері. Сол күннің өзінде сұр өмірді өнерімен безеп, гүл қыламын деп жүрген бір жігіт», — міне автор оны осылай сипаттайды. Апалай сұр өмірдегі әділетсіздікпен күресіп, жаңа өмір орнатысады.

Автор Апалайдың өсу сатыларын тәптіштеп жатпаса да, оның артельде партия бюросының хатшысы болғанын ескертіп кетеді. Ол саналы қызметкер деңгейіне көтеріледі.

Әміржанның жанашыр досы, тар жол, тайғақ кешулерді онымен бірге өткізіскен Дәуғара оқушыға бірден жылы ұшырап, ойына берік орнап қалады.

«Ұйым» колхозында қауырт жұмыс: салынып жатқан құрылыс, көк майсаны төңкеріп жүрген пішенші-орақшылар, машина саймандарды жөнге келтіріп, темір соққан ұста дүкені, тағы басқа қым-қуыт шаруашылық қамы — осының бәрін ұйымдастырып, еңбек адамдарын орын-орнына жұмсап, істің орындалуын бақылап жүрген Дәуғара — колхоз басшысы. Дәуғара

колхоздың тұрмысы, табысы жайлы сөйлеуге сараң, кімге болса да өзін көр, өзін таныс дейді.

«Шеттен келген адамды бұлай қарсы алулары бір есептен оғаштау да секілденеді. Бірақ сен сияқты, үстіне шаң жуытпай, ...жүрген кісің бұл емес, сынған машинаны жөндеп жүргізгенше тамағынан ас өтпейтін адамның түрі бұл», — деп мінездейді автор Дәуғараны.

Колхоз өндірісіндегі шалағайлыққа, жауапсыздыққа, жұмыс үстіндегі бойкүйездікке Дәуғара төзбейді, әр колхозшыға талап қоя біледі. Колхоз игілігін жеке басы қамына жаратуға ыңғай көрсететіндерге ол үзілді-кесілді тыйым салады.

Дәуғара колхоз өмірінің қызығына қанша бойлап, өзін ұмытқандай халде болғанымен бала күннен азапты сапарды қатар кешкен Әміржанның ұшыраған сәтсіздігіне немқұрайды қарамайды, қашан оны қатарға қосқанша тыншымайды. Адамға сенім білдіру — тар кезеңде оған үлкен сүйеу, Дәуғара Әміржанға әрқашан зор сенім білдіріп отырады.

Асылында Әміржан мен Дәуғара бірін-бірі толықтырып отыратын образдар.

«Әміржан әңгімесіндегі» ұнамсыз кейіпкерлердің ішінен Өтебайдың қулық-сұмдығы, алдауыш аярлығы қанық бояумен суреттеледі. Өтебай — пысық, ауылнайлық орынды бетіне ұстап, байларға жең ұшынан жалғасады, елдегі қыз-келіншектерді саудаға салып, арасынан пайда табады, елдегі күйзелісті совет өкіметіне жауып, өсектің отына май құяды.

Өтебайдың екі жүзділігі, бетіңе мақтап, айналсаң найзасын кезейтінін Әміржанның мына сөзінен анық түсінуге болады.

«Ізін білдірмейтін залым еді ғой Өтебай. Мені арбап қолына ұстауға мықты азаптанды, мәпелеп күтіп, үйінен шығармады. Жұрт көзінше мені көтерген боп: «Мінекей кеңестің Әміржаны! Өкіметін өз қолынан орнатқан жігітің!...» дейтін еді.

Жеке образдарының дараланып, әр бөлек сын-сипаттарымен көрінуімен қатар, «Әміржанның әңгімесінің» композициялық құрылысы үйлесімді қиыстырылған. Едәуір ұзақ әңгімені, талай сюжеттік тарамдарды жүйелеп, өрбітіп айтып берушінің ролі зор. Шығарма бірыңғай сарынмен баяндалса да оқушыны жалықтыр-

майды. Өйткені Әміржан әңгімесінің кезеңді тұстарында кідіріс жасалып, қазіргі болып жатқан өмір көріністері суреттеліп отырады.

Әміржанның өмір ертегісінің мазмұны бай, берер өнегесі мол. Мұнда ескілікпен күрес, коллективтік еңбекке ұйымдасқан ауыл шаруаларының жаңа тұрмыс құру жолындағы алғашқы қадамы шынайы көрініс алады. Ауыл өмірінде ескіліктің іргесі сөгілген, жаңалық өркенін жая бастаған. Әңгіменің басталар жеріндегі автордың атынан айтылған мына бір философиялық мағынасы кең тұжырым әңгімеге эпиграф болғандай:

«Әлдеқайда, белес-белесте, сайдың жықпылдарында, құлаған молаға ұқсап үңірейіп, түксиген селеу басып, бірлі-жарымдаған ескі үйлердің орны жатыр. Бүгін бе, ертең бе, жел үріп, селеу басып; тып-типыл ғып жіберуге әзір тұрғандай. Шіріген, тозған ескілік осылай бітпекші».

Идеялық-көркемдік тартымдылығымен өзіне мықтап баурап алатын жазушының көлемді шығармаларының бірі — «Берен» (1935).

Бейімбет табиғат суреті мен ішкі монологты шағын шығарма сипатына сай қысқа және айқын беруге ден қоятын жазушы екені мәлім. «Беренде» табиғат картиналары да, ішкі толғаныс монолог та басқа шығармаларға қарағанда едәуір орын алады, бірақ олар автордың идеялық мақсатын айқындай түсуге қызмет етеді.

«Қара ит өлген сай» мен оның қабағындағы ескі қоныс-қыстау орындарын суреттеуден басталған әңгіме «Мұның несі кім болды екен?» дейтін автордың ішкі монологына ауысады.

«...Бұл қоныстың несі, ескілікпен өштесіп, жаңа өмірге талпынып, ұйымдасып, күш қосқан сонау қалың топтың ішінде ме екен? Әлде өркөкірек өзімшіл, мыңның тағдырына жалғыз не болып жалғанды жалпағынан басып; бұл кездерге келгенде — жалбыр жең мен күс саусақ, өмірдің астын үстіне келтіріп сіліккенде, екпінге шыдамай мына қазылған жолдың топырағындай боп бұрқырап, ұшып, сіңіп, көзден ғайып болды ма екен?»⁸ — деп ой тастайды автор.

Біз үзінді келтіріп отырған жазушы монологы тұтастай шығарманың тақырыбы мен идеялық нысанасын

⁸ Б. М а й л и н. Шығармалар, 5-том. Алматы, 1963, 268—469-беттер (басқа үзінділер де осы томнан).

ашып беретін кілт есебінде қабылданады. «Беренде» Жалбыр жең мен күс саусақтың қалың тобының бұрын жалғанды жалпағынан басып келген азшылыққа қарсы тегеурінді тап күресінің картиналары көз алдыңыздан өтеді, ескілікпен өштесіп, жаңа өмірге талпынып, ұйымдасып күш қосқан мол топтың жеңісі паш етіледі. Сонымен, дәлірек анықтағанда, бұл шығарманың негізгі тақырыбы — кедей табының бай-феодалдардың үстемдігін құлатып, жаңа тұрмыс орнатуын көрсетуде идеялық мазмұны жаңа талап, жас буынның күресте, өмір талқысында өсіп жетілуін сипаттау деп қарау керек.

Шығармадағы тартыс Жәуке, Берен, Құрымсай, Қайролла ұйтқы болған топ пен екінші жағынан Сержан бай мен оның сыбайластары тобының арасында шиеленісіп, дамып шарықтау шегіне көтеріліп барып шешіледі.

Сержан байдың Жәукенің жалғыз лашығын жұртына әдейі тастап көшіп, оған қыр көрсетуі, бай-бәйбішенің нұсқауымен Еркінбек бұзықтың Беренді тартып алуға аттанған түнгі қақтығыс болашақ күрес жалынының ұшқындары болса, Сержанның мал-мүлкін конфискелеп, өзін шөбі шүйгін, суы нәрлі кәң қоныс «Қара ит өлгеннен» жер аудару — күрес ұшқындарының лапылдаған жалынға айналуы еді.

Әңгімедегі басты кейіпкерлерге мінездеме бергенде, Жәуке, Берен, Құрымбай мен Қайроллалардың батыл қимыл адамдары екенін байқау қиын емес.

Қол өнері — етікшілікпен семьясын асырап, байға жылдар бойы қаналып келген Жәукені замана тынысы белін жаздырып, бойын сілкіндіреді. Жәукенің бірбеткейлігі, әділетсіздікке төзбейтіндігі, күштіге бас имейтіндігі елде оны «тентек» атандырады, бірақ ол парықсыз бас бұзар емес, кедейдің, езілгеннің сойылын соғушы. Он алтыншы жылғы халық көтерілісінде Жәуке етікші біз, балғасын сарбаздың балта, шоқпарына ауыстырады. Болыстың жалған тізімін өртейтін топтың басшысы Жәуке болады. Совет өкіметі орнап, кедей теңдік алғанда: «Уә, кедей! Неге ұйлығасың? Сал айғайды! Сілкінсін «Қара ит өлгеннің басы!» ... — деп ұран көтерген Жәуке Сержанның ақ ордасына тай-

⁹ Сонда, 268—269-беттер.

салмай кіріп, жиһаз-мүлкін есепке алады, кедейдің игілігіне жұмсауды қалайды.

Жәукенің бұрынғы тіршілік әрекетін, кәсібін автор былай суреттейді:

«Күн иыққа келсе, тері бөстекті көлеңкеге сүйреп, құрым кигізге арқасын үйкей Жәуке отырады. Жанында тұрған қара қобдиша — ескі жолдасы. Іші толған сайман, былғарының қиқымы, тарамыстың қалдығы, көзі сынған тебен. Бәрінің де керегі бар. Қайсысының қай орында жатқанына шейін жүрегінде сайрап тұр. «Балдай-ау, Балдай!... Тарамысың есілді ме?» Өнімі жоқ, азабы мол күйкі кәсіптен бұл күнде Жәуке қол үзген, ол үлкен коллективтің басшысы «Жәуке жаңа өмірдің ақсақалы» — артель бастығы.

Берен мен Құрымбайдың ержету, есею, күреске араласу кезеңдері қадау-қадау қысқа баяндалады. Жастарды тәрбиелеп, өсірген, білім берген совет өкіметі, комсомол ұйымы. Берен — мұғалім, Құрымбай — агроном, халқына қызмет көрсетуге құлшына кірісудің кезегі оларға жаңа ғана келеді. Екі жастың арасындағы қалтқысыз махаббат елеулі сындардан өтіп, шыныға түседі, бай жылқысымен бірге өрістеп, бірге жусал, ер жастанып, тоқым төсенген ашушаң Қайролла тар кезеңде Жәукенің жан ашыр досы, туысындай болып көрінеді. Жәуке мен Береннің ары оның өз арындай, Жәукеге төнген қастандық оның өзіне төнгендей ширығады. Жазушы Қайролланың Жәукенің үйіне екі ретте келгенін суреттеумен қатар, олардың ендігі қарым-қатынасындағы өзгерістерді айқын аңғартады. Бірінші келуінде:

«Қайролла жылқышы ұйқысыздықтан көзі қанталап, мас кісідей теңселіп, Жәукенің үйіне келді. Күннің ыстығына кейіді, бетіне қонған масаға кейіді. Жылқының кезегіне мінген торы байталдың үркектігіне кейіді. Ұйқысының қанбағанына кейіді... Ақырында, ол уақытымен барып бай үйінен қымыз ішпейтін Жәукеге де кейіді».

Жайшылықта осындай шайпау мінезді Қайролла Береннің басына қатер таянған сонау қараңғы түнде ат сабылтып Жәукеге жетеді:

— «Жәуке, саумысың? Қайролланың даусы... Жәуке үйден жүгіре шықты. Қайролланы көргенде, көзіне жас келгенін сезбей қалды».

Еңбек адамдары осындай жүрек тазалығымен, білек бірлігімен, озбырлыққа иін тіресе қарсы тұра алуымен құдіретті, күшті! Автор осы идеяны нәзік емеурінмен білдіреді.

«Береннің» композициялық бітімінде ерекше жарастық бар. Повесть *сақиналау* тәсілімен жазылады. Шығарманың экспозициясында оқу бітіріп елге қайтып келе жатқан жас агроном Құрымбайды, көк шалғының саясында естелік жазып отырған мұғалім Беренді кездестіреміз. Ал бұлардың басынан бұрын қандай уақиғалар өтіп еді, бұрын бұлар кім еді деген сұрақтарға автор Береннің аудандық партия комитетіне жолдағалы отырған естелік көк дәптерінің мазмұнымен жауап бергендей болды. Береннен бірнеше жыл бойына хабар-ошарсыз болып, оның тағдыры өзін қатты толғандырған, елге оралған бойда қыздың хабарын есітіп, көргенше тағат таппаған, сағыныш сезімімен қатар, ол қазір қандай жағдайда екен деген болжау жүрегін лүпіл қақтырған Құрымбайдың Беренмен кездесуін автор әдейі әңгіменің соңына қалдырады, оқушыны ынтықтырып, жетектей түседі.

Шығарма құрылысының мінсіздігіне пейзаж бен портреттің ұласа суреттелуінің де әсері аз емес. Автор, әсіресе, уақиғаның қандай орында, қай мезгілде болғанын, адамның сүйініш-күйініштерін, психологиялық күйін бейнелеуде пейзажға үлкен міндет артады.

Жазушының уақиғаны баяндаудан бұрын экспозицияда «Қара ит өлген» сайдың табиғатын, ондағы ескі қоныстардың көрінісін көп бояумен толық суреттеуі терең идеялық мағынаға бағындырылған композициялық тәсілдің бірі. «Қара ит өлген» сай бір кезде Сержап байға қоныс болған атақты жер болса, қазір ол қорақопсы қыстау орындары бұзылып, бүлініп біткен, маңын бұта мен құрай басқан иесіз орын. «Қара ит өлген» сайының осы қыстау тұсындағы кезеңі тусырап, көрінісінде бір тағылық сезілген сияқтанады. Сай кемеріндегі маса, сона «бізге жақындама, біздің мазамызды енді алма!» деген тәрізді, тұс-тұстан кеп жабысқанда, есіңнен танғандай боласың. Ағаш бұтағында жарбиган қара қарға, құрай басында шоқиған ала сауысқан да, «сені кім шақырады» дегендей шықылдап, ерсілі-қарсылы ұшып, сен сайды кесіп өткенде абыржып әбігерленіп қалады», — деп жазады, Бейімбет.

Повестен кейінірек мәлім болатынындай Сержан байдың үстемдігі құлап, дәурені өтуімен бір кезде жүргіншінің көзін тартқан мекені де қираған, бүлінген, қарға мен сауысқанның ұясына айналған, тағылық мәрін басқан. Бұрын жер-судан тапшылық көрген еңбекші ел өзі қалаған жаңа қонысқа орналасып, жаңа тұрмыс туын көтерген. Сөйтіп, осы пейзаж көп нәрсені аңғартып тастайды. Уақиғаның қай мезгілде болғанын суреттеу арқылы да автор сюжетті ашудың жолын қарастырады. «...Жазғы күннің бірі еді. Күн күндегі әдетімен жылжып көтеріліп, көтерілген сайын қызуын үдетіп; жел қасақана тына қалған сияқты боп, жол жүрген жүргінші терге шомылып, таңдайы кеуіп, аты бүгелектеп, ит әуреге түскендей кез еді. Тап осы кезде «Қара ит өлген» сайының жол өтер кезеңіне пар ат жеккен жүргінші келіп тоқтады». Мұнан былай жеккен аттары бүгелектеп, үркіп терең сайдан өте алмай, Қайролла мен Құрымбайдың әуреге қалғаны айтылады. Қайролла арбамен сайдың тәуір жерін тауып өтуге кеткенде Құрымбай сол қабақта тұрып, өзгерген өмірді ойлап қиялға беріледі, мұның бәрі автордың ішкі мақсатынан туып отырады.

Кейіпкердің ішкі сырын ашып, оның қуаныш, ренішін, жүрегінің нәзік тербелісін дәл сипаттау шеберлігіне Береннің өткен өмір жолын оймен шолып отырған сәттегі бейнесін алуға болады.

Береннің ой бұлағын ағытуға айнала оны қоршаған табиғат әдейі жағдай жасағандай, оның сыр ашуын күткендей күйде болады да, Берен кейін қалған өмірдің көкіректегі бүркеулі шымылдығын серпіп ашады.

«Берен» — Бейімбеттің басқа да бірқатар шығармаларымен салыстырғанда, композициялық архитектура-сы күрделі де сюжеті бай шығарма. Онда Сержанның мал-мүлкін конфискелеу уақиғасына біраз орын берілгенмен, негізгі түйін — жаңа коллективтік өмірдің қуанышын құттықтауда.

Автор жаңа тұрмыс, жаңа дәстүр картиналарын, жаңа адамдар сипатын үлкен коллективтің кішкене бөлшегі колхоздың пішеншілер бригадасының еңбекте, оқуда, тынығудағы болмыстары арқылы көрсетеді.

Адам бақыты — еңбекте, еңбек адамды шаттыққа бөлейді. Еңбек қимылы үстінде де, демалыс, тынығу сағаттарында да пішеншілердің қосылып салған әсем ән-

ESKERTYV:

Bul „on bes uj“ әнгimesi birinci tet „çarçь“ çornalynda yazььp cьqьp edi. Ondaçььь çornal kelemine yqcam dalqan caqьь edi. Bul çolsь bөlek kitap qььp cьqaratьььь bolqan soң bir cььььra kenitip, tyzegin voldььm. Әngime- niң çalьp çelisip vizvaj sol kyjinde qaldььrdььm. Bul gimeni oquv kitaptarьььna, ja vasqa kerekterine çara degen çoldastar vudan vььlaj osь tekistin pajdalansa eke dejmin.

Ujel 1933—cььl
Almatь.

Çarçьььь

«Он бес үй» повесіне жазушының кіріспе ескертпесі.

деріне сүйсінуімен автор еңбек бақытын құптап, оған сүйсініп отырады.

Бейімбет бірқатар әңгімелері мен көркем очерктерінде колхоз құрылысының дүниеге жаңа келу кезеңінің қазақ шаруаларына тигізген әсерін, бұл жаңалықты олардың қалай қабылдағанын, нендей кедергі кеселдікті бастарынан кешіргенін, алғашқы адымын шебер суреттей келе, бұл өнік тақырыпты кең толғап, ауыл тұрмысындағы түбегейлі өзгерістерді жинақтай түйіндеуге ойысады. Автор бір-біріне жалғас «Он бес үй» мен «Қырманда» повестерін жазады.

«Он бес үй» кітабының 1933 жылы басылуының алғашқы бетінде жазушының мынадай ескертуі бар: Бұл «Он бес үй» әңгімесі бірінші рет «Жаршы» журналында басылып шығып еді. Ондағысы журнал көлеміне ықшамдалған шағын еді. Бұл жолы бөлек кітап қылып шығаратын болған соң, бірсыпыра кеңітіп, түзеген болдым. Әңгіменің жалпы желісін бұзбай сол күйінде қалдырдым».

Автордың өзі ескерткеніндей, бұл шығарма алғашқы рет «Жаршы» журналының 1930 жылғы 10—11—12-сандарында жарияланды, кейін 1933 жылы жеке кітап болып шығады да, онан соң қайта басылмайды. Майлиннің 1960—1963 жылдары шыққан алты томдық шығармалар жинағына «Он бес үй» енгізілген. Сол 1933 жылы латын шрифтімен терілген «Он бес үй» кітабы қазір кітапханалардың сирек көздесетін шығармалар қорында ғана сақталуда.

Автор «Он бес үйдің» жанрлық ерекшелігін «әңгіме» деп көрсеткен. Біздіңше, «Он бес үйді» повесть деп қараған қисынды, өйткені мұнда сан алуан адам тағдыры, шытырман тартыс, кең шеңберде суреттеледі.

«Он бес үйде» жазушы коллективке алғаш бірлескен шаруалардың қол жеткен тұңғыш табыстарын, жергілікті бай, атқамінерлермен күресте колхоз құрылысының буыны бекіп, бұғанасы қатая бастағанын, ауылдағы жаңа, іскер адамдардың тұлғасын әр қилы бояумен сендіре суреттейді.

Жаңалық, жаңа өмір болмыстары адам санасына, біртіндеп енетін құбылыс. Ол түрлі кедергі, қиыншылық тартыс арқылы өтеді. Шығарманың өз жолында осы шындықтың сәулесі бар.

Игілікті істің бастамасы, әдетте, шағыннан туады.

Болашақ ауқатты артельдің ұйтқысы — он бес үй кедей шаруалардан құралады. Алғашқыда жұмыс кәлігі де, құрал-сайманы да тапшы, жетіспейді. Әпеннің қара кер шолғағы, Бейсенбайдың жауыр торысы, Әйтеннің көк мәстегі бірнеше арық-тұрақ — міне жұмыс кәлігінің сыйқы осы. Бірақ бұған налып, уайым жеп жүрген Бейсенбайлар жоқ, ынта-жігер, бірлік болса, бәрі болатынына олар берік сенеді.

Ермектің ен жайлап келген «Сары Алап» қырқасына артель туын көтерген он бес үйліктер жайы, данқы барған сайын жер-жерге таралуда, артель қатары көбейіп, іргесі нығая түседі. Бұрынғы он бес үй біраздан кейін-ақ қырық-елу үйге ұласады, шоғырлана түседі. Қырық ру әр ұлт адамдары бірін-бірі жатсынбайды, еңбекте достаса, туыстаса бастайды. «Бәрінің басы қосылғанда, «Қырық рудың» ауылы болды: арғын десең — осында, керей десең — осында, қыпшақ десең — осында, найман десең — осында, қара қалпақ, қырғыз, түрікпен тұқымынан да сау емес. Осы елде зергер болып жүріп сіңісіп кеткен Жамали деген ноғайдың балалары да көшіп келді, қыстау күзетіп, балық аулауды кәсіп қылған Прокофий дейтін орыс та көшіп келді»¹⁰, — міне еңбек адамының ынтымағы ру, ұлт кедергісін ысырып тастағанын автор осы үзінді-суреттемемен ұтымды бейнелейді. «Сары Алаптың» сауырын тілген алғашқы борозда, көтерілген тыңның құнарлы қара топырағына себілген алғашқы дән ауыл өміріндегі қуанышты мейрам — еңбек мерекесіне айналады. Бұл уақиғаның мәні аз ғана жердің тыңын шағын көтеріп, егін салуда ғана емес, өмірдің тыңына бет қоюда, адам арасындағы жаңа қарым-қатынастың кәрініс беруінде, одан-бұдан жиылған кедей-кешіктің шаруаға қыры жоқ, қолынан ешнәрсе келмейді, артель құрылысы алға баспайды дейтін атқамінер Жұмабай, Ермектердің үмітінің тамырын қырқуда, ескіліктің әлі де тұнып тұрған тынын шайқалтуда.

«Сары Алап» маңын дүр сілкіндірген тағы бір қуанышты жаңалық — мотор гүрілімен қыр, ойды жаңғырта «Он бес үйге» асыға жеткен трактор — артельге жіберген үкімет көмегі, үкімет сыйлығы. Трактордың сырын, механизмнің тілін біліп, оның рулінде отырған-

¹⁰ Бейімет. Он бес үй. Қазақстан баспасы. Алматы, 1933, 31-бет.

дар ауыл жігіттері Әпен мен Ержанды көргенде, ауыл адамдарының қуанышында шек болмайды. Өз жолдарының тура, дұрыстығына, өз күштерінің молая бастағанына артель мүшелерінің көзі әбден жетеді.

Көтерілген тыңға бітік өскен астықты күзгі жел-құз, жаңбырға жеткізбей жинап алу үшін жұмылған күндерде, еңбек бәсекесі қыза түседі. Қажырлы жастар Әмина, Мәрия, Әпен, Ержан еңбек озаттары, ел құрметіне ие болып, кәптен алғыс алады.

Жазушы «Он бес үйдің» жаңашылдық әр қадамын осылайша суреттей отырып, шиеленіскен күрес әрекеттерін қаға берісте қалдырмайды, реалистік қалпында көрсетеді.

Шығармада жаңа мен ескінің арасындағы кереғарлық, келіспеушілік, тартыс, күрес тек бай мен кедей сияқты екі таптың тарапынан болып қана қоймай, кейде бір семья арасында, бір шаңырақ астында да бұрқ ете түсіп жатады. Елемес пен Сағындық семьяларының жаңалықты қабылдау, не қабылдамау мәселелерінен келіп шыққан қарама-қарсылық осы сипаттағы қайшылықтарды байқатады. Елемес, Сағындық сияқты әкелер тобы Әпен, Ағыбай іспетті балалар тобына қарсы пікірде, әрекетте болады. Жастар өмірді жаңартуға құмартса, сол жолға үлкен табандылық, іскерлікпен беріліп, жаңа күшке дем беріп отырса, жасы үлкендер, әкелер бұрынғының қаймағы бұзылмауын, өздерінің әке-бабалары өткен соқпақтың өзгермеуін ойлап, әрбір құлаққа жаңа, көзге соны құбылысқа шошына қарайды, сырына үңілмей, сыртынан түңіледі. Бірақ Елемес пен Сағындықтың жаңаны жаратпауының, ескінің етегіне жабысуының түп тәркіні, себебі екі түрлі арнаға құяды. Табиғатында ақкөңіл, жас шағында жалшылық көрген, күнелтіс қара-құраны еңбегімен жинаған Елеместің артельге кірмеймін, «Сары Алапқа» көшпеймін деп шегіншектеуі, бір жағынан, осы қалай болар екен дейтін шаруаның ішкі есебінен, екінші жағынан, оның дін шырмауына ілініп қалуынан екенін байқау қиын емес. Бұрынғыны мақтап, қазіргіні даттап, қарттарды ұл-қыздарына қарсы қоюды көздейтін Жұмабайлардың жалған сөздері мен жымьсықы әрекеттері де аңғырт Елемеске түрткі болып, оны Әпенге қырын қаратады. Жайшылықта баласын сүйейтін, оның болашағына зор үміт артып мақтан көретін әкесі шынтуайтқа келгенде, Әпен

нің аяғына оралғы, жолына кедергі бола алмайды, адасқанын сезеді, жөнге көшеді.

Ермақтың атқосшылығында жүрумен күн кешіп келе жатқан Сағындықтың бай алдында тізесін бүгіп, басын ию, оның бұйрығынан бұрын ойындағысын тауып отыруға құрақ ұшу сүйегіне сіңген әдет деуге болғандай.

Ол ақырында Ермақ, Жұмабайлардың айтқанына көніп, айдағанына баруға даяр тұратын, сілтеген жерден соғатын қолшоқпары болудан жазбайды.

Тап намысы, семья ары мен бақыты Сағындықты толғандырмайды, тұрмыстағы бейқамдығы, бай сөзіне сенгіштігі мұның түбіне жетеді. Әкеден рұхсатсыз, отырған үйін жығып, әйелі мен балалары жүгін тиеп «Сары Алапқа» көшіп жатқанда, Сағындықтың жалғыз жұртта қалу картинасын суреттеумен автор халық мүддесін ұмытып, көпке қарсы тұруға тырысушылықтың, жаңалық толқынына бөгет орнатпақ болудың мағынасыздық әрекет екенін, кімде-кім ондай теріс жолға шықса, мүсәпірлікке душар болатынын сездіреді:

«Құрым үйдің жабдығы арбаға тиеліп болғанда, айран құйған кеспектей болып от басында омалып жалғыз Сағындық қалды. Ол құр тірі демесең, естен айрылып отыр еді».

Тарихи бет бұрыс кезіндегі екі семья тағдырын көрсетуде автор кейбір ұқсас эпизодтарды да суреттеп кетеді. Екі семьяда да тартыстың шарықтау шегі «Сары Алапқа» көшу үстінде болады. Елемес жеме-жемге келгенде, жұртта жалғыз қала алмай, арбаның артынан ереді де, сөйтіп, өзінің жеңілгенін, жастардың жеңгенін мойындайды. Сағындық мағынасыз қайсарлық, қыңырлық көрсетіп, жұртта жалғыз қалып қояды.

Кезінде бүкіл бір болысты бір қамшымен айдаған Ермақ Бөрібаев артель құрылысына қарсы күресті асқан айлакерлікпен, астыртын сақтықпен жүргізіл бағады. Ермақтың өзгерген сыйқын автор былай сипаттайды:

«Ермақ бұрынғыдай ашық сөйлеуді, иығын көтеруді қойған кісі ғой. Ол бұғып жүріп қана, еппен жұмыс бітіруді сүйеді. «Біз дауыстан айрылған кісі, біз дауыстап сөйлей алмаймыз», — деп мырс-мырс күлетіні бар-ау оның»... Осылай сыбыр-күбірмен, ым-емеурінмен, ол Елемес пен Сағындық, Тоқсан сияқты адамдарды

Повестегі Бейімбеттің адам характерін, психологиясын, портретін, сөз байлығын, сөйлеу мәнерін шындық өмірдегідей айнытпай беретіндігіне, сюжетті татаусыз өріп-өрбітіп отыратынына, өткір, ұтымды диалогты, драматизм элементтерін үйлесімді пайдаланатынына ден қоя отырып, автордың ара-тұра логикалық қайшылық та жіберіп алатынын ескермеуге болмайды.

Біріншіден, Ермақтың өзгерген қалпын, айла-тәсілін автордың келістіре суреттейтінін ілгеріде аңғартқан болатынбыз. Шамалы уақыт озғанда, артельдің барлық 20 жұмыс аты бір түнде ұрланады да, соқалар доғарылып, қаңырап қалады. Осынша оқыс істі Ермақтың сілтеуімен болған дегендей жазушы емеурін білдіреді. Ермақ сияқты алды-артын өлшеп-пішіп қимыл жасайтын адам бұндай күні ертең-ақ ашылатын, олақ әрекетке бармас еді.

Екіншіден, колхоз құрылысының алғашқы кезеңі, әсіресе, қиыншылық-кедергіге толы болғаны мәлім. Осы қиыншылықтардың біразын-ақ жазушының байқағыш көзі мен көкірегі көре біледі, реалистікпен суреттейді, ал мұндай кедергілердің жолдан тазартылу, жойылу процестерін кей ретте жеңіл шешкендей әсер қалдырады.

Үшіншіден, «Он бес үй» ұйымдасып, құралып, іске кіріскелі жыл жарым ғана уақыт өтеді, демек артель жаңа-жаңа ғана өз бағытын түзей, іргесін нығайта бастаған кезді тамашалауға біраз орын берілгендіктен, оқушы осында асығыстық бар емес пе дегендей ойға да қалады.

«Он бес үй» өмір ағысына ілесе жазылған, сол тұста актуальді проблеманы көтере білген, тұтас алғанда, қызғылықты, тәрбиелік өмір танытушылық мәні зор туынды, біз нұсқаған кейбір кем-кетік жайлар оның идеялық-көркемдік бағасын түсірмейді. Ол тұстағы әдебиетіміздің, әсіресе көркем прозаның дәреже-деңгейін бағдарласақ «Он бес үйдің» ауыз тұшынарлық нұсқа болып қалғанына, өсу жолымыздың елеулі ескерткіші екеніне күмән болмауы тиіс.

Қазақ шаруасын келелі мақсатқа бағыттаған, оның жан-дүниесін, психологиясын, зор өзгеріске кенелткен коллективтендіру дәуірінің мазмұнды, қызғылықты, маңызы зор оқиғаларын ұйтқы еткен көптеген әңгіме, «Он бес үй» сияқты шағын повестен кейін Бейімбет қа-

ламынан көлемді де кезеңді шығарма «Қырманда» (1933) повесі туады.

Повесть алғаш рет жеке кітап болып Қазақстан көркем әдебиет баспасында 1936 жылы жарық көрді, кейін жазушының алты томдық жинағының IV томына еніп отыр.

Автор өмір жолдары тоғысқан талай кейіпкерлерді сахнаға шығаратын, адамның еңбекке көзқарасындағы, санасы мен психологиясындағы жаңа құбылыстың күні өтіп бара жатқан ескілікпен қиян-кескі шайқасын, белдесуін тереңнен қопарып сырын ашып, бейнелейтін, идеялық-көркемдік сыны жоғары, салмақты шығарма тудыру үшін, оған өмірлік, жазушылық тәжірибесі әбден молыққан, шабыты шарықтаған шағында кіріседі. Бейімбет «Қырманда» повесін жазбастан бұрын онымен тақырыптық-идеялық үндес сан алуан әңгіме, көркем очерктер жазады. Сол әңгімелер мен очерктерде, кейін повестерде ұшырасатын жеке кейіпкерлердің де кейбір қырлары көрініп қалып отырады, бірақ олар әңгіме, очерктердегідей эпизодтық, детальдық көріністе емес, енді кең майданда, өсу жолында толықтай көрінеді, жаңа сапалық қасиеттерін молынан ашады.

Жазушының «Досқа арналған күй», «Колхоз қорасында» әңгімелері мен «Уа, тойға шақырып жүрмін», «Той» очерктерінің «Қырманданың» жеке бөлімдерімен сабақтас, сарындас екені анық байқалады. Әсіресе, соңғы екі очеркте «Жалшы» колхозының қырман басындағы қауырт еңбегі болашақ повестің басты түйінін, оның негізгі фонын сездіргендей.

«Колхоз қорасындағы» колхозға ірткі салуға, колхоз мүшелерінің берекесін қашыруға амал-шарғы ойластырып жүретін Жүсіп повесте де осы сипатта көрінетін кейіпкер, солай бола тұра ол бұрынғыдай шаршы топта өз пиғылының төркінін туралай аңғартып алатын, кейде қызбалық жасап көрінеу теріс пікірін — қуаттап қарысатын Жүсіп емес, енді ол бар қулық-сұмдығын ішіне бүккен, бетегеден биік, жусаннан аласа қалыпқа түскен, осылай жүріп түпкі мақсатын іске асыруда неден болса да тайынбайтын жанкештілікке әбден бел буған, айласы мол, алдыруы қиын жау бейнесін танытады.

«Уа, тойға шақырып жүрмін», «Той» очерктеріндегі «Жалшы» колхозының председателі Ертай, бригадир

Әбдірақ, қырман күзетшісі Өмірзақ сияқты кейіпкерлер де «Қырманда» повесінде ұшырасады, жұмысқа деген ынта-жігерлерімен, ұйымдастырушылық рольдері көзге түседі. Демек, автордың үлкен шығармаға қалам тартпас бұрын, оның негізіне алынатын сюжетті, характерлерді біртіндеп белгілей, бағдарлай жүретіні, бұрын әңгіме, очерктік жоспарда қысқа жазылып, конфликттің аңғарын ғана білдіріп кеткен кейбір шығармаларындағы күшті мотивтерді кейін терең ашып, тұтас қамтып суреттеуге ұсталығы оқушыны қызықтырады.

Б. Майлиннің «Қырымдасы» қазақ совет әдебиеті шеңберінде қарағанда М. Шолоховтың «Көтерілген тыңын» еске түсіретін, сол тақырыпты өз шамасынша көтеретін шығармалардың қатарына қосуға олқылық жасамайды. Бұлай деуіміздің себебі: — біріншіден, олардың идеялық-тақырыптық үндестігі: еңбекке жаңаша көзқарастың қалыптасуын, адам санасының көтерілген тыңын сипаттауында болса, екіншіден, сол тарихи кезеңнің қайталанбас құбылыстарын бай палитрамен өрнектеп қалдыруында. Былайша қарағанда, колхоз құрылысына қарсы элементтерді әшкерелеу уақиғасын арқау еткендей «Қырманда» повесінде негізгі түп қазық ол емес, қырмандағы тегеурінді еңбек дабылы, астық үшін, социализм үшін күрес, жеңіс дабылы екені айқын тұрады. Коллективтің бірінші өнімін қырман басында қолдарымен ұстап, көзімен көрген ауыл дихандарына сол адал еңбегінің жемісін суық қолдан аман сақтау, халық игілігін молайта түсу міндетінен өзге абырой болмақ емес. Сондықтан да социалистік еңбек негізінде өмірді жаңа арнамен қайта құрып жатқан шаруаларға Жүсіп — Құтпандардың қарсы әрекеті, қырсығы кедергі бола алмайды, қолдау таппайды, олар күшті толқын жағаға ысырып тастаған салындыдай өмірден ығыстырылады, аластатылады... Повесте Ертай бастаған өз колхозының байлығын молайта түсу жолында қажырлы еңбекке білек сыбанған қалың топқа астыртын әрекетке бастарын Жүсіп біріктірген саусақпен санарлықтай қатары шағын, ауқымы аз оның сөзіне еліккендер қарсы тұрмақ болады. Тосын көзге бейбіт еңбегімен ғана шұғылданып жатқан «Малшы» колхозында іштей тартыс барған сайын ушыға түседі. Білаң колхоз жеріне Жүсіптің аяғы тиісімен-ақ басталып кетеді, бірақ ол торғай аулаған мысықтың қалпына

түсіп басқан ізін, өз ниетін шет көз бен құлаққа шалдырмауға тырысады. Ымырт жабыла ұрлана келіп «Премячий Логке» кіретін салт атты, қару-жарағын қойын-қоньшшына тыққан Половцевқа Жүсіптің жүріс-тұрысы ұқсамайды. Ол қызыл сиыр жегілген, қиыны қашқан тарантасын сықырлатып, елді көшіріп келеді, әшкере жүріп өзін күдіктен сақтауды көздейді, қалтасында оны «ақтайтын» документтері де сайлаулы. Жүсіпте Половцевтай үлкен жоспар-нысана жоқ. Өзін шеттеткен кедей-кепшік, қазіргі бірлескен шаруаның бақытты өмір құруға ынта-жігерін ол көре алмайды, соған ыза болады, біраз колхозды ойрандасам деп ойлайды, онан әрі не істейтіні оған анық емес. Жүсіп мақсатын осылай көрсету арқылы жазушы оның қадамының теріс, болашағы жоқ, абыройсыз әрекет екенін аңғартады.

Жүсіп кім? Оның тобындағы кімдер? Жүсіп өз басында байлық болмаса да байдың сөзін сөйлеп, намысын жыртысқан, атқамінерлік қылған, жеңіл жолмен олжа табуға әдеттенген алаяқ, суық жүрісті жан. Автор оны: «Талай рет талант-таражға да кірісті. Өз қолынан адам өлтірген кездері де бар»¹¹, — деп сипаттайды. Жамантай байдың тығулы бір сандық асыл тастарын иемденіп кету айласын қарастырып түн ұйқысын төрт бөлген Жүсіп еңбексіз байлыққа кенелуден үміттенеді. Табан еті, маңдай терімен жаңа тұрмыс құрып жатқан колхозшылардың бақытқа жететініне ол сенбейді, қызғаныш жасайды, олардың жолына кедергі салып, еңбегінің жемісіне суық қолын сұқпақ болады. Қара ниетін іске асыруға ол үлкен ептілікпен, сақтық, сабырлылықпен кіріседі, ең сенімді деген адамдарына да түпкі мақсатын ашық айтпай, тұспал-емеурінмен шет жағасын ғана аңғартып қойып отырады.

Ол әрекетін, алдымен, өзінің маңына сенімді адамдарды топтастырудан бастайды. Жүсіптің бастамақ әрекетіне қол ұшын бермек болып, оның сөзіне құлақ түрегіндер артель еңбегінен қақас, ауырдың үсті, жеңілдің астымен жүріп тұрмыс құруды іздейтіндер. Колхоз есебін шатастырып, бос мақтанумен, басқалардан ерекшеленумен күні өтетін Досқожа есепші колхозшы-

¹¹ Б. М а й л и н. Шығармалар, 4-том. Алматы, 1962, 265-бет (басқа үзінділер де осы томнан).

лар арасында өзін айқайшы, жұмысқа жаны ашитын адам етіп көрсетуге тырысатын, бірақ мейлінше жалқау, сөзуар Құтпан, тұрлаусыз бос сөзді көк мылжың Қасен, бар ынтасы карта ойнал, арақ ішуді ойлайтын ауыл дүкенінің сатушысы Әлжаппар — міне Жүсіп тобындағылардың сыйқы осындай, Жүсіп Әсие, Ақсүйірік сияқты әйелдерді ала қоржыннан алған буыншақтүйіншек «сәлемдемесімен алдандырса, Досқожа, Бөкен, Құтпан, Әлжаппарларды сол қоржыннан суырылған «көк мойындармен» еліктіреді.

Жүсіптің жоспарындағы басты міндет — «Малшы» колхозының ұйтқысы — Ертай мен оның төңірегіндегі Өмірбек, Нұрыш, Тұмарша, Тасмағамбет сияқты адал азаматтарға террор жасау, колхоз астығын талан-таражға түсіру, ақыры, жүзеге асырылмай қалады. Қанша айлалымын десе де Жүсіп қапы жібереді. «...Темір шапонды білемдеп ұстап, қос қолдап сілтей берем дегенде, Жүсіптің басы бөренеге соқтықты, желкесін бірдеме үзіп жібергендей болды». Міне Жүсіптің соңғы тұяқ серпісі осылай суреттеледі. Оның жұлынын үзіп жібергендей қуатты соққы Ертайдікі болып шығады. Жазықсыз жандар: Тұмарша мен Тасмағамбет ажал аузынан аман қалады.

Повестегі басты тұлға — Ертай коммунист, бұл партия саясатын ауылда іске асыру жолына жан-тәнімен кіріскен, осы бетте жеке басының, семьясының қамында бір мезет ұмытқан қызметкер. Орыс әдебиеті кейіпкерлерінен Ертай «Көтерілген тыңдағы» Давыдовқа ұқсаңқырайды. Давыдов сияқты Ертай да колхоз құрылысын большевиктік жолға салуға аудандық партия комитетінің жіберген өкілі. Екі сөзінің бірінде ол мәселеге большевикше қарай біліңдер, большевикше шеше біліңдер, бұл сөздерді жалаң үгіт ретінде айтпайды, шын мәнін ұғынып айтады, өзі солай істейді де. Жазушы Ертай образы арқылы басшының ең қасиетті сипаттарын ашып береді. Өз қол астындағылардың мінез-құлқын зерттеу, оларға талап қоя білу, қамқорлық көрсету, ұлы мақсатқа, берекелі еңбекке жұмылдыру, нырағылық, сезімталдық — Ертайдың бойына осы сипаттар жараса шоғырланған. «Ертайдың қойын книжасын ашып қарасаң, кімнің не пиғылды адам екеніне жұмысты қай түрде істеп жүргенін түгел танып шығасың», — дейді автор өз атынан. Колхозшыларды бас-

қарудағы Ертайдың негізгі әдісі, құралы — түсіндіру, тәрбиелеу. «Түзелмедің деп қайсыбірін колхоздан қуа бересің?... Тәрбие керек! Тәрбиелеуім керек!» — дейді Ертай күрсініп», — осы сабырлылықтың, тәрбиенің арқасында Ертай көптің ойын, көптің күшін бір арнаға, бір мақсатқа бағыштай алады. Жастар Қатира мен Хамзаны, Бейсенбайды, Жамалды тәрбиелеу, баулумен саналы азаматтар етіп өсіріп келе жатқан Ертай. «Ертай қырман басына келгенде, әркім өзін сында тұрмын деп сезгендей. Ақырын, жекіру жоқ, — сөзі қандай майда Ертайдың! Бірер келіссіз жұмыс істеген адамның өзілмен-ақ сыбағасын береді-ау», — деген жолдармен анықтайды.

Сырт көрініске қырман басының қарбаласымен, күн-бе-күнге колхоз тіршілігімен шұғылданып жүргенмен жатса-тұрса Ертайдың ойынан Жүсіп шықпайды, оның колхоз жеріне басқан алғашқы қадамынан былайғы әр қимыл, әрекеті, қайда болып, кіммен мәжіліс құрғаны Ертайдың алақанында, бақылауында, Жүсіппен бет-бет кездескенде, тілдескенде, Ертай сыр бермейді, Жүсіптің жалған паспортын басқа қағаздарымен араластырып портфеліне байқаусыз салған сияқты көрінеді. Шынында, ол Жүсіппен күшті арпалысқа түседі, оның жат пиғылын аша түседі, ақырында, сын сағатта жеңіп шығады. Ертайдың күші — өзінің сенімді серіктері болуында. Олар: Өмірбек, Әбдірақ, Тұмарша, Тасмағамбет, Жамал, Нұрыш, колхоз охраны Өмірбек сияқтылар.

Повесте дараланған жағымды кейіпкер көп: бригадир Әбдірақ, қамба күзетшісі Тасмағамбет, еңбек адамдары Дүйсен, Нұрыш, Жамал, Бейсенбай, комсомол, жастар Хамза мен Қатира, кеңсе күзетшісі әйел Тұмарша т. б. Бұлардың бәрін бір қалыптан шыққандай мінсіз етіп қоймайды автор, әрқайсысын өз өмір жолымен, қателік, қайшылықтарымен, адасу, шалыс басуларымен көрсетуге тырысады.

Тұрмыстың талай талқысынан өткен, асыра сілтеу кезеңінің зардабын тартқан Дүйсен, семьялық өмірінде сәтсіздікті басынан кешірген, еңбек үстінде өзін-өзі ұмытатын Тасмағамбет, малайлықты атқарып, өлім тырнағынан құтылған Нұрыш; 14 жасында сүймесіне телініп, тұрмыс соқпағын кешкен Тұмарша мына ұйымдасып, береке кіріп келе жатқан жаңа өмірлеріне құш-

тар жандар. Сондықтан да бұлардың бірі ерте, бірі кеш Жүсіп атына байланысты колхозға төнген ылаңды сезінді де, Ертай маңына топтаса түседі, оның қапыда қалмауына, мүлт кетпеуіне күш жұмсайды. Ертай тапсырмаларын орындауда иненің көзінен өткендей ептілік, қиыннан қисынды жол таба білуімен Тұмарша оқушы ынтасын ерекше аударады. Тұмаршаның бұлайша қимылдауының себебі де айқын. Бұдан бес ай бұрын Тұмарша «мен немен күнелтем?» деген дағдарыстың құшағында болса, бүгін «осы тұрмысты қайтсем күлліртам?» деген тілектің үстінде, — деп жазады автор. Тұмаршаны жалғызсыратпай өз қатарына тартқан коллектив, оның Тасмағамбет, Ертай, Өмірбек сияқты мүшелері, енді сол коллективке қатер таянса, ең жақын деген жандарының ту сыртынан Жүсіптің қанды қанжары жалақтап тұрса, Тұмаршаның өз жанын шүберекке орап қойып, қатерлі іске тайсалмай араласуы әбден заңды болмақ. Негізінен сәтті шыққан әйел образдарының бірі бола тұра, Күлтай, Раушан, Берен, Рабиға сияқты кейіпкерлердің қатарында атала тұра, Тұмаршаның кей әрекеттері жасандылау сезілетінін де бүклегеніміз жөн.

Айталық, Тұмаршаның Жүсіптермен бірге мәжілісте отырып, арақ ішіп, мас болған болып оларды алдауы, пеште жанып жатқан астық квитанцияларын Жүсіп көзінше алып қашуы, Бәкеннің қойын қалтасындағы Жүсіптің жасырын хатын қолға түсіруі сияқты детальдар қарсы топты тым-ақ ашық ауыз, қуыс кеуде етіп көрсетуге соқтырады да, ұнамды кейіпкердің жақсы сынын солғындатады.

Колхоз болашағына ынтызар, қоғам мүлкінің қырағы сақшысы Тасмағамбетті автор «Өмір бойы әзіл араластырмай сөйлемейтін» жан деп сипаттайды. Тасмағамбеттің осы ақжарқын, әзілқойлығында қандай сына болса да төзімділік, қандай көңілсіз жай кездесе де оған мойымай, беріктікпен қарсы ала білушілік сияқты характер байқалады.

Тасмағамбеттің әйелінен ажырасу эпизодын суреттейтін жердегі оның көңіл күйін, ішкі арпалысын мына сөздерінен түсінуге болады:

«— Ау, қатын-ау... мені тастағанда тілегенің мынау бір-шерттік пе?... Тәуірлеу біреуіне тисең болмайтын ба еді? — дейді. Осының өзі де әдеттегі қалпымен әзіл ре-

тінде айтылды», — деген ремарка қосады автор өз атынан. Бірақ ашу-ыза, намыс, налу, күйзеліс сияқты сезімдерден Тасмағамбет жұрдай адам емес. О да намыстана, ызалана, күйрей қайғыра біледі, сонымен бірге сабырлылық, ішкі жалынды сырт көзге білдірмей сөндіре, тұншықтыра алу Тасмағамбеттің қолынан келеді.

Сүйген әйелінен айрылу Тасмағамбетке мықты соққы, оның жанына салынған ауыр жара, осы тұста ол бейтарап қала алмайды, қайғырып, налиды.

«Дегенмен Зылиха аттанып кеткенде, ішін бірдеме жалап бара жатқандай жаман тынышсызданды. Көз жанарына жас толды», — бұл жолдардан Тасмағамбеттің өмірге енжарлықтан аулақ, шындап қайғыра да білетінін көреміз.

Колхозда Ертайдың күшті тірегінің бірі — осы Тасмағамбет, сондықтан да Жүсіп бірінші соққысын Тұмарша мен Тасмағамбетке қатар сілтеуге оқталады.

Социалистік шаруашылық майданында, еңбек өнімін арттыруға кесел болатын еңбекке ескі көзқарас, жалқаулық, бойкүйездік, мылжындық сияқты теріс мінездермен күрес мәселелері де «Қырманда» беттерінде өткір қойылады. Мұндай кеселдердің көріністерін автор жеке кейіпкерлерді суреттей отырып ашады, әшкерелейді, сықақ етеді.

Жұмысқа керенаулықты Бейсенбай сияқты жастар байқамай, берілген тапсырманы орындауға мән бермей жіберіп алады. Ертай көзінен мұндай қылық таса қалмайды. Басқарманың пландарын айтқан ақылы, кеңесі болашақта ондайды болдырмауға себепші болады.

Жалқаулықтың көп ісіне кедергі жасай берейін деген ниетпен ұштасып жататын түрлері де бар. Құтпан мен Есбергендер көптің тасасында бой жасыруға тырысатын қиғаш жолдағы адамдар. Ондайларды қатты сынға алып, мінез-құлықтарын, еңбек үстіндегі оралымсыз қимылдарын сықақ ету басқаларға да сабақ болады, жарамсыз мінездерден арылтуға әсерін тигізеді.

Жазушы Құтпан мен Есбергеннің портреттері мен мінездемелеріне сықақтық уытты мол дарытады: «Құтпан дейтін жүр, ескі бөрікті көзіне түсіре киіп, шаншу тиген адамдай кіртиген қабағын бір жазбайды; беліндегі қайыс белбеу күніне сан рет шешіліп, сан рет байланады. Жұмыс кезінде біреу жазатайым бірер нәрсенің

жөнін сұрай қалса, соған жауап беру үшін сұраушының бетіне Құтпанның бажырая қарап тұрғанын көресің; «Оның жөні былай еді, жолдас тыңдаңыз» деп шешіліп аяғына оралып жүрген белбеуді сол жерде бір дұрыстап байлайды».

Келтірілген үзіндіден Құтпанның қандай адам екені ап-айқын танылады.

Колхозда Құтпан сияқты жалқау жалғыз болса, онымен күрес те жеңіл болар еді. Құтпанның сыбайластары да баршылық. Олар Есберген, Бәкен. Бұлар сыныққа сылтау іздеп, жұмыс сағатының өтуін ғана күтуші бейшаралар. Бірақ, колхоз өндірісінің қозғаушы күші, әрине бұлар емес, қырманда еңбек дабылын қаққан көпшілік те бар.

Барлық ынтасымен жұмыс істеп жатқан Жамал, бір ылау астықты бір-ақ құшақтайтын Нұрыш; бригадир Әбдірақ — осы көптің өкілдері — алтын дәннің бір талын да шашау шығармай жинап алуға жұмылған қажырлы жандар, еңбек екпінділері.

Кейіпкер образын бейнелеуде, олардың сөйлеу өзгешеліктерінің, әсіресе, диалог сияқты қысқа да тұжырымды сөйлеу формасының атқарар міндеті үлкен. Диалогтағы бірер сөзбен-ақ үлкен мағына аңғартуға болады, кейіпкердің нені қостап, неге қарсы болып отырғаны әйгіленеді.

Бейімбет мағынасы кең диалогтарды жазуға шебер қаламгер. Өмірбек пен Жүсіп, Ертай мен Жүсіп диалогтері бұл айтқанымызға толық дәлел бола алады.

Өмірбек Жүсіпке алғашқы жолыққанда, төмендегіше тілдеседі:

— Өз сиырың ба-ай?... Біреуді қан-қақсатып келуден саумысың?

— Өз сиырым. Төл ақшама сатып алдым, міне қағазым.

— Жарықтық сүтті сиыр екен, бір үйлі жанды асырап отырған мал-ау? ә? — деді Өмірбек сиырды орала түсіп.

— Ойпырмау, Өмірбек-ау нанбасаң мына қағазын көрші?..

Диалогте Жүсіп қанша нандырмақ болса да, Өмірбектің сиырдың ұрлық екеніне көзі жетіп тұрғаны апанық ұғылады.

Екінші мысал:

— Жүсеке, — деді Ертай көтеріле түсіп. — Қарағанды да болдым дедіңіз бе?

— Ия.

— Жұмысшы ма едіңіз?

— Ия.

— Мақтау қағаз бермеді ме сізге?

— Кім ескерген соны...

Қолындағы «жұмысшы» деген паспортына сенген Жүсіп Ертайдың сұрақтарына немқұрайды жауап беруге тырысады. Ертай да білдірмей, сұрақты еппен қояды. Автор екі жақтың арпалысын осылай сездіреді.

Жазушы шеберлігінің талай өрнектері осы «Қырманда» повесінің беттерінен мол байқалады. Не бір тамылжыған, ойнақы дала пейзажы, ойдан кетпес кейіпкер портреттері, сөйлеу ерекшеліктері, шұрайлы халық тілінің нақыштары оқушыны сүйсіндіреді, әсерлендіреді.

«Қырманданың» композициялық құрылысында күтпеген бұлттарыс, ерекше түрмен оқушыны таңдандыруға тырысу жоқ, мұнда жазушының жиі қолданған сәтті тәсілі кейіпкердің өткен өмір белестерін еске алу, оның кешегісі мен бүгінгісін салыстыра отырып, сипаттау жолы. Шегініс ретінде баяндалатын кейіпкер басынан өткен жайлар не автор атынан баяндалады, не кейіпкердің ішкі монологы арқылы беріледі. Тұмарша, Нұрыш, Жамал, Дүйсендер бұрынғының ызғарынан безініп, жалшылық азаптарынан жиреніп, жаңа тұрмыстарына ризашылық білдіреді де, Жүсіп өткен күндерін армандайды, күрсінеді, ашынады. Өмірбектің Жүсіпті кездестіруі оның бұрынғы қылмыстарын есіне алуына, Жүсіпке күдіктене қарауына себепші болады. Демек, автор сюжетті ашуға қандай түр ыңғайлы деп тапса, соны қалайды.

Шығарманың идеялық түйіні автордың мына ішкі монологынан анықталады.

«...Ауыл түрі — өзге, адам да, ісі де өзге. Аз уақыттың ішінде құлпырған бұл өмір Жүсіп сияқты «ескінің көзін» ішіне сіңіріп, көптің бірі қып ілестіріп әкете алар ма? Әлде тасыған селдей қайнаған өмір Жүсіп сияқтылардың сілікпесін шығарып салынды құсатып шетке шығарып тастар ма?»

Көптің ұранына үн қосып, адал еңбек еткеннің бәрін көп өз ортасына алады, жатсынбайды. Көптің жолына

кедергі болуды көздеген бірен-саранды көп көзіне ілмейді, жолынан ысырып, ығыстырып тастап жүре береді. Міне «Қырмандағы» тасыған селдей өмір екпіні осындай. Жүсіп оның атымен байланысты ескілік су бетіндегі жоңқа, салындыдай өмір жағалауына ығысып қалып отырады. «Малшыда» еңбек дабылы даланы жанғыртады.

Біз қарастырып өткен Б. Майлиннің «Он бес үй» мен «Қырманда» повестерінде колхозды ауыл өмірі мен күресінің келелі мәселелері келісті суреттеліп, көркем шешімін табады. Бұл шығармалар жазушыны прозалық ірі туындыларға құлаш ұруға қызықтырады.

Әңгіме мен шағын повестің үздік шебері болып табылған Б. Майлин ірі эпостық жанр-роман түрінде де шығармалар жазуға үлкен жоспар жасап, жазып та жүрген тұсында творчестволық жолы кенет тоқталғанды. «Қоңсылар», «Қызыл жалау», «Тартыс» романдарының жеке бөлімдері мен жоспар-тезистері ғана жарияланды. Жазушының «Қоңсылар» атты романының тараулары «Әдебиет майданы» журналының 1934 жылы 4, 5, 1935 жылғы 12, 1936 жылғы 1, 2, 4-сандарында жарияланады.

«Қызыл жалау» аталған романның тараулары «Әдебиет майданының» 1934, 1935, 1936 жылғы нөмерлерінде басылады.

Майлиннің «Қызыл жалауды» жазып бітіргені туралы Ғ. Мүсірепов мынандай қызғылықты дерек береді: «Прозада қаламы төселіп болған Би-ағаң «Қызыл жалау» деген романын бітіріп еді. 1937 жылы жазды күні Ілиястың кабинетінде Сәкен үшеумізге оқып берді. Сәкен өте қызыға тыңдап отырып еді, өзгемізден бұрын байлам сөзді де сол айтты: «— Жақсы екен Би-ағасы. Өкірткен екенсің, Би-сақал... Той қылатын роман. Тек соңғы төрт-бес бетін бере тұршы... Былжырлау, аяқтағансың ба, қалай деп қолжазбаның соңғы беттерін сұрап алды. — Өзім де дүдәмал едім..., — деді Бейімбет күлімсіреп»¹². «Қызыл жалау» романы қолжазбасының түгел жарық көрмей, жоғалып кетуі әрі өкінерлік, әрі қынжыларлық-ақ жай.

¹² Ғ. Мүсірепов. Кездеспей кеткен бір бейне. «Жазушы» баспасы. Алматы, 1967, 201-бет.

Ал «Тартыс» романының үзінділері «Әдебиет майданының» 1932 жылғы 2,3 номерлерінде жарияланды да, ал 4 номерінде оның тақырыбы басылады.

«Азамат Азаматыч» романы алғашқыда «Қазақ қызы, яки Азамат Азаматыч» деген атпен «Жаңа әдебиет» журналының 1930 жылғы 9, 1931 жылғы 1, 2, 3, 7, 10, 11 номерлерінде басылып, оқушы жұртшылығына мәлім болады. Бұл шығарманың сол журналдарда жарияланған бірінші бөлімі 1934 жылы «Азамат Азаматыч» деген атпен жеке кітап болып басылады да, 1936 жылы орыс тіліне аударылып «Дочь казаха» деген атпен Москвада шығарылады. Сонан бері «Азамат Азаматыч» бірнеше рет қайта басылып келеді.

Сөйтіп, Майлин ойластырған, жазу үстінде жүрген төрт романынан кітап болып шыққаны «Азамат Азаматычтың» бірінші бөлімі, басқалары не аяқталмай, не біткен күйінде жоғалып кеткен.

Роман жанрында жазушы шеберлігін қарастыру үшін біз жалғыз «Азамат Азаматычты» алып отырмыз.

Бас-аяғы тамамдалған тұтас шығарма болмағанымен «Азамат Азаматычтың» бірінші бөлімінің өзі-ақ кең тынысты, шиеленіскен тартысы, өмір қабаттарын тереңнен көтерген, кесек көркем туындының дүниеге келуіне куә бола алады.

Бұрын автордың кей әңгіме, повестерінде эпизодтық дәрежеде бейнеленген артель құру, жер бөлісі, жас қызметкердің өсу жолы сияқты мотивтер романда кең арнадан алынып, күрделі тартыста суреттеледі.

Дәлірек айтқанда, мұнда жиырмамыншы жылдардың орта шеніндегі қазақ даласында Октябрь социалистік революциясының жеңістерін нығайта, тереңдете түсу үшін болған күреске — қала мен ауыл, орталық пен шалғай шет қалай қатысқаны, коммунистік партия мен совет өкіметі саясатының қандай арпалысқан күреспен іске асып отырғаны, қазақтың советтік интеллигенциясының қалыптасу, шынығу жолы айқын көрініс береді.

Романның орталық кейіпкері — Қожалақ Күркілдеков — жолдастарының қойған лақап аты Азамат Азаматыч. Азамат мектепті жаңа бітіріп шығып, қоғамдық әлеуметтік жұмысқа жаңада араласқан жас қызметкер. Мектепке дейінгі оның өмірі жоқшылықта, ата-анасының жалшылық кәсібіне жәрдемдесуде өтеді.

«Қожалақ оқуға аттанарда әкесі Күркілдектің ашамай белді шолақ торысы, бір мүйізі сынық қара сиыры, торғай қамасаң тұрмайтын қырық жамау қараша үйі бар еді»¹³, — делінген сипаттаманың өзінен Қожалақтың қандай ортада өскенінен толық хабардар боласың.

Мекемеге жұмысқа орналасқан Азамат — қым-қиғаш күрес, ішкі интригаға белшесінен батады да кетеді. Азаматтың халыққа қызмет етуді қалаған мақсатын автор оның мына сөздерімен аңғартады: «Жаңа дәуірдің жұмысы осылай... Әбден танысып алмаса болмайды... Жұртшылық бізден жұмыс күтіп отыр», — дейді ол. Азамат шын ниетімен, жастық жігерімен жұмысқа кіріседі де.

Қарасайда Рақым Шегіров, Әлішер Кәдірбаев, Сағит Бөресықбаев, Ақпай Бұқабаев, Жүніс, Қайдарлар түрлі мекемелерде, басшы орындарында отырып алып, революция декреттері бойынша жүргізілмек шараларға нәрсе, астыртын әрекеттер жасауда, шеттен келген әрбір қызметкерді өз ықпалдарына ертіп, өз топтарына көсудың қамын ойласуда. Қас, досын ажыратып болмаған Азамат Мариямға үйленуі арқылы Рақым, Қайдарлардың құрған тұзағына берік ілінеді, шалыс басады. Тіпті «аз уақыттың ішінде Рақымның сілтеуімен Азамат партия тілегіне қиғаш талай жұмыстарды істеп кетіреді».

Бірге оқыған жолдастары Шәймерден мен Қайша, Мәдеу, Таңатар, Сағындық сияқты комсомол жастар Азаматтың қателігін бетіне айтып, саяси қырағылыққа шақырады.

Азаматты тәрбиелеп баулуда, әсіресе, коммунист Алексеев зор еңбек сіңіреді. Партия өкіліне тән байсалдылық, сабырлылық, әр нәрсенің себебін тексеріп, анықтап барып шешім айту — Алексеевтің ерекшеліктері — осындай. Қызулық жасап, қысқа тартып, Азаматқа қатаң шара қолдануға ұсыныс жасағандарды ол қолдамайды, асықпауға үндейді. Бір орындағы Алексеевтің сөзін автор былай баяндайды:

— Жолдастар, — деді ол тоқтап, — Азаматты тым қатты тергеуге қақыларың жоқ. Мектептен жаңа шығып келген жас, тәжірибесі жоқ. Келген қарсаңында

¹³ Б. Майлин. Шығармалар, 5-том. Алматы, 1963, 5-бет (Басқа үзінділер де осыдан).

ды. Бірақ шешуші тұтқа Алексеев пен Шәймердендердің қолында. Алексеев өз маңына үйрілген жастарды тәрбиелеп, күрес тәсілін, әдісін белгілеп отырады, сезімтал Сағындықты, турашыл Медеуді қызбалықтан, асығыс шешім қабылдаудан сақтандырады, кімнің нендей ойда екенін айтқызбай біліп, іс жасайды.

«Біз мұқалмаймыз, көпшілік біздің соңымызда, біздің міндетіміз соларды ұйыстырып, тап күресін бұдан да тереңдету», — дейді Алексеев. Бұл жалаң декларация ретінде айтылған сөз емес, шындықты түйіндей берік сенімді білдіретін сөз.

Бейімбет прозасының шоқтығы, қазақ совет әдебиетінің роман жанры саласындағы кезеңді шығармалардың бірі — «Азамат Азаматычта» автордың суреттемек өмір шындығы әлі шектелмеген, күрес кульминациясы ілгеріде болмақ, сөйте тұра бұл ірі суреткердің үлкен полотнасын танытады, қазақ әдебиетінде интеллект кейіпкердің алғашқы бейнелеуі осы романдан басталады. Бұл шығарма сонымен бірге автордың тамаша шеберлігін, әсіресе оның юмористік, сықақтық жазу мәнерін жарқырата көрсете аларлық бағалы туынды екеніне талас жоқ.

Жазушы шеберлігінің шегі жоқ, ол автордың әрбір шығармасында жаңа көрініс беріп, құлпыра береді. Қаламгер өзінің жылдар бойы қалыптасқан стилдік тәсілдерін сақтай, түрлендіре отырып, шеберлігін дамыта, кемелдендіре түседі.

«Азамат Азаматычтың» беттерінен, Бейімбеттің әңгіме, повестерінен белгілі бірқатар стильдік зрекшеліктер жиі ұшырасқанмен олар бұрынғының қайталануы емес, басқа бір сапалық қырларымен, тыңнан қолданысты аңғартады.

Саяси-элеуметтік күрделі тақырыпты социалистік реализм әдісімен суреттеген «Азамат Азаматычта» Бейімбетке тән биязы юмор мен зілді сықақ, нағыз реалистік өмір болмыстары мен әсірелей зорайта бейнеленген эпизодтар алмасып келіп, оқушы сезімін тербетеді, үнемі сергек ұстайды.

Романның композициялық бітімі — жұмыр. Ол қыпқысқа новелла іспетті шағын тараулардан тұрады. Жалпы көлемі ықшам романда «Алғашқы айқастан» бастап «Соңғы үмітке» дейін жиырма алты бөлімше бар. Бұлар өзара байланысып, астарласып жатады да,

«енді не болар екен», «уақиға енді қалай дамыр екен» дегендей ынталандырып жетелейді де отырады.

Кей тарауларға ат күлдіргі тұрғыдан қойылады, бұл аттар ішкі мазмұнды ашудан гөрі онан оқшауырақ, соның күлкі шақырарлық жағын баса көрсетуді көздеуден туатын сияқты. «Алғашқы айқас», «Сағат алты», «Орындаймысың», «Раз, два, пас», «Дұрыс, реті келеді-ақ», «Есть такое дело» осындай атаулар.

«Алғашқы айқас» тарауының сюжет желісі — Азаматтың Қарасай қаласына жұмысқа келуі, оған қала тұрғындарының берген сипаттамасы, оқуға кетердегі Қожалақтың (Азаматтың) ата-анасының шаруа күйі, жас жігіттің мектепті қалай бітіріп шыққаны, Мариямның алғаш рет Азаматпен жүзбе-жүз сөйлесуі. Мұнда пәлендей айқас, тартыс ашық бой көрсетпейді. Бірақ Мариямның Азаматқа қылықты, сүйкімді болып көрінуге тырысқаны сезіліп қалады. Бұл — белгілі дәрежеде іштей арбасу, тартыс, айқас, қалыптасқан ұғым бойынша «Айқас» кең мағынаны білдірсе, мына қолданыста ол қыз бен жігіттің сыр тартысып, сынасуын, бір-біріне тигізген әсерін автор күлкі үшін әсірелеп «айқасқа» балап отыр.

«Раз, два, пас» аталған тарауда Кәдірбаев, Борсықбаев, Бұқабаев, Жалмағамбеттердің сырт көз бен құлаққа преферанс ойынымен шұғылданған болып отырып, шынында, бір-біріне тапсырма беріп, өтініш айтып, болашақ жұмыстары жайлы құпия кеңесетіндері әшкереленеді. Карта ойыны қандай құбылмалы, алдамшы болса, бұлардың көкейіндегі пиғылдарының да негізсіз, тайғақ, болашақсыз әурешілдік екені сықақ етіледі. Демек, мұнда да тарауға қойылған ат сықақтық тәсілге сай алынған.

Шығарма кейіпкерлерін даралау, әркімге өзіне лайық сипаттама беру, оның портретін, жүріс, тұрыс, мінез-құлық ерекшелігін, сөйлеу мәнерін, психологиялық толқуларын табиғи өмірдегі болмысындай етіп аша білу — жазушы шеберлігін талап етеді. Кейіпкер аты мен ғана өзгешеленіп, ішкі дүниесімен айрықшаланбаса, ол толыққанды кейіпкер емес, әшейін қуыс кеуде қуыршақ.

Ондай кейіпкер оқушы жадында сақталмайды, кітаптың бетін жапқан бойда көмескіленіп сала береді, кешікпей ұмыт та болады.

«Азамат Азаматычтың» жазылу шеберлігін сөз еткенде, алдымен, оның бетінен кездесетін сан қилы кейіпкерлердің айқын дараланғанын айтуымыз қажет.

Романның орталық кейіпкері Азаматтың тұр-тұлғасы, мінез-құлқы, қуаныш-күйініші тұстарындағы жүрек лүпілі, ар-намысы, ақыл-парасаты, қайрат-жігері кітапта жан-жақты ашылады.

Оқушы кітаптың алғашқы беттерінен-ақ Азаматпен бірқыдыру танысып қалады.

«Азамат Азаматычтың» түрі: орта бойлы, қызыл шырайлы, қыр мұрынды, қырқа күзелген мұртты жас жігіт, мінезі, ұяңдау, аз сөйлейді, көп тыңдайды, біреу сөйлесе төмен қарап күлімсіреді де отыра береді, мынауың теріс деп ешкімге қарсы айтпайды, өз пікірін ұсынбайды, шеке тамырын білеулендіріп ешкіммен керіспейді... Бұған үстелетін қосымша киімді сыпайы киеді, таза жүреді, «одеколон» жағынатын мінезі де жоқ емес... Ең ақырғы қосымша: қазірдің өзінде кеуде қызметкер, келешегі айнадай сара тұрған сияқты...»¹⁵

Азаматқа берілген осы жиынтық мінездеме өзгеріссіз; бірқалыпта қалып қоймайды, онан әрі дәлелденіп, айқыңдала түседі.

Өмірлік әртүрлі ситуацияға, жағдайға кездескенде, Азаматтың жайшылықтағы ұяңдығы, сөзге сараңдығы басқа сипатқа көшеді. Ішкілікке әуестігі жоқ ол жазатайым шараптан бірер рюмка жұтқанда, «күндей ашылып, желдей еседі».

Мариямды шын сүйдім деп түсінген Азамат оған осы сырын айтқанша асығып, аптығады. Әдеттегі сабырлылығын жойып алады.

Азаматтың сезім серпіні сыртқа тепкен шағындағы психологиялық күйін автор дәл береді.

«— Жоқ, шыным» жүрегімнен айтылған серт! — деп, ойын тезірек айтпаса, Мариямды біреу қақшып кеткелі тұрғаннан жаман сасып, Азамат шап ете түсті»¹⁶, — деп суреттейді автор.

Бюро мәжілісінде сынға ұшырап, қатаң ескертпелер алған Азамат салқын қандылықтан айрылып, ашуға булығып, өзін-өзі ұмытады.

¹⁵ Б. М а й л и н. Азамат Азаматыч. Алматы, 1961, 4-бет (басқа үзінділер де осы кітаптан).

¹⁶ С о н д а, 20-бет.

«Гүбірлеген сөз оқтай қадалып, тесіле қараған көздер Азаматтың үрейін алғандай, біресе ызаландырып, булықтырып өкпе-бауырын аузына әкеп тыққандай ғып, тынысын тарылтты, кәзі бұлдырады»¹⁷, — деп сипаттайды бұл сәтті Майлин.

Азаматтың Медеу, Жақып, Кәрібай ақсақалмен ұғынысып, түсінісіп достасуы, «Жеті көл», «Кең атызда» жүргізген саяси маңызды жұмыстары оның совет қызметкері роліндегі өсу, есею жолын аса нанымды көрсетеді. Кейіпкердің осалдығы мен мықтылығы, шалыс басуы мен тура жолды табуы — бәрі де табиғи қалпында алынады.

Кейіпкерді даралап мүсіндеуде Бейімбеттің машықтанған негізінде төрт түрлі тәсілі бар. Біріншіден, кейіпкердің портретін суреттеу, екіншіден, оның жүріс-тұрысын бейнелеу, үшіншіден, киген киімін сипаттау, төртіншіден, сөйлеу мәнерін, көп қолданатын сөз мәтелін келтіру. Бұл тәсілдер бірімен-бірі сабақтасып, араласып келе береді.

Кейіпкер бойындағы бұл ерекшеліктер оның тек сыртқы сипатын белгілеу үшін емес, кәбінесе ішкі сарайының кілтін қолыңа ұстатады. Характердегі қайталанбас таңбалар бір-біріне ұқсамайды, тек сол характерге лайық болып, оны қайда кездестірсең де ажырата алатын боласың.

Бейімбетте портрет пен мінездеме қатар жүреді, бірін-бірі толықтырып тұрады да, автор атынан суреттелмей, екінші бір кейіпкердің сөзімен бейнеленетін тәсіл онда жиі кездеседі. Мысалы, Азаматтың портретін қала «азаматшаларының» қорытындысы бойынша сипаттаса, Шәймерденнің кейіп-кескінін, мінез-әдетін Қайшаның тұжырымдауымен бейнелейді.

Шәймерденнің портреті Азаматқа мүлде ұқсамайды, қарама-қарсы әсер береді.

«Кескін жағынан Шәймерден мақтанарлық жігіт емес: тышқан көз, шолақ танау, жағына пышақ жанығандай арық, кеміек қара жігіт, киімі жұпыны ғана, соның өзін де күтініп кимейтіндігі көрініп тұр. Сөзге сараң, бір сөйлесе тиімді ғып сөйлеп, кіріскен жұмысын бақайшағына шейін шағып шығуға құмар қалпы бар.

¹⁷ С о н д а, 33-бет.

Мынау теріс дегенді бадырайтып бетіне айтады»¹⁸, — дейді автор.

Екі кейіпкер мінезінің жеке деталь, штрихтары олардың жолдастарымен қарым-қатысында, қызмет бабында, бүкіл өмір белестерінде қайталана көрініп, оқушы жадында берік сақталады.

Азамат мінезінің ұяңдығы, босаңдығы, ыңғайшылдығы, солқылдақтығы оның әр қадамына әсерін тигізеді. Жалынды жас шәкірт кезінде де ол өз еркін, өз қалауын, дүниеге өз көзқарасын батыл ұстауға ұмтылмайды. Басқаны былай қойғанда, аты мен фамилиясының да өз еркінсіз өзгертілуіне мойын ұсынады, кәне береді.

Рақым мен Мариямның жетегіне кетіп көп адасуы, қоғам мен халқы алдындағы өз борышын өтеуге салақсуы — бәрі сол табиғатындағы тұйықтық пен табансыздықтың салдары екені роман беттерінен дәлелденеді.

Азамат — езілген, жаншылған таптың өкілі. Ол «торғай қамасаң тұрмайтын қырық жамау қараша үйде» өскен, байға қойшылықты әкеден мирасқа алған көн табан, жалақ ерін Қожалақ еді. Автордың кейіпкерінің атын, көбіне оның әлеуметтік жағдайына сай алатыны ілгеріде де сөз болатынды.

Азаматтың бұрынғы есімі — Қожалақ, әкесі — Күркілдек, шешесі — Өлімсек деп алынуы да кездей соқ емес. Бұлардың бәрі де байдың қорлығында, мазағында болғандар. Балалық шағында көрген жоқшылығы, соққысы Азаматты біраз именшек, жасқаншақ, томағатұйық етіп қалыптастыруы заңды құбылыс. Жасөспірімге мектеп тәрбиесі көп жеміс береді, оны түлетеді. Ал өмір талқысына түсу, күреске тікелей араласу Азамат характерін біртіндеп өзгерте бастайды. Мұнан шығатын қорытынды — автор кейіпкерін даралап мінездегенде, сол сын сыпаттың нақты сол кейіпкерге лайықтығын, логикалық қисынын сюжет арқауымен дәлелдеп, тұжырымдайды.

Шәймерден бойында Азаматтағыдай әр мәселеде өз пікірін ішіне сақтап, «өзіне ылғи сұрау берумен» жүру, бірақ оған шешу таба алмай дал болу жоқ. Шәймерден — бірбет, айтарын бадырайтып ашып салады, біреудің беті-жүзін сыйлап, сыпайыгершілік сақтап,

¹⁸ Сонда, 72-бет.

ымыраға келуді білмейді. Ол досына да, қасына да принципшілдікпен қарайтын турашыл жан. Кәдірбаевтар Азаматтан көп үміттеніп, ішіне тартса, Шәймерденмен бірінші сөйлескенде-ақ сөкем алып, хауіптен қалады.

«Мынау опасный тип, мұнымен ойнауға болмайды екен» деген ой Кәдірбаевтың басында жылтыңдап, Шәймерденмен сөйлескенде осы ойдың көшесімен шығуға тырысты»¹⁹, — дейді автор.

Сөйтіп, шебер қаламгер тудырған әрбір кейіпкердің өз алдына тип екеніне көзіміз жетеді.

Адамның қозғалысы, жүріс-тұрысы оның характерінің кейбір қырларын байқату үшін суреттелетін жайлар Бейімбеттің көп шығармаларында табылады.

«Азамат Азаматықтағы» Мәжібаев, Жүніс, Рақым, Әбіш т. б. жүріс-тұрысын елестету арқылы автор олардың мінез-піғылын да аңғартады.

Сатиралық жоспарда мүсінделген кейіпкер Мәжібаев өзін жазушы, ақынмын деп санап, оқығандарға, артистерге еліктеп, бойын сылап әуре болып жүретін тоғышар. Ол туралы «Оқығандарша киініп, ботинкасы басқан сайын шақырлап, қанден иттей домалап, Мәжібаев есіктен басын сұғады»²⁰, — деген суреттемені оқимыз. Тартымды бір де шығарма жаза алмаса да, Мәжібаев өлеңдік сыйқы жоқ бірдемелерін оқығанда, әбден маңғазданып күлкі болады. «Мәжібаев қойнынан қағаз шығарып, залдың орта шеніне тұрып, бірсыпыра уақыт үй төбесіне қарап телміреді. Содан кейін даусын толқындандырып «Түпсіз теңіз» деп бастап, тағы бірсыпыра тұрады»²¹. Мәжібаев өзінің басқаларға мазақ, қолжаулық есебінде жүргенін сезбейді, Кәдірбаевтың «сен поэмаларды бұрқыратып жазатын ақынсың» дегеніне екі езуі құлағына жетеді, мастанады.

Жарбол байдың үйінде қолбала болып жүрген Әбіш деген жігіттің бай көңілін табуға құрақ ұшатынын оған берілген мына сипаттамадан-ақ түсіне қоямыз.

«Ұршықтай үйіріліп тұрған тапал бойлы жас жігіт, ұры иттей жылмаңдап Жарболдың қарсысына жүгініп, отыра қалды»²². Осы үзіндідегі сөздердің бәрі жанды

¹⁹ Сонда, 65-бет.

²⁰ Сонда, 54-бет.

²¹ Сонда, 54-бет.

²² Сонда, 155-бет.

сурет. «Ұршықтай үйірілу», «ұры иттей жылмаңдау», «жүгініп отыру» бәрі епті, жылпос, жағымпаз адамды көз алдыңызға елестетеді. Әбіштің Жарболға құлшына қызмет көрсетуінің себебі оның қызынан дәмелі екені, күйеу боламын ба деп құрдай жорғалайтынын да автор ескерте кетеді.

Образды даралауда кейіпкердің үстіндегі киімі, оны қалай киетінінің де маңызы бар. Киіміне қарай біреудің тұрмыс күйін, тіпті мінез-болмысын топшылауға мүмкіндік туады.

Қайдардың малына итаршылықпен күні өтіп келе жатқан Ыбырайым шал, Жаппасбай пысық пен Әлібай ауылнайдың үстеріндегі киім түрлерін бейнелеумен автор көп нәрсені аңғартады.

«Үстіндегі ұзын сары тонына, басындағы ескі түлкі тымағына, аяғындағы көне қонышты резенкесіне, тымақтың бауы мен бүктеле байланған бозғыл ұзын сақалына қарап, Ыбырайым шал екен деп қоясың»²³.

Бір ауылға билігін жүргізіп, Қайдардың шаруашылығын басқарып отырған Ыбырайымның үстінде жәні түзу киімі жоқ, бұл, бір жағынан, Қайдардың сараңдығын, дүниеқоңыздығын көрсетсе, екіншіден, «Ыбеке, сіз білесіз» дегенге бәркі қазандай болып, өз жайын ойламайтын, бай деп табынатын Ыбырайым шалдың намыссыз, парасатсыз екенін байқатады.

Ескі мен жаңаның арасында әрі-сәрі болып жүрген, ақсақал мен пысықтан асып ештеме істемейтін, қолындағы мәрине де нелігі жоқ Әлібай ауылнаймен автор былайша таныстырады:

«Кенетоз орысша пальтоны тап қолтықтан буынып, аяғында шоңқайма етігі бар, мысық жүн құлақшынды шекеге таман салып, селтеңдеп мына біреу келе жатыр. Бұл енді таныс болыңыз, Әлібай ауылнайыңыз болады»²⁴.

Әлібайдың орысша пальтоға белбау буынып, құлақшынын шекеге салуынан оның басқалардан ерекшеленуге тырысатын мақтаншақтықтан құр алақан еместігі әйгі болғандай.

Орыс халқында «киіміне қарай қарсы алады, ақылына қарай шығарып салады» дейтін, ал қазақта «ағаш

²³ Сонда, 106-бет.

²⁴ Сонда, 109-бет.

МАҒДЫҒЫҢ БЕЈІМБЕТ

201-15

AZAMAT AZAMATЫC

UZAQ ƏNGİMENİN

I—BƏLİM

Səvərti redaktör ƏLİBAJ ығь А.

К-10117

20440

589414

1963

1934

ҚАЗАҚЫСТАН БАСПАСЫ

«Азамат Азаматыч» романының титул беті.

көркі — жапырақ, адам көркі — шүберек» дейтін мәтелдер адамның киімді мүмкінінше лайықты жиюін қалаудан шыққан. Барын үйлестіріп кие алмай, олпы-солпы жүретіндер күлкіге азық болады.

Әлібайдың орысша ықшам тігілген пальтоны «тап қолтықтан буыңуы» — ерсі де келіссіз. Бірақ осыны түсінетін Әлібай жоқ, демек оның көргені мен білгені тым саяз. Осындай елеусіз штрихтармен кейіпкерді бір-бірінен оқшаулауда автордың бояуы сарқылмайды.

Өскен ортасына, кәсіп-харекетіне, білім-тәжірибесіне сай кейіпкердің табиғи сөйлеу ерекшелігін сақтау, сөйте тұра жасанды-жаттанды сөзден аулақ болуды жазушы шеберлігінің танылар кең аренасы деп қарауға болады.

Мұхтар Әуезов «Абай жолының» бірінші кітабының «Қайтқанда» аталған тарауында Қодарды жазалау тұсында Құнанбай, Қаратай, Сүйіндік, Байсал, Бөжейлердің аңдысып, арбасып сөйлесу ерекшеліктерін терең психологизммен беретіні мәлім. Үлкендер сөзінің шәкірт Абайға көбі түсініксіз, жұмбақ болып қалады.

«Осы бар үлкеннің мұндай жердегі салты бойынша, әкесі де (Құнанбай. — *В. Н.*) тұспалдап, орағытып, ұқтырмай сөйлейді. Бір сөзімен бір сөзін жалғастыруға Абай үлгірмей, адасып қап отыр»²⁵, — деп баяндайды автор.

Көркем шығармада әр кейіпкердің сөйлеу тәсілін, стилін берумен қатар оның жиі қолданатын тұрақты сөз тіркесін, мәтелге айналып кеткен сөз саптауын келтіру арқылы бейнелеу амалы бар. Үйреншікті сөз мәтелін естігенде, мұны айтушының кім екенін ажырата қоясың.

Майлиннің басқа прозалық туындыларынан гөрі осы «Азамат Азаматычта» жаңағы амалдың мысалын көптеп табамыз. Басқа шығармалардан «Әміржанның әңгімесінде» Апалай бір нәрсеге ренжіп, толқығанда «солай екен» дейтін-ді.

«Азамат Азаматычта» Бұқабаев, Кәдірбаев, Борсықбаев, Медеу, Сағындықтардың мәтел сипаттас сөз қолданыстары, төл сөз үлгілері алынады. Осындай тіл ұшында тұратын сөз кестесін кейіпкердің аузына салумен автор оны өзгелерден бөлектейді, кей ретте, сол

²⁵ М. О. Әуезов. Шығармалар, 4-том. Алматы, 1968, 22-бет.

мәтелдермен автордың жалпы сыр-сипатын байқатуды меңзейді.

Ақбай Бұқабаевтың аузынан тастамайтын «Өркенің өссін» дейтін мәтелі үлкенге де, кішіге де, ұнатар адамына да, жақтырмайтынына да айтыла беретін, арзан сөз. Шын көңілімен айтылатын алғысы болмаса да, әйтеуір, жылы сөйлеуден зиян жоқ деп ойлаудың кебі. Ол жолдасы Әлішер мен Рақымға да, өзі сескеніп, іштей жаратпайтын Мәжібаевқа да, келіні Толқынайға да «өркенің өссінді» жаудыра береді. «Әлішер, өркенің өссін, кешегіні ұмытқан жоқсың ба, Есенбаевты жоғарылатуды»²⁶. «Мәжібаев, өркенің өссін, «Түпсіз теңізге» (Мәжібаевтың поэмасының аты. — *В. Н.*) кіріс»²⁷. «Келін қарағым, өркенің өссін, бізге арақ бересің бе?»²⁸ — деп сөйлейді Ақбай.

Әлішер Кәдірбаев «так сказать», «чорт знает» деген сияқты орысша қыстырма сөздерге әуес. Мұндай сөздерді ол өзінің әкімшілік күшін, орысшаға жетіктігін әйгі ету мақсатымен айтатыны көрінеді. Құпия сырын басқаның көзінше ашпау үшін де ол сөзінің соңын екі ұштарландырып «так сказать» деп аяқтайды.

«Чорт знает кімнің жіберіп жатқанын, Ертең сөйлесіп көрермін, так сказать»²⁹, — дейді ол Ақбайға Шәймерден туралы.

Өз пікірін ылғи өзгертіп отыратын, солқылдақ, тұрлаусыз, тұрақсыз адам — Сағит Борсықбаев. Оның сөйлеу мәтелі бұл мінезін әшкерелейді.

«Олайша айтқанда, конечно, солай ғой, бірақ былайша айтқанда... Ым... я... — деп Борсықбаев отырады»³⁰, — деп жазады автор. Азаматқа сенуге бола ма, Мәжібаевтан сақтану керек пе, жоқ па деген мәселелер талқыға түсіп қалғанда, Борсықбаев тиянақты ешнәрсе айтпай, «олайша айтқанда ол, әрине, солай ғой, бірақ былайша айтқанда... Ым... да», — деуімен бұлаң құйрыққа сала береді.

Ұнамды бейнедегі Медеу мен Сағындықтың сөз саптаулары әлгілерге қарама-қарсы. Халық өкілдері, еңбек адамдары бұралқы, ішкі астары бар сөзді іздеп әуре

²⁶ Сонда, 54-бет.

²⁷ Сонда, 54-бет.

²⁸ Сонда, 57-бет.

²⁹ Сонда, 59-бет.

³⁰ Сонда, 189-бет.

болмайды. Айтайын дегенін, ой-түйінін ап-анық етіп, тұжырымды сөйлейді, кесіп айтады. Медеудің ұнататын мәтелі — «Дұрыс, реті келеді-ақ». Екі түрлі жағдайда, екі түрлі мағынада Медеу өзінің сүйікті мәтелін айтады. Біріншіден, біреуді мысқылдап, істегенің теріс дегенді білдіру үшін кекетіп айтады. Екіншіден, бірдемеге шын риза болып, мақұлдап, қостағанда үйреншікті мәтелімен сол қуанышын көрсетеді. Азаматтың дұрыс істерін ашық қостап, оған дем беріп, көмекшілік көрсетерде Медеу ақжарқындықпен байырғы мәтелін айтып салады.

«Дұрыс, реті келеді-ақ»... сүйтші», — дейді Медеу³¹. Сағындық шапшаңшыл, қолына алған істі тындырып шыққанша асыратын жас қызметкер, комсомол мүшесі, тексеру комиссиясының председателі. Оның ұраны: «Есть такое дело». Берілген тапсырманы орындауға құлшына кіріскенде, күдікті мәселені тексеруге алғанда, Сағындық «Есть такое дело» деп бастайды. Мұнымен ол ақ, қараны ашамын, шындыққа жетемін деген сенімін алға ұсынады.

Романда басты образдармен қатар бір эпизодта жалт етіп көрініп, ерекше бір белгісімен ойыңда қалып қоятын кейіпкерлер көп кездеседі. Бір ғажабы — олардың әрқайсысы өз алдына қайталанбас характер. Қысқа эпизодта кейіпкердің психологиялық типі сонша айқын, сонша білгірлікпен суреттелгендіктен ол туралы басқа тұстарда ешнәрсе үстеліп айтылмаса да, образ бүтіндігіне нұқсан келмейді.

Бір-біріне мүлде ұқсамайтын Ылаңбай мен Шоқпарбайдың естіген-білгенін айтып беру тәсілдері өздерінің табиғатын аудармай танытады. «Ана бір бақа сарыны көрдің бе, сөзге десе жаны құмар. Бір сөзді шала-пұла естіп алса, минутінде бүкіл ауылға жаяды. Дұрыс жеткізсе де бір сәрі-ау, мың құбылтып, өтірікті шындай қылып жеткізеді. Әне, аузын ашып, аңырая қалғанын көрдің бе. Аты — Ылаңбай. Ылаңбай десе — Ылаңбай-ау өзі».³² Ылаңбай ұшып-қонба, құлағына шалынған еміс хабарды басқаға зорайтып айтуға әуес, ақырында, айтып отырғанының қайсысы шын, несі жалған екенін өзі де ажырата алмай қалатын бейшара.

³¹ Сонда, 93-бет.

³² Сонда, 110-бет.

Шоқпарбай — асығып-аптығуды білмейтін, естігенін тиянақтап айтып беруге зауқы жоқ, былжыр, селқос адам.

«Шоқпарбайдың сөйлегенінен қиын не бар. Бір сөзді айтуға кіріссе, біресе білегін сыбанып, біресе бәркін қолына алып, әйтпесе бәкісін ала салып ағаш жонып, қашан айтқан құрлы жұрттың жігерін құм қылып болады»³³, — деп сипаттайды автор.

Майлиннің мәнеріндегі бір ерекшелік — кең жоспарда алынып, жан-жақты бейнелейтінін образдар арасында осындай тұтқиылдан ендіріліп тұтас әсер қалдыратын кейіпкерді мінездеуге ұсталығы, жүйріктігі, бояуының сан құбылғыштығы.

Табиғат көркін, пейзажды адамның көңіл-күйіне орайлас суреттеуде Майлиннің өзіндік тәсілі қай шығармасынан да кездесіп отырады.

Майлинде пейзаж негізінде үш түрлі жайда суреттеледі. Біріншіден, кейіпкердің көңіл-күйін сипаттауда, екіншіден, сюжетті дамытуда, үшіншіден, болмыстың қандай жағдайда өткенін айқындауда.

Романда суреттелетін тамылжыған көктем, ызғарлы күз, Сібірдің сұсты қысы, қысқы, жазғы жол, жазғы түн мен қысқы таң — кейіпкердің күйініш, сүйінішін туғызған жағдай ғана болып қоймайды, сюжетті өрбітудің қозғаушы күші де болады.

Май айындағы қалың ағашты, көк шалғынды, саялы көлеңкелі бақша Азамат пен Мариям арасындағы сүйіспеншілік сезімінің оянуына себепші, табиғат әлеміндегі әсемдік, жарастық жастардың жүрегін елжіретеді, жайдарлыққа шақырады.

Мәжілісте Медеу тарапынан ауыр-ауыр сөздер естіп, жолдастарынан өзіне күдіктене қарау, сенімсіздікті байқаған Азамат бұған қатты ренжиді, ашуға буылғадy. Көңіл-күйі осындай ала бұртқан сәтте табиғат та оны тәлкек қылғандай, сезікпен қарағандай шошынтады, жирендіреді.

«Октябрь ішінің ызғырық желі ұйтқи соғып, Азаматтың киімін жұлқылап ойнап, тәлкек қылған секілденді. Қарсыдағы үйдің қақпасындағы электр шамы — манағы кез құсап шақшия қалады. Азамат, қабағы кір-

³³ С о н д а, 160-бет.

тиіп, желмен ерегiскен адамдай iлгерi аттады»³⁴, — деп жазады Бейiмбет.

Май айының тынық түнінде сұлу табиғаттың суретіне ғажаптана тыныс алып қараған Азаматтың ойына өзінің бұрынғы өскен ауылы үстіндегі түн түседі де, оның балалық шағының өмір көріністері баяндалып кетеді. Жазушы шегініс арқылы сюжетті жалғастыра түсудің тәсілі етіп пейзажды ұтымды пайдаланады.

«Жеті көл» уезіне командировкаға бара жатқан Азаматтың ат айдаушысы Медеумен сырласып, түсінісіп, достасып кетуіне қысқы ұзақ жол, қарлы боранды дала себепші болады.

«Көрпiлдек қарға көмiлiп, пар атқа жеккен ауыр шана қара жердi қабумен келедi. Қос торы аттың терi сабынша бұрқырады. Үскiрiк жел ұлла қарды ұнша бұрқыратып ойнайды. Жол бойында, алда, артта не бар, не жоғын жаяу борасын бұркеп көрсетер емес»³⁵. Міне қыс құрсауындағы қатерлі далада келе жатқан екеу — Азамат пен Медеудің бір-біріне қырғи қабақта-на үнсіз отыра беруге шыдамдары таусылады да, тіл қатысады, шүйіркелеседі. Медеу өзінің кедейлік, кемдікте өткен өмір жырын ағытады. Автор бұл арада пейзажды роман сюжетін өру үшін құрал еткені көрініп тұр.

Уақиғаның қай мезгілде, нендей жағдайда болғанын нақтылау үшін, табиғаттың сол сәттегі көрінісін көзге елестету амалын Бейімбағ үйлесімді қолданады. Романның «Құрметті қонақтар» тарауының соңында қысқы таңның суреті бар. Түнімен қонақ күткен Құрмаш пен Жәкiп таңсәрiде шақырылғандардың бiразы тарасып, кейбiреулерi ұйқыға жатқан мезгiлде, өздерiнiң не естiп, не көргендерiн түйiндейдi. Бұлардың сөзiне таң ғана куә болады.

«Көк жиегi сызат алып белдеуленiп, минут сайын бұлдыр сәуле қараңғылықты жеңгендей боп, аспан ортасында тақияға таққан күмiс теңгедей жылтыраған ай, аздан кейiн жүзi солғын тартып, күн шығыстан шапақтың нұры шашырағанда, қанталаған көздей боп, келбетiнен айрылды»³⁶. Осынау үзiндi автордың байқағыштығын, өзiне қажеттi бояуды таңдап алып, жанды

³⁴ Сонда, 34-бет.

³⁵ Сонда, 63-бет.

³⁶ Сонда, 82-83-беттер.

картина жасауға жұмсайтынын, табиғат құбылысындағы минут сайын болатын өзгерісті қалт жібермей суреттейтінін дәлелдейді.

Пейзажды жазғанда Бейімбеттің көп қолданатын тәсілі — ай, күн, жұлдыз, жел, аяз сияқты табиғат құбылыстарын кейіптеу, оларға жан бітіру, адамның іс-әрекеттеріне бағыштап бейнелеу. Ондағы күн көз қысады, жылмыңдайды, жел адамның киімін жұлқылап ойнайды, аяз ысқырады, үреді, беттен сүйеді — мұндай стилдік өзгешелік — сол суреттелмек құбылыстың адамға тигізер әсерін күшейтуді қалаудан келіп туады.

Ойда ұстауға, көзге елестетуге ауырлық тудыратын ұзақ сонар пейзаж Бейімбетте кездеспейді. Автор қашан да жинақы, жұмыр жазады, аз сөзбен, шағын штрих, суретпен көп мағынаны аңғартады.

Жазушы шеберлігінің көзі — шұрайлы тіл екені мәлім. «Азамат Азаматықтың» тіл өрнегінде халықтық тіл колоритін сақтау, ойнақылық сипат басым байқалады.

Тіл суреттілігін тудыру мақсатымен сөзді талғап алып, сөйлем құру жүйесінде Бейімбетте стильдік қалыптасқан өрнектер бар. Солардың бастыларына тоқталайық.

Біріншіден, автордың сөз суретін жасауда қолданылатын байырғы амалы — теңеу мен эпитет. Біреудің, не бір нәрсенің сын-сипатын теңейтін екінші нәрсесі әркімге-ақ түсінікті, үйреншікті ұғымдар болып отырады.

«Бөлменің қараңғылау жерінде, таспиқ тартқан сопыдай мықшынып Жүніс отыр» (32).

«Қаланың орта шенінде жүндеген түйедей бөл жапырағынан айрылып, арсиган сирек ағаш» (83). Екі сөйлемдегі теңеу де жалаң емес, күрделі теңеудің өзінің әдеби анықтаушы — эпитеті қосарлана келіп («Таспиқ тартқан сопы», «Жүндеген түйе») елестетілмек суретті айқындай түседі.

Екіншіден, автордың тропалық сөз айшығынан келістіре қолданатыны — метонимия. Кабинеттегі кеңсе қызметкерлерін былай бейнелейді автор: «Зал іші жасалған табақтай жағалай үстел: тік мұртты, көзілдірікті, күржиген желкелі, бұрыл шаштардың талайын осы үстелдің басынан көресің»³⁷.

³⁷ С о н д а, 61-бет.

Болмаса: «Әр жерде екеуден-үшеуден қатарласып отырған ел қазақтары: қасқыр ішік, түлкі ішік, күзен ішіктердің талайы отыр сіресіп»³⁸.

Тағы бір мысал: «Жалбыраған жаман жеңдер, күс саусақтар самсап көтерілді»³⁹.

Метонимия — бүтіннің орнына бөлшекті алып сол бөлшек арқылы бүтінді бейнелеу арқылы сөз суретін жасау.

Бірінші мысалдағы: «тік мұртты», «көзілдірікті», «күржиген желкелі», «бұрыл шаштар» кеңсе қызметкерлерінің дара белгілері, бірақ осы сипаттармен қандай адамдар отырғаны болжалады. Екінші мысалда адамның орнына киімін атайды: «қасқыр ішік», «түлкі ішік», «күзен ішік». Үшіншіден — адамның орнына оның киімінің бір бөлшегі, дене мүшесінің бірі алынған т. с. с.

Үшіншіден, адамның іс-әрекетін, көңіл-күйін, қалып-болмысын жесіп айтып, екі-ұшты, болжалды күйде суреттеу.

«Жеңешемнің бар білетіні сол... деп, Мариям ұялып, қызарған сияқтынады» (10). «Бірақ осы сөз тым тез айтылған сияқтылау» (13). «Азамат әуелден хауіп күткен адам секілденді» (28).

Төртіншіден, «түріне енді», «пішінін көрсетті», «қалпына кірді» формасындағы тіркестерді пайдаланумен кейіпкердің сыр-сипатын бейнелеу тәсілі:

«Ячейка жиылысынан бұрын шұрқырасып жатқан Азамат пен Шәймерден, енді бірін-бірі көрместік араз кісінің түріне еніп еді» (69). «Өмірінде бірінші көрген адам секілденіп, құрмет көрсетіп, бір ауыз сөзіне ынттыққандық пішін көрсетіп отыр» (103).

Бесіншіден, кейіпкер мінезіндегі тосын өзгерісті байқату үшін «шығарды», «болды» деген көмекші етістіктерін баяндауыш жасау: «Кеңседе бітіре алмаған жұмысын пәтеріне әкелетін болды, ұзақты түнге отырып істейтінді шығарды» (10).

Алтыншыдан, уақыт мөлшерін, іс бағдарын көрсеткенде «бірсыпыра» деген сөзді жиі қолдану:

«Азамат, құлап-сүрініп болса да, соңғы әзірде бір-

³⁸ Сонда, 66-бет.

³⁹ Сонда, 179-бет.

сыпыра жұмыс істеп тастады» (196). «Өкіл жігіт төмен қараған күйі мелшиіп бірсыпыра отырды» (178).

Жетіншіден, автор диалектілік мәні бар сөздерден «таза», «нақа», «қиғаш», «керте» сияқты сөздерді ара-тұра қолданып, суреттеліп отырған өлке қазақтарының сөз ерекшеліктерін танытады.

«Олай болса, Азамат осы жолығуында Марияммен таза ат құйрығын кесісіп айрылысып келуі керек» (198).

Сегізінші, Майлин әрбір сөз зергері сияқты қазақ тілінің сөздік қорында бар сөздерге жаңа мағына ұялатып, тілді байытуға үлес қосқан қаламгер. Бір ғана мысал, «көш», «көше» ұғымдары жазушының қолданысында бұрынғы мәндерінен мүлде жаңа мағынаға не болғанын аңғарамыз:

«Оқиғаның көшіне ертерек қанық адамдар болмаса, көбіне не екенін біле алмай аң-таң болды»⁴⁰. «Қонақ құрметінде жүрген Құрмаш сыбыр сөздің әрбір үзіндісін естіп, көшесіне қанып, арасын оймен жалғастырып, тұтастырып отырды»⁴¹.

Жазушының тіл материалын сан алуан құбылта өз мақсатына жаратуы біз келтірген жайлармен, әрине, шектелмейді, бұл арада сөз ең айқын, ең байырғы — қаламгер стилінің «Шұғаның белгісінен» бастап «Азамат Азаматыч» аралығындағы көп әңгіме, повестерінен көрінетін айнымас ізі — мөрі туралы болып отыр.

Романның жалпы тіл төсегіндегі бір өзгешелік — мұнда кейіпкерлер, басшылар да, қатардағылар да, орысша сөздерді араластырып айтуға әуес келеді.

Мұның себебі шығарманың біраз тұстарында юморлық, сықақтық стильде жазылуынан деп білеміз.

Кітаптағы ұнамды образ — «Қожалақ Күркілдековтің» — Азамат Азаматыч», онымен бірге оқығандар: «Әбдірәш Бейтасовтың» — «Алеша Дмитрич», «Сапа Әлімбаевтың — «Саша Алексеевич» болып орысша аталулары; карта ойыншыларының «раз, два, пас», «просто шербі», «так сказать», «раз, так сказать, два» дегендей жаргондарын келтіру, — бәрі сықақтық, ойнақы жазудың салдары. Ал «Сарыарқа» тобының құлдырауын сипаттайтын тұстар — өткір сатира дәрежесіне көтеріледі.

⁴⁰ Сонда, 81-бет.

⁴¹ Сонда, 82-бет.

Әдебиет зерттеушісі Темірғали Нұртазин «Азамат Азаматыч» романын талдай келіп, ондағы кейбір стильдік олқылықтарды атаумен бірге «Түгелдей алғанда «Азамат Азаматыч» жаңа заманның сырын жаңа әдіспен бейнелеген көрнекті роман»⁴², — деп ұнамды бағалайды.

Аяқталмаған романда там-тұм байқалатын кемшіліктер: баяндау — шұбалаңқылығы (Медеудің бастан кешіргенін ұзақ сонар еске түсіретін жерлер), стильдік алақолдылық — жазушының шығармасын толық тамамдап, қайыра қалам тигізуге мүмкіндігі болмай кеткенінен деп түсінуіміз қажет. Қазақ совет әдебиетінің отызыншы жылдарындағы даму деңгейінен қарағанда, «Азамат Азаматыч» — зор табыстың куәсі, жеталы туынды. Романның идеялық-тақырыптық негізіне стильдік ерекшелігі сай келген.

Бейімбет Майлин «Шұғаның белгісінен» бастап «Азамат Азаматычқа» дейінгі жазылған повестерінде қазақ халқы өмірінің өзекті құбылыстарын тереңнен сұңғып алып суреттеді, совет заманының, совет адамының өміршең образдарын жасады. Автордың «Шұғаның белгісінен» басқа повестері мен романдары советтік шындыққа арналды, қарапайым совет адамының ілгерілеу, өсу жолын шыншылдықпен, шеберлікпен бейнеледі. Автор қаламынан өмірге жолдама алған Әбдірахман мен Шұға, Бөкен мен Раушан, Әміржан мен Рабиға, Әпен мен Ағыбай, Құрымбай мен Берен, Ертай мен Тұмарша, Азамат пен Қайша өздерінің өмірлік жолдары, заман талабына сай күресіп жеңген кедергілері, аңсаған армандары айқын ұмытылмас образдар болып қалды. Шығарма сайын жазушы шеберлігі де шыңдала түсті, суреткердің өзіндік ерекшелігі айқындала, саралана береді.

* * *

Сөз суреткерінің өзіне тән жазу мәнері мен стильдік бояуларын қай жанрдағы туындысынан да ажыратып алу онша қиындыққа соқпайды. Бірақ стиль әр жанрдың ішкі заңдылықтарына бейтарап қарай алмайды. Айталық, поэзиядағы шеберлік, стильдік тәсілдер, прозада басқаша жолдармен жасалады.

⁴² Т. Нұртазин. Бейімбет Майлин творчествосы. Алматы, 1966, 238-бет.

Ал драмалық шығармалардың шеберлік талғамы мен стильдік ерекшеліктерінің көріну сферасы бір басқа. Майлиннің поэзиялық және прозалық таңдаулы туындыларының шеберлік өрнектері жәйлі азды-көпті байлам айта отырып, біз оның драматургиялық туындыларының шеберлік мәселелерін талдауға арнайы тоқтамадық. Жазушының драматургия саласындағы мұрасы өз алдына зерттеуді көтеретін проблема және зерттеліп те келеді ⁴³. Әр қаламгер творчествосында да белгілі бір — өзек, берік арқау болатыны жалпы заңдылық. Суреткердің дүние танымы, алдына қойған мұраты оның творчествосының өнбойынан байқалады. Бейімбеттің драмалық туындыларын шолып өтсек те, оның поэзиясы мен прозасындағы өмір шындығын талғап алып, суреттеу қабілетін, үйреншікті тақырыптары мен кейіпкерлерін, көркемдік шешімі мен тіл кестесін бұл жанрдағы шығармаларынан да танимыз.

Қазақ жеріне Октябрь әкелген түбірлі өзгерістер, ескілік пен күрес-тартыста қазақ еңбекшілерінің қолы жеткен тарихи табыстары бұрын жазушының өлең-поэма, әңгіме, повесть, романдарынан оқушыға әбден қанық болса, сол шындық енді драматургтың үлкенді-кішілі пьесаларынан тағы көз алдымыздан өтеді.

Жиырмамыншы жылдарда жазылған «Көзілдірік», «Шаншар молда», «Неке қияр» сияқты шағын күлдіргі пьесаларда автор өзінің біраз өлең, әңгімелерінде де сыналып, сықақ етілетін жемқор, қарау, дүмше молданың бейнесін театр сахнасына шығарады. «Шаншар молда» (1920) «Әліштің пырағы» (1926—1930) әңгімесімен желілес. Шаншар өзінің кеңілі ауған Зағипаға о дүниеде жұмақтың рахатында болу үшін, молданы ривалап сауабын ал деп әйелдің қараңғылығын өз құлқынына жаратпақ болады. «Неке қиярда» (1920) жас қыз Зәурені оның сүймейтін адамы, есерсоқ Жәленге қосақтап, қыздың еркінсіз некесін қиюға әрекет істеуші молда да әділетсіздікті көз жұмбай жасап, кімнен түсім түссе, шарифат тізгінін солай қарай бұратын сұрқия кейпін аңғартады. «Неке қиярдан» біраз кейін жазылған «Ел күйеуіндегі» (1925) Жұматай образы да пьесадағы Жәленнің сыңарындай. Жәлен некенің күшімен

⁴³ Филология ғылымының кандидаттары С. Ордалиев пен Р. Рүстембекова зерттеулерін айтамыз.

қыз сүймек болса, Жұматай қалыңдық алуда беретін қалың малының көптігіне сыйынады.

Бейімбетте көп жырланған кедей теңдігі тақырыбы «Қос қақпан» (1927) пьесасындағы Жоламан кедейдің байдан еңбегін өндіру үшін жүргізген тартысында көрінеді. Бұл шығарманың «Кедей теңдігі» (1923), «Ақталған еңбек» (1928) әңгімелерімен біраз сюжет ұқсастығы бар.

Жазушының елеулі драмалық шығармалары: «Жалбыр» (1935), «Біздің жігіттер», «Аманкелді» (Ғ. Мүсіреповпен бірлесіп жазылған) — тарихи революциялық тақырыпты қозғайды, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, Октябрь революциясы мен азамат соғысы күндерінің шындығына негізделеді.

Жалбыр мен Аманкелді тарихи прототипі бар, халық бастаған көсем, қол басқарған батыр-күрескерлер.

Совет өкіметінің туын көтеріп жеңісін баянды ету үшін күрескен халық батыры, жалынды большевик Аманкелді Жалбырмен іштей байланыстағы кейіпкер. 1916 жылы Жалбыр бастаған халық қозғалысын жалғастырып, тереңдетіп, жеңіске жеткізуші — Аманкелді.

Жоқ!... Мені жатқызбайды ызалы кек.
Ойласам ел қайғысын, қызады кек.
Жығылған, сүрінгенді сүйеп, демеп,
Серт берем жау қамалын бұзамын деп! ⁴⁴—

серттеседі Жалбыр.

«Алаштың» шаңырағын ортасына түсірмей, үзеңгіден аяқты суырмаймын дегем, сәл сертім серт» ⁴⁵, — дейді Аманкелді.

Колхоздастыру кезеңінің уақиғалары «Майдан» (1933) мен «Талтаңбайдың тәртібі» (1934) пьесаларына тартыс ұйтқысы болады. Көп әңгімелерге сюжет болған коллектив құру тұсындағы тап тартысы, ескілік пен жаңаның жағаласуы, асыра сілтеушілік, зиянкестік шырғалары бұл шығармаларда тағы бір жаңа сырларын ашады.

«Майдан» — ауылда совет өкіметінің іргесін нығайту, жаңа өмір құру майданы, тарих дөңгелегін кері тартушыларға қарсы ашылған майдан. Бұл майданның

⁴⁴ Б. М а й л и н. Шығармалар, 2-том. Алматы, 1960, 211-бет.

⁴⁵ Б. М а й л и н. Шығармалар, 4-том. Алматы, 1964, 39-бет.

алдыңғы шебіндегілер — партия, совет қызметкерлері: Досан, Зәурелер.

Зәуренің өсу жолы белгілі дәрежеде Раушанмен бағытас. «Раушан — коммунист» повесіндегі Раушан мен оның ері Бәкеннің арасындағы тартыс Зәуре мен оның зайыбы Әліштің басында болған қайшылық, түсініспеушілікті ойға салады.

Әрине, бұлар кейіпкер характеріндегі сыртқы ұқсастықтар. Зәуре мен Раушан бір медальдің екі беті емес, ерекшеліктері бар образдар.

Қазақ драматургиясының кең арнасы эпостық, лиро-эпостық мұралар желісімен жазылған туындылар. «Қарақыпшақ Қобланды», «Ер Тарғын», «Қыз Жібек», «Айман — Шолпан» осындай шығармалар. Бейімбет те өзінің әйгілі «Шұғаның белгісі» повесінің арқауымен «Шұға» пьесасын жазды. Повестен оқушыға таныс Шұға образы пьесада онан да айқындала, шырайлана түсті.

Майлиннің көп пьесалары өлеңмен, шешендік тақпақпен жазылған, тілі оралымды, шұрайлы халық тілінің өрнегіне мейлінше бай келеді. Жазушы шеберлігі әр жанрда жазу үстінде жетілмек. Бейімбет әр жанрда да елеулі мұра қалдырған дәуір суреткері.

СТИЛЬ ЖӘНЕ ТІЛ

Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі
Өрнегін сендей сала алмас.

А б а й

Б. Майлин поэзиясының тіл ерекшеліктеріне бірінші тарауда азды-көпті тоқталып өткенбіз. Мына соңғы тарауда жазушы стилінің юморлық сипаттары мен оның прозалық шығармаларының тіл кестесінің кейбір өзгешеліктеріне назар аударып отырмыз.

Қаламгердің өскен ортасы, алған тәрбиесі оның творчествосына әсер етуі заңды құбылыс. Бейімбет қазақ халқының қалың ортасында — еңбекші бұқараның арасында өскен, кедей, жалшы өмірімен біте қайнасқан жазушы. Сондықтан да ол халықтың оптимистік ақ-жарқын характерін, әзіл-оспақ, қуақы-күлдіргілік мінезін өз бойына молынан сіңіреді. Осыған орай суреткер қай жанрдағы көркем шығармаларында болсын сол көзі бітпес бұлақтан алған мол нәрін — халықтық юмордың орнын тауып, құлпырта қолдана біледі. Бастан-аяқ юморлық стильде жазылған шығармалар Бейімбетте көп емес, бірақ ол қандай тақырыпқа жазса да, шығармасына қандай сюжетті өзек етсе де, кейде тіпті трагедиялық жайларды суреттегенде де, юмордан қол үзген емес. Юмор бірде шығармаға әсерін басым тигізіп, бірінші орынға қойылса, бірде шағын эпизод, штрих арқылы жалт етеді. Қалайда юмор оның жазу мәнерінде жиі байқалатын өрнек, байырғы бояу.

Өмірде күлкілі жайлар аяқ басқан сайын кездеседі. Өмірдегі ішкі қайшылықты құбылыстар комизм туғызады. Олардың шын мәні мен формасының біріне-бірі қайшылығы күлкі шақырады. Белгілі құбылыстың фор-

масы мен мазмұнының үстірт қарағанда сәйкестігінің шынында жалғандығын кенет байқау, өрескелдігін көру күлкі туғызады. Айталық, мақсат пен сол мақсатқа жету үшін жұмсалатын құралдың, қимыл-әрекет пен оның нәтижесінің, мүмкіндік пен шындықтың, талдау мен қорытындының, қысқасы — белгілі құбылыстың мазмұны мен формасының сай келмеуі сәйкес сияқты көрінгенімен олардың арасындағы алшақтық күлкі болады. Кенеттен бізге байқалатын осы алшақтық сол құбылысты әшкерелейді, оның түкке тұрмайтындығын анықтайды, сөйтіп күлкі шақырады. Күлкі, біріншіден, белгілі бір құбылыстың біздің ол туралы түсінігіміздей болмай шығуынан туады, екіншіден, біздің ол туралы түсінігіміз бен оның шын қалпы арасындағы алшақтық сол құбылыстың түкке тұрғысыздығын жөрсетуінен туады. Сол құбылыстың біздің ойымыздағыдан мүлде басқа, әдеттегіден елеусіз кіші болып шыққандығын кенеттен байқаған соң, біздің оған деген көзқарасымыз, бермек бағамыз өзгереді. Біздің бұрынғы көзқарасымыз, бағамыздың енді өзгеруі күлкіге себеп болады, осы күлкі сол құбылысқа берілген жаңа бағаны көрсетеді.

Мысалы, Бейімбет шығармаларында мынадай жәй суреттеледі. Жиылыс өткізуге келген өкіл жұрт алдына мінбеге шығып, портфелін ақтара бастайды. Отырғандар бір қажет документін, не жазылған баяндамасын іздеп жатыр-ау деп ойласа, өкіл портфелінен тарағын зорға тауып алып, шашын тарайды. Бұл құбылыс күлкі шақырады. Өкілдің амал-әрекеті мен оның нәтижесі қайшы көрінеді, өкілден жұрттың күткен үміті, оған бағасы кенет өзгереді, өкілдің қылығы оғаш көрінеді, күлкіге түрткі болады.

Искусстводағы юмор өмірдегі комиктік жайларды суреттеу болып табылады. Әдебиетте образдың ерекше типі — юмористік образ. Мұндай образдың негізгі өзгешелігі — онда жазушының суреттеп отырған нәрсесіне өзінің қатысы, бағасы күн бұрын айқындалған болады. Суреткер оқушылар көзіне формасы мен мазмұны сәйкесті сияқты көрінетін, шынында ондай сәйкестігі жоқ, өмірдегі белгілі бір құбылыстардың ішкі қайшылықтарын, келісімсіздігін ашып беруге тырысады. Қайшылық, келісімсіздік өмірдегі екінші дәрежедегі құбылыстарға қатысты болуы мүмкін, құбылысты толығымен жоққа шығармай, оның ұсақ, хауіпсіз, зиянсыз кемші-

ліктерін күлкі етуге болады. Бұл — юморға, әзіл-әжуаға тән күлкі. Құбылыстың кемшіліктері қатаң бағаланатын болса, оған іш тарту байқалмаса, юмор сатираға ауысады, жұмсақ әзіл кекесінге, зілді мысқылға жол береді.

Юмор құбылыстағы жекені, екінші дәрежедегі сынау, жоққа шығару да, сатира жалпыны, негізгіні жоққа шығару болып табылады. Юмор көбіне суреттелетін құбылыстың реалдық көрінісін сақтайды, сатира құбылыстың әдеттегі реалдық формасын бұзады, шартты түрде, ұлғайтып көрсетуге бой ұрады.

Майлин стиліндегі юмордың көріністері қандай?

Майлиннің юморы туралы там-тұм сөз болғанда, оның Гоголь мен Чеховтың юморына кейбір әдіс ұқсастығы айтылып жүр.

Чехов әңгімелеріндегі өмірді юмористік тұрғыдан суреттеу тәсілдерінен Майлин шығармаларындағы өмірді юмористік бояуымен суреттеу тәсілдері кей ретте алшақ кетпейтінін көреміз. Бұл қандай тәсілдер? Ол тәсілдер: шығармадағы характерлердің комизмі, сюжеттің комизмі, соған байланысты шығарманың кейіпкерлері кездесетін жағдайлардың, портреттердің күлкілігі сөйлеудегі күлкілік, адамның аты, фамилияларының күлкілік тұрғыда қойылуы, кейіпкерді қоршаған жағдайларды суреттеудегі күлкі. Чеховтағы комизмнің (күлкінің) осындай орындарда қолданылуын Бейімбет шығармаларынан да кездестіруге болады. Чеховта бір шығарманың шеңберінде-ақ аталған күлкілі жағдайлардың бірталайы ұшырасып қалады да, Бейімбетте олар көбіне әр шығармада шашыранды көрінеді.

Характерлер комизмінің қызық мысалдарын біз «Талақ», «Ел күйеуі» сияқты шығармалардан көреміз.

Айдарбек — күйгелек мінезді, күйіп-піскен тартымы қысқа, қайтуы да шапшаң адам. Оның осы характері күлкі болады. Ашуланғанда әйелін жұдырықпен бір түйіп алып, кейін онымен татуласқанша асыққан құбылмалы мінезіне оқушы зілсіз күледі. Характері Айдарбекке қарама-қарсы адам — Бәкен («Раушан — коммунист» повесі).

Ол — шағын шаруасына мұқият, «қой аузынан шөп алмайтын» жуас, ешкімнің ыңғайын жықпайтын, әсіресе әйелінің бетіне жел болып келмейтін жұмсақ мінезді адам.

Ол шындап ашулана да алмайды, ашуланған болып көрінгісі келсе де, артынша күлкісі таяу тұрады.

Бәкен мінезіндегі осындай ерекшелікті жазушы қызықтап әзілдейді. Жаратылыстан жұмсақ мінезді Бәкеннің ашуға мінген кездегі қылығы күлкі боларлық.

«Бәкен қандай қатты ашуға мінгенде де, Раушан күлімсіреп бетіне қараса, жібіп сала беретін. Ақырында өзі де күліп жіберетін» — деп баяндайды автор. Раушанды адал жанымен сүйетін Бәкеннің тұрмыс түйткілінде оған таусыла ренжіген, ақылын ашу жеңген кездегі бір қимылы былайша беріледі: «Өзі-өз болып Раушанға бір-ақ қол тигізген, онда да дәлдеп ұрмай, сипай сілтеп, басындағы жаулығын ғана ұшырып түсіріп еді». Күлмей көр, кәні! Ис-әрекет пен оның нәтижесі арасындағы қайшылық еріксіз күлдіреді. Бәкеннің бишаралық қылығына, бір жағынан, күлгеніңмен, екінші жағынан, оны аяйсың, ықыласың соған ауып отырады.

«Ел күйеуі» — Жұматайдың сыртқы пішіні қанша күлкілі суреттелсе, мінез-құлқының ерсілігі сонша күлкілі сипатталады. Әйелі өлген Жұматай қайта үйленбекші, қыз іздеп ел кезеді. «Пәлен жерде бой жеткен қыз бар екен» деген хабарды айтқан адам Жұматайдың бес биесінің қымызын тойғанша ішетін болды. Қыз қандай, сұлу ма? Өнерлі ме? Әлде ақсақ па, таз, соқыр, мәжнүн бе?.. Жұматай ол жағын қазбаламайды, «бой жеткен» десе, соған қанағат қылады¹. Жұматайдың Рәш қызды айттырмақ болып барып, онымен қорада жеке жолығатын көрінісін оқығанда, шексілеңіз қатады. Әдейі іздеп келген қызына бір ауыз сөз айта алмай, Жұматай үйіне қайтады. Жұматайдағы есек дәме, қыз хабарын естігенде елең ету, қызды малға сатып алуға болады деп ойлайтын топастық, шегіне жеткен дәрменсіздік, ынжықтық оның юмористік бейне екенін ашады.

Бейімбет кей шығармаларында босбелбеу болбыр, жай басар жалқауды, көк езу, көбік ауыз мылжыңды келістіре әжуалайды. Адамның адамдық қасиеті еңбек үстінде сыналады. Болат білекті, қажырлы еңбек адамының ширақ, епекті қимылына қызығып сүйсінсен, етегіне сүрінген, бір басуға ерінген, өнімсіз митыңмен ұзақ күнді бос өткізетін, еңбекке қырсыз адамның сый-

¹ Б. Майлин. Таңдамалы шығармалар. Алматы, 1958, 322-бет.

қына күлесің де қынжыласың. «Әміржанның әңгімесіндегі» Қосыбай отағасы, «Қырманда» повесіндегі Тышқамбай мен Құтпандар ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жүруді ұнататын жандар. Жазушы бұлардың берекесіз істерін күлкі етеді. Ішінде бала тіреп тұрғаннан жаман шірене қозғалатын Тышқанбай, балтасын білемдөп ұстап, аяғының астындағы ағашты шабаршаппасын біле алмағандай екі оқтылана баяу қимылдайтын Қосыбай отағасылар жалқаулық, шабандыққа бой алдырғандар. Құтпанның бұлардан өзгешелігі — керенаулығына мылжыңдығы сай адам.

Келтірілген мысалдардың бәрі де характердегі күлкілі сипатты суреттеуге жатады.

Бастан аяқ юморлық тәсілде жазылған Бейімбет әңгімелерінен «Қадір түнгі керемет» пен «Әліштің пырағында» шығарманың сюжетті күлкілі ситуацияға құрылған, соған байланысты кейіпкерлер кездесетін жағдайлар да күлкілі болып шығады.

Елден түсіретін табысы күннен-күнге азайып, жоқшылыққа душар бола бастаған Байқан молда фантастикалық түс көріп, түсінде талай рахатқа батып, ақырында астындағы пырағы жалтарып кеткенде, жанып жатқан отқа құлап түседі. Байқанның түсінде кездескен жағдайы, қатысқан уақиғалары күлкілі суреттеледі. Түстің аяқталып, шындық уақиғаға жалғасуы да күлкілі. Молданың түсінде көрген рахат өңінде өкінішке соқтырады.

Ұзақ түнге тасбиық санап шаршаған молда қалғып кетіп, алдындағы шамға жығылып, сәлде-шапанын майға малшып күйдіріп алады.

Әліш хазіреттің «әулиелігіне» байланысты уақиғаның дамуы, шешілуі күлкілі құрылған. Әліштің «Әулие» деген лақабы қалың елге тарап, нанғыш кемпіршалдар оның түн болса, пырақпен жеті қабат көкті сайраңдайтын «қасиетіне» таң-тамаша қалып жүрсе, Әліш аспаннан емес жерден, жесір әйел Женттің үйінде жатқан жерінен табылады. Әліштің «әулиеліктен» осылай құлдырап төмендеуі оның ел көзіндегі бағасын да төмендетіп, енді ол кім көрінгенге жыр, мазақ болады. Бұл екі әңгімеде сатира элементтері байқалады. Сатираның юморсыз болмайтыны сияқты юмор да сатираның элементісіз болмайды.

Кейіпкер портретін суреттеудегі комизм тәсілін Бей-

імбет шығармаларынан жиі кездестіреміз. Портрет — адам образын ашудың бір жолы. Ол адамның сыртқы бейнесін елестетумен бірге оның мінез-құлқын, әртүрлі сын-сапасын байқата кетуге жәрдемін тигізеді. Юморист жазушы кейіпкер портретінің күлкі боларлық белгілеріне оқушы назарын баса аударуға тырысады.

Майлиннің юморлық, сықақтық тұрғыдағы кейіпкерлерінің ішінде портреті карикатуралық сипатта кәрінетіндері аз, бірақ жазушы шығармаларындағы кейіпкерлер портретінің галереясына кіргенде, езу тартпай қала алмайсың.

Тұстас қаламгерлер: Жансүгіров пен Майлиннің кейіпкерлердің портретін жасау тәсілін салыстыра қарасақ, Ілияста карикатуралық стиль барынша айқын, ол жағымсыз кейіпкерлерінің сорақылық болмысын үйе-төге суреттейді. Жансүгіровтың «Жолдастар» романындағы Ықсан молданың кейіп-кескінін еске түсіре кетейік: «Қымызға келгенде түп жоқ кісі ноғай Ықсан молда... өзі үлкен үйелмендей кісі. Майдан кәзі бітіп, мұрны үшкірленіп қалған. Мойны мен жауырыны тұтасып, ит бастанып қалыпты. Омырауы есіктей болып, қарны да дастарқанға сүйретіліп отыр. Бұған берген қымыз бір сабадан бір сабаға қотарылған сияқты. Өзі бұрыннан құрсақты молда, іші кеңіген сайын айы жақындаған әйелдей айналып отыра алмай, тек сүйретіліп отыр. Ыңқ-ыңқ етеді. Сөйлесе, қоздайтын қойдай мекіренеді»... Бұл нағыз карикатуралық портрет.

Ара-тұра болса Бейімбетте де карикатуралық портреттер жоқ емес. «Қырманда» повесінде Досқожаны: «Ебдейсіз иреңдеген бойы, шамадан тыс сорайған мойны, үрпип иығын жапқан шашы, әсіресе, бет-ауыздан бітісі бәлек кекірейіп имиген тұмсығы — мұны адамнан көрі басқа мақлұққа ұсатқандай еді», — деп суреттейді автор. «Мұрны» деудің орнына «тұмсығы» деумен ақ автор Досжанның бас қондырысын адамнан гөрі құсқа ұқсас етіп әдейі күлкі шақырады. Ілиястағы Ықсанның портреті мен Бейімбеттегі Досжанның портретінің оқушыға берер әсері әртүрлі. Досжанның ұсқынсыздығына жәй күлесің де қоясың, ал Ықсанның сыйқына күлумен бірге оның адамдық бейнеден шыға семіргеніне, арамтамақ мешкейлігіне күлесің де жиренесің.

Еңбексіз тапқан мал-дәулетке семірген, жатып ішер бай-бәйбішені суреттегенде, Бейімбет олардың

сыртқы тұлғасын жалпылай алып, екінші бір нәрсеге ұлғайта теңеп сықақ етеді. «Желі басында обадай боп Сержан бай тұр. Күртеше шапанды қусырып, түймесін салайын десе де, онысы тырсылдап жетпейді. Қарнының ересен жуандығы сонда ғана есіне түскендей боп, сипап-сипап қояды» («Берен»).

«Дөңбектей боп семірген қызыл жүзді Биқасап бәйбіше болысқа оқта-санда күле қарап, быртыған қолымен болыстың әміркен етігінің қонышын сипап қояды» («Қанды кек»). Бай, бәйбішенің бойынан бірден көзге түсетін өңгелерден ерсілік — олардың жарылардай семіздігі: бай обадай болса, бәйбіше дөңбектей. Семіздік — жан тыныштықтың, екінші біреудің еңбегінің рахатын көрудің дәлеліндей ұғылады.

Бейімбет қаламымен салынған портрет суретшінің қара қарындаш пен альбом беттерінде жүгірте сызған штрихы секілді көрінеді, көп бояулы болмайды, мұның өзін қысқа әңгіменің табиғатына байланысты деп қарауымыз керек. Көрінгенмен жанжалдаспай жүрмейтін Арыстанбайдың Мұқышы сатиралық кейіпкер, онын портретін қанша жүлкілі етіп суреттеуге де сыяды. Бірақ жазушы бояуға сараң, ол: «Төртбақ, теке көз, шалбар бет қараны көрсең, бұл Арыстанбайдың Мұқышы екен де қой», — деп қысқа таныстырады оқушыға.

Болмашы себеппен ашуланатын, бірақ қолынан келері жоқ адамдар жұртқа күлкі болады. Мұндай парықсыз тыз етпе, күйгелек жандардың ашу үстіндегі кескіні де күлкіңді келтіреді. Бейімбет дәл осындай психологиялық күйдегі адамдардың портретін аудармай тастайды. Жоқтан сылтау тауып, әйеліне ашу шақырған Айдарбекті: «Делек танау делдиді. Екі көзі құтырған сиырдың көзіндей боп адырайды», — деп суреттейді автор. «Берен» повесіндегі Әбітай мұғалімнің келіншегі Айымкүл жас басына қарамастан етек басты салақ, әпербақан ұрысқақ, қытымыр, қызғаншақ әйел. Жазушы бұл туралы: «...кертеш танау, қара әйел, көзі сүзген бұқаның көзі тәрізді. Қабағы қыртыстанып, аузы бүртіып, сыйқы тым келмей-ақ отыр», — дейді.

Адам жанының айнасы — көз делінеді. Көзге қарай адам характерінің біраз жақтарын айыруға болады. Адамның сын-сипатын байқағыш, сезімтал жазушы Майлин әдеби кейіпкерінің, әсіресе, көз бітіміне

әрқашан көңіл аударып отырады, оның портретінің басты элементі — көз, көз жанары. «Тікірейген ала көз», «адырақ көзді қара кісі», «көзі тұздай әйел», «теке көз», «сүзеген сиырдай көзін алартқан», «өлген балықтың көзі секілді бозғылт көз» міне, мұндай мысалдарды Бейімбеттен көптеп табу қиын емес. Ол персонаждардың көз ерекшелігін де юморлық стильге лайықты талғап алады. Сондықтан автордың көзге алған балама, теңеулері көздің үйреншікті салыстырылатын нәрселерінен бөлек, оғаш тұрып, күлкі тудырады («құтырған сиырдың көзіндей», «өлген балықтың көзі сықылды», «көзі сүзеген бұқаның көзі тәрізді» т. б.).

Шығармада кейіпкерлердің аты, не фамилиясын юморлық, сатиралық тұрғыдан таңдап алу, сол жалқы есімдердің мағынасын кейіпкерге төмен сипаттама беру үшін қолданудың алуан тәсілдерін орыстың ірі сатирик, юморист жазушылары М. Е. Салтыков-Щедрин, Н. В. Гоголь, А. П. Чехов т. б. көп кездестіреміз. Әсіресе, Чеховта ондай аттар әңгіме сайын бірінен-бірі күлкілі болып келіп отырады.

А. П. Чеховтың «Орден» деген әңгімесінде әскери прогимназияның мұғалімі Лев Пустяков, оның досы поручик Леденцов, француз тілінің мұғалімі Трамблян, купец Спичкин сияқты кейіпкерлер бар. Бұлардың фамилияларының орыс тіліндегі мағынасынан қандай сипаттағы, нендей кәсіппен шұғылданатыны білініп тұрады. Мысалы, Спичкин — ұсақ саудагер. Болмаса «Чин алу емтиханындағы» дін мұғалімінің фамилиясы Змиежалов дейтін. Шынында да ол адамның санасын жыланның айыр тілінен шығатын умен тең дінмен уландыратын адам екені бірден аңғарылады.

Кейіпкердің атын сын-сипатына лайық қою Бейімбет шығармаларынан да ұшырасады. Ол мұндай атты сықақ етілетін кейіпкеріне қойғанда, қазақ тұрмысына келісті етіп алады. Белденбоқ молда, Итаяқ би, Тасболат сопылар ескі ауылдың рухани қанаушылары болса, Боқбасар, Қордабай, Ордабай, Шермек, Борсықбаев, Бұқабаевтар жуан, шонжар, атқамінер бұрын «ел жақсылары» болып атанғандар. «Мін де шап», асыра сілтеуші, оспадар өкіл Талтаңбай, Желдірбай Жындыбаевтар бұл топты толқытыра түседі.

Бейімбеттің кейіпкерді атаудағы бір ерекшелігі, ол момын, қарапайым, еңбек адамына да әзіл лебі байқа-

латын ат қояды. Мысалы, Мырқымбай, Айранбай, Талқанбай, Тышқанбай, Тымақбай, Тұтқыш сияқты аттар.

Кейіпкердің аты арқылы оның мінез-құлқына сипаттама беру бұрынғы әдебиетте де, қазіргі кезде де қолданыла беретін тәсіл. Қазақ жазушыларынан персонаждың есімін оның мінез-құлқы, іс-әрекетіне сәйкестіре атау М. Әуезов, С. Мұқанов шығармаларында да жиі байқалады. Мұның мысалын «Абай жолы» мен «Мөлдір махаббат» романдарынан табуға болады. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының үшінші кітабының «Қарашығын» тарауында елге қысымшылық көрсетіп, сүліктей сорған жемқор, сотқар әкімдерді халықтың қалай атағанын суреттейтін қызғылықты үзінділерді оқимыз. Қорқау қасқырдай тойымсыз, жемтікке қомағай приставты жұрт «Көкшолақ» десе, ұр да жық, паракор, қиянатшыл урядник Сойкинді «Сойқан» дейді, писарь Жаманқаринді «Қабанқара» деп атап кетеді. Сәбит Мұқанов «Мөлдір махаббатта» тумалас, бір семья шаңырағы астындағы адамдардың бәріне үйлестіре ат қойып шығады, мәселен, Күзен — үй иесі, жасырын сауда жүргізуші — түн бойы дала кезіп, жем іздейтін ашқарақ күзен мінезді адам. Есектас — Күзеннің әйелі — адуын, ашушаң адам; Қодық — Есектастың қызы — балдырғандығына қарамай, ыңғайлы жатқан нәрсені іліп көтеруге «қолы епсекті» бала. Сол Күзеннің ағасы Қарсақ дейтін, соңғысының әйелі — Бөдене аталады.

Көркем шығармада адам тағдыры суреттеледі; адамға оны қоршаған табиғат белгілі әсерін тигізіп отырады. Табиғатты суреттеу әр жазушының кездегем идеялық нысанасына, қолданған методтына бағыныңқы болады. Юморлық тәсілде жазатын автор жаратылыс картинасын да юмормен көрсетуге тырысады. Москвалық әдебиет зерттеушісі В. Ермилов Чеховтың тамаша дарынының комиктік негіздері пейзаждан да білініп тұратынын, оның жаратылысты да юмормен көрсете білетінін атап өтеді.

Табиғат құбылыстарын геройдың көңіл-күйіне қабыстыра, ойнақыландыра суреттеу — Бейімбеттің де юморлық шеберлігінің тағы бір көрінісі деуге болады. Бейімбет уақиғаға күн, ай, жұлдызды да қатыстырып, сларға да өзіндік роль беріп, ойнатып қояды. «Раушан — коммунисте» Бөкен әйелін қыдыртып бара жатқанына жұрт көзінен қысылады да ұялады. Тап осы

сәтте күн де Бәкенді мазақтағандай көрініс береді. «Ойнақшыған күн, көрпесін бүркенген қыздай, біресе шарбы бұлтты бетіне ұстай қойса, кейде Бәкенді мазақ қылып күлгендей, бұлттан шыға салып жымыңдайды. Кәрі қайтқан нұрын себелеп, қалың киім киіп келе жатқан Бәкенді бусандырады», — деп суреттейді автор. Жазушы табиғат көрінісін жанды теңеулермен құбылта кестелей отырып, оны әңгіменің сюжетіне сабақтастырып жібереді. Сезімді қытықтаған жадыраңқы күн нұры Бәкеннің ой тұманын серпілтіп, күңгірт көңілін жадыратып жібергендей болады.

Арбаға мінгесе мініп, араз адамдай томсырайып, тіл қатпай, келе жатқан Бәкен де бұдан былай түсін жылытып, Раушанмен қатар отырып, жарқын жүзбен жылы сөз бастайды.

Автор қараңғы түнді суреттегенде, түнді жарық ете алмаған жұлдыздардың дәрменсіздігі деп күлкі жасайды. «Көкті бүркеген бұлтты тесіп мейініне ілгендей боп сығырандап бірен-саран жұлдыз қарағанмен, қою қараңғылықты серпілдіруге құдіретінің жақтығы білініп тұр».

Тәулік мезгілін аңғартатын, былай ойлағанда, күлкіге жанасымы жоқ сияқты ұғымды хабарлағанда да Бейімбет тегігін тауып күлкі ете біледі. «Сары май» әңгімесінде батуға таянған күн көзін автор былайша суреттейді: «Күн, көк жиегіне кеңірдегінен ілініп қылқыңғандай боп, нұрын бәсеңдеткен кезде, қос маңы қыбырлаған сиырға толды».

Адамның жүріс-тұрысы, қимыл қозғалысындағы үйлесімсіздіктер, немесе бір нәрсе, құбылыс туралы бұрын қалыптасып үйреншікті болған ұғымға қайшылығы көзге түртіп тұратын көріністер күлкі тудырады. Юмордың бұл тәсілдері Бейімбетке ұшыраса береді.

«Құрымбайдың жігітшілігі», «Әміржанның әңгімесі», «Ұлбосын» — әңгімелерінде автор жағымды кейіпкерлері Дәуғара, Ұлбосын мен Құрымбайды әзілден, олардың жүріс-тұрысындағы ебдейсіздікті көрсете отырады. Ұлбосын ауыл жағдайында тәрбиеленген, ауыл өміріне ене бастаған жаңалық, өзгерістерге енді қызыға араласып келе жатқан қыз. Ол әлі де ұялшақтау, жүріс-тұрысы сырт қарағанда ебдейсіздеу көрінеді. «Қалтықтаған еркектің бауырына жабысып жіптіктей болып жүретін Ұлбосын қала көрген қыз ба, бричкаға жаңа

жегілген аттай ойқастап шыға береді. Әйтсе де, аздан кейін, өзі де сезбей Әбулақапқа жақындай түседі».

Еңбекпен шыныққан бармақтары бақандай Дәуғара нәзік нәрсені ұстауға үйлеспейді. «Көзілдірік киген біреу бір конвертті әкелді де Дәуғараға ұстатты. Дәуғараның қолының ебдейсізі-ай, көк конверт додаланып, жұмарланып Дәуғараның қолынан сытылып шығып қашуға бой ұрған тәрізді», — деп суреттейді автор.

Милиция қызметіндегі адам әрқашан етек-жеңі жинақы, қару-жарағы бойына оңтайлы, жүріс-қозғалысы серіппедей шымыр болуға тиіс. Бұлай болмай, қылышын құрықша сүйреткен, винтовкасын күрекше пығына салған дегендей әскери формасына үйлесімсіз адам ерсі көрінеді. Бейімбет милиционер Құрымбайды: «Кескек байлаған қойша мойнындағы қылышы салақтап, винтовкасын сүйретіп, Құрымбай мен Кебекбай артынып-тартынып үйге кіреді», — деп әзілдейді.

Уақиғаны жайшылықтағы күйінен асыра, үдете, бояуын қоюландыра суреттеу де — юморлық тәсілге жат емес. Бейімбет әңгімелерінде мұндай жәйттар тамтұм байқалады. Қазақ аулына келген бірінші трактор — жаңа тұрмыстың жаршысындай, даңқы жер-көкті жаңғырықтыра, ғасырлар бойы мүлгудегі сар даланы оята, өнімді еңбек дабылын қаға келді. Қазақ ақын-жазушыларынан ауылға келген алғашқы тракторды жырламағандары аз болар. Ал осы жаңалықты юморист жазушы Майлин өзінше көңілді күлкі боларлықтай етіп суреттейді. «Тракторды бұрын кім білген, құлындар үркіп желіні суырып, сауынды сиырлар үркіп, шелектегі сүтті ақтарып, әйелдерді басып кетті. Ауылдағы малдың бәрі үркіп далаға басты...» («Даудың басы — Дайрабайдың көк сиыры»). Жазушы уақиғаның сыртқы көрінісін осылайша күлкілі етіп көрсеткенімен, бұдан терең философиялық түйін түйеді.

Майлин стиліндегі өшпес өрнек — оның юморының көріністерін жинақтасақ, мыналарды аңғаруға болар еді.

1) Автор қандай тақырыпқа жазса да, юморлық қалпын бұзбайды, оның юморы жайдары юмор, жұмсақ әзіл, ұнамды кейіпкерлерін де әзілмен қытықтайды.

2) Адам характеріндегі түбірлі кемшіліктерді ашқанда (жалқаулық, бойкүйездік, мылжыңдық) келекеге, сықаққа жол береді.

3) Еңбекші халыққа қарсы таптың өкілдері: бай-бәйбіле, би-болыс пен ескі идеологияның уағызшылары: молда-қожаларды әшкерелегенде, ащы мысал көрініп қалады.

4) Жазушының юморлық тәсілі мінез-құлық, жүріс-тұрыс, іс-әрекет ерсілігін, көзге түртер үйлессіздікті, кейіп-кескініндегі ұсқынсыздықты (портрет) баяндауда, кейіпкердің атын қылығына лайық қоюда, табиғат көріністерін ойнақыландыра суреттеуде, тіл кестесінде айқын байқалады.

Жазушы стилінің өзгешелігін қарастырғанда, осы өзгешеліктің айқын да анық байқалар негізгі факторы оның тіл мәнеріне зер салуымыз керек.

Стильдің құранды бөліктері көп болғанымен оның негізі — тіл. Жазушы К. Федин стиль көріністерінде тілдің маңызын былай сипаттайды: «Стильдің негізі, оның жаны — тіл. Ол стильдің шахмат тақтасындағы королі. Корольсіз шахмат ойналмайтыны сияқты тіл көркемдігі болмаса, жазушы да болмайды». Өзінің стилі жоқ, әркімге бір ұқсас жазатын авторды шебер деуге болмайды. Ешкімді қайталамайтын, тілі шұрайлы, нәрлі шығарма нағыз шебердің қаламымен ғана жазылады.

Майлин қаламынан туған өлең, әңгіме повестердің қай-қайсысы да өз оқушысын бірдей баурап, қызықтыра тартып әкетеді. Мұның сыры неде? Біздіңше, мұның сыры — автордың өмір құбылысын нағыз шыншылдықпен, сан қилы бояу бедерімен суреттей алуында. Көркем сөз суреткерінің қолындағы бояуы — сөз, тіл, бұл — жанды, құбылмалы бояу, мұның мүмкіншілігінің шегі жоқ. Қандай қанық бояуларды қолына берсең де олақ суретші тартымды картина салып шығара алмайды. Алуан түрлі бояуды тиісті мөлшерде пайдалана білген суретші ғана жүрек тебіренерлік полотно жасай алады. Сондай-ақ халықтың тіл байлығын жете меңгерген сөз зергері ғана көркем шығарма тудыра алады. А. М. Горький айтқандай, қолыңа балтаны жақсы ұстауды білмей тұрып, онымен ағаш жона алмайсың, ал тілді жақсы білмей тұрып, көркем қарапайым және әркімге де тартымды шығарма жаза алмайсың. Бейімбет шығармалары осы талапқа сай — көркем қарапайым, әркімге де ұнамды, тартымды болып келеді. Бейімбетте түсінуге ауыр сөз, сөйлем, көңілге қоңдыруға қиын суреттер

болмайды. Осы арадан келіп, сөзді талғап алып, қиюластырудағы автордың басты критерийі — түсініктілік екенін анықтаймыз. Шығарма түсінікті тілмен жазылса, жеңіл оқылады, әркімнің жадында берік сақталады, ұмытылмас із қалдырады. Бейімбет өзінің «Берен» дейтін әңгімесінде халыққа түсінікті сөйлеудің маңызын, ұғымды сөйлеудің тыңдаушының құлақ құрышын қандыратарлық қасиетін былай суреттейді: «Нұғыман баяндамасын өте дәмді істеп, жұрттың қышыған жерін қаси сөйледі. «Так сказать» одағай сөздерді қыстырмады, қазақтың көркем сөзінің кілтін ашып ағытқандай ғып төгіп салды». «Қазақтың көркем сөзінің кілтін аша жазу» — Бейімбет стилінің тұпқазығы. Автор уақиғаны баяндаса да, кейіпкерді сөйлетсе де, табиғатты суреттесе де халық тілінің шұрайын талғап алады да, орынсыз, үйлесімсіз бір сөз, теңеу, эпитет т. б. кірістірмейді.

Сыртқы сұлулық үшін сөз тізбегін жоқтан қиыстыруға автор бармайды. Оның әрбір сөзі, сөйлемі жатық, табиғи, қаламынан ешбір кідіріссіз, тау бұлағындай тоқтаусыз тәгіліп отырғандай әсер береді. Бұл жазушының шығармасында суреттейтін жайларды, сол ортаны аса қанық білетінін көрсетумен бірге оның тілге байлығын, тіл материалы — сөзді зергерше жымдастыра қалай алатынын дәлелдейді. Жазушының жиырмасыншы жылдарда жарық көрген кейбір әңгімелерінде ауыз әдебиетіндегі — ертегі, аңыз, шешендік сөздердегідей — ұйқастыра, бір ұғымнан бір ұғымды күшейте, тақпақтау — көпті көрген қариялардың аузынан шығады, слардың көңіл-күйінің қатты толғанысын байқатады.

Дүние жүзі еңбекшілерінің кәсемі В. И. Лениннің қайтыс болған күнгі қаралы жиылыста («Ленин мектебі» әңгімесі) қайғылы топтың ішінен көзінен жасы мөлтілдеп көтерілген Талқанбай сөзін былай бастайды:

«— Уа, жұрт! — деді, — қараңғыға қамалғанда, жауыздар сорып қан алғанда, малдан билік, бастан ерік кеткенде, атын есіткен еріміз еді. Бүгін өлген хабарын естіп отырмыз». Көптің мұңын білдіріп, көп атынан сөйлеген Талқанбайға ел үстінде болған бұрынғы ауыртпалықты еске сала, әріден қозғап, ертедегі шешендерше сөз саптаудың ерсілігі жоқ, қайта осылай әсірелеп сөйлеу арқылы еңбекші халыққа бақыт күнін тудырған

Лениндей ердің дүниеден өтуінің қаншалық орны толмас қаза екендігін әркімнің санасына құяды.

Тұспалдап, тақпақтап сөйлеу мәнерін Бейімбеттің юморлық мақсатпен бұрынғы «жақсы атаның» балаларының басынан бақыт, алдынан дәулет кеткенін келе-келеу үшін, солардың көңіл-күйінен хабар беру үшін қолданатын кезеңдері бар.

Осындай стилімен жазылған әңгіме — «Заман». Бұрын елді айтқанына көндіріп, айдағанына жүргізіп келген Сырлыбай — Жайлыбайларды революция дауылы сілкіп-сілкіп бар «қасиеттерінен» жұрдай етіп кетеді.

«Заман құбылмалы» дейді қарттар. Құбыла келе түрлі күйлер шығарды. Жұрттың астын үстіне келтірді, сұрапыл лайсаңда аяқ — бас, бас — аяқ болуға айналды. Көппен бірге заман шалығы Жайлыбайға да тиді: қоралаған мал бітті, қотандағы қой кетті; мал біткен соң сән бітіп, әкімдік биліктің қызығы болмады», — деп жазады автор.

Стиль бірден қалыптасып, қатып қалатын нәрсе емес, ол жазушының творчестволық жолы бойына өзгеріп, айқындалып, жетіле беретін жанды құбылыс. Автордың алғашқы шығармаларындағы стильдік кестелер кейінгі шығармаларында басқа көрініс беріп, өзгеше бояуларға ауысуы мүмкін. Бірақ стильдік штрихтар бір шығармадан екіншіге белгілі дәрежеде көшіп, авторынан оқушыны адастырмай ілестіріп отырады. Бұрыннан мәлім өрнекке жаңа айшықтарды қосып отырады. Бейімбет кейіпкерлерін шыққан ортасына, алған тәрбиесіне шақтап сөйлетуге тырысады. Елдегі жалпы көпшілік аузынан естілетін, солардың білім ұғымын, өмір тануын байқататын сөз қолданыстарын онан шығарма сайын табамыз.

Бейімбетте әдетте әңгімені айтып беруші, жай сөзге жүйрік, көрген, түйгені көп кейіпкерлер болады. Бұлар уақиғаны баяндауға төселген, тыңдаушысының көкейіне қондыра, өз ойын, пікірін дәлелдеп, ұтымды жеткізе алатын байсалды адамдар.

«Бекберген мектебі» әңгімесіндегі Бекберген туралы, оның ел қамы үшін сіңірген еңбегі туралы айтып беретін Қали бір орында: «Сол кезде Жәкен дейтін біреу ауылнай болды. Кедейдің баласы еді. Бірақ, оңбаған шіркін, сайланып алған соң, көпшігі қисайып кетті», — дейді. Қали ауылнайға ренжігенде: «Оңбаған шіркін»,

«көпшігі қисайып кетті» десе, Бекбергенге риза болып: «Бірақ сол жүрісінде Бекберген қыл шайнап, дән жұтқан жоқ», — деп оның әділдігіне, туралығына сүйсінеді. Қали халықтың сөз айшықтарын сұрыптап пайдаланады.

Бар тілегі аз ғана қара-құрасының үстіндегі Дайрабай («Даудың басы — Дайрабайдың көк сиыры») алыстан орағытуды білмейді, өз ойын анайылап ашып айтады: «Атам өлсе атамайтын бір семіз ала тайым бар еді. Жақсы айғырдың баласы еді, түбінде жақсы ат болады ғой деп жүретін едім», — дейді. Әр малының ата-тегі, олардың сыр-сипаты шаруаның көңілінде сайрап тұрады, малының сол сынына қарай оны шаруашылығына қалай пайдаланғанда тиімді болатынын бес саусағындай біледі. Дайрабайдың сөзінен-ақ оның қандай адам екені түсінікті болады.

Бұрынғы ауылдағы үй іші, от басының күйтімен ғана өмірін өткізетін, арғы шегі төбесі көрініп тұрған екінші ауылға да сирек қатынасатын қазақ әйелінің ой-өрісі саяз, көрген-білгені аз, қуаныш-рахаты кем еді. Осындай ортада өскен ауыл әйелдері қозы-бұзау өрісіндегі жерге шығып, отын жинап қайтқанын да бір уақиғадай көріп, жадында сақтап, соңынан ойына алып, қызыға әңгіме етеді. «Ауыл сонда қырғы күзекте шығар деймін. Бақа шешей бар, Көзелқараның үйіндегі келін бар — бәріміз Қосөтердегі ағаштан шөпшек тереміз деп шықтық», — деп бастайды әңгімесін Күлзипа («Раушан — коммунист»). Осы кішкене үзіндіден оқушы біраз жайлардың ұшығын аңғарып қалады. Ел тіршілігі, әйелдің кеміс халі есіңізге түседі. Ескі дәстүр бойынша келіншек қайын жұртындағы адамдардың өз аттарын атамауға тиісті, бір бұрма ат қойып алуы керек. Күлзипаның сөзі осы әдетті сақтағандықты көрсетеді. «Бақа шешей», «Көзелқара» — бұрма аттар.

Талқанбай, Қали, Дайрабай, Күлзипа сияқты әр ортаның адамдарының сөзін стилі жағынан түрлендіре алып, автор оларды жекелеп, жанды бейне етіп көрсетеді. Олардың тек осылай сөйлеуі мүмкіндігіне күмәнің қалмайды.

Ұлттық тіл өрнегін жазушы өз атынан сөйлегенде, лирикалық шегіністерде, жыл мезгілдеріне сәйкесті табиғат картинасын салғанда құлпырта пайдаланады. Сөйлемде кездесетін әрбір теңеу, метафора, эпитет т. б.

көркемдегіш құралдар өте ұқыптылықпен таңдалып алынады, айтылмақ ұғымды, суреттелмек құбылысты көмескілендіретін бір сөзге де орын берілмейді.

Бейімбет суреттеуіндегі күзгі дала мынау: «Күзгі күн еді. Күн ұзаққа екпіндетіп соққан долы жел кешке қарай тынып басылып, әлем жүзі құлаққа ұрған танадай мүлгуде. Күн батып бара жатыр. Батар күннің сәулесі қызарып шашырап, дөңес жерлер қарауытып, қабағын жауып түнеріп тұр. Күн шығыс жақ құшағын жайып келе жатқан қою қараңғылық — жапан даланы ұзатпай бүркейін деп тұрған сияқты.

Дала бос. Дала көңілсіз. Сарғайған шөп, мал тұяғымен қырқылып тақырланған жер жүректі тартпайды. Жүрек әлденені іздеген секілді. Қызықты жаздың құлпырған жерін жоғалтқан секілді. Мынау сол жолдағы жатқан кішкене шалшық су бұдан екі-үш ай бұрын шалғынны жалбырап жатқан көгал еді. Енді таздың басындай аламыштанып, ұйысқан шалғынның әр жерде түбірі ғана қалыпты. Мына түріне қарағанда, бұған көкорай шалғын бітті, кемерінен асып суы шалқыды деп кім айтар?! («Құрымбайдың жігітшілігі»).

Шағын әңгімедегі пейзажды біздің мысалға тұтастай алған себебіміз: мұндағы сөйлем жүйесі, сөз тіркестері, бейнелі сөздерден қазақ тілінің өзіне тән колоритін, Бейімбет қаламын басқамен шатастырмастай ізін-мөрін байқауға болатындығын көрсету.

Алынған мысалда жазушы күзгі құлазыған жүдеу даланы оқушының көз алдына елестетіп, оның сезіміне айқын түйсік береді. Бұл үшін ол үйлесімді теңеу, салыстыруды халық тілі қазынасынан мол тауып қолданады. Кейбір қалыптасқан сөз айшығын келтіруден де қымсынбайды, соларды кәдеге жарата отырып, көркем картина жасап береді. Кешкі тыныш даланы, әлем жүзін «құлаққа ұрған танадай мүлгуде» десе, әр жерде бір шөп түбірі көрінетін тақырды «таздың басындай аламыштанып» деп суреттейді.

Күзгі дала табиғатына лайық тағы қандай бояулар, құбылыстар бар? «Долы жел», «сарғайған шөп», «тақырланған жер», «шалшық су», «бос, көңілсіз, жапан дала», «қарауытып, қабағын жауып түнерген дөңес жерлер», «құшағын жайып келе жатқан қою қараңғылық». Осы мысалдардағы алынған теңеулер, эпитеттер, кейіптеулер жыл мезгіліне сай табиғаттың сола баста-

ған, құнарсыз, сүреңсіз күйін бұлжытпай танытады. Табиғатты суреттеуде көркемдік пен әсерлілікке автор бояуы қанық метафора, эпитеттерді тізбей-ақ жай, жалаң сөйлем арқылы жетеді. «Күзді күн еді», «күн батып бара жатыр», «дала бос, дала көңілсіз».

А. П. Чеховтың М. Горькийге жазған бір хатында: «...Табиғатты бейнелеуде көркемдік пен айқындылыққа тек қарапайымдылықпен, «күн батты, қараңғы түсті», «жаңбыр жауды» т. с. с. қарапайым сөйлемдер арқылы ғана қол жетеді» — дегені бар. Бейімбеттің табиғатты жаңағы суреттеу тәсілі Чехов ұсынған осы қағидамен сәйкес келіп отырады.

Сөз мағынасын ауыстырып қолдануда — тропа тәсіліне асылы Бейімбет онша қызықпайды, метафора, кейіптеу онда сирек, ал метонимияны жазушы шығармаларынан біраз жиірек көруге болады. Құбылысты, нәрсені, адамды түгел суреттеп жатпай, олардың негізгі бір сипатын, бөлігін атау арқылы сол құбылыс нәрсе, адам туралы тұтас ұғым беру тәсілі — метонимия жазушының қысқа әңгіме жазу мақсатына жауап бергендей, сол мақсатпен үйлесетіндей. Оның тропаның сан алуан түрлерінен осы метонимияны таңдап алуы тегіннен емес сияқты.

Әдеби тілімізде метонимияның көріністері әр қилы болып келеді. Бұлардың ішінен Бейімбетте бар кейбір мысалдарын алайық.

Кейіпкерді атау, не сипаттау орнына оның бір киімін атаумен сол кейіпкер туралы ұғым беру жолы бар. Бірақ сол киім аталғанда оны киіп жүрген адамның қандай ерекше сипаты барлығы ашылып қалады. Айталық, «қалың қатқан сеңсең тымақтардың ішінен бір тымақ жоғары көтерілді», — дейді жазушы. Бұл сөйлемнен ылғи қатқан сеңсең тымақ кигендердің қазақ шаруалары екенін, олардың бір жиында отырғанын, көтерілген бір тымақ бір нәрсе айтқысы келген адам екенін оқушы түсіне кетеді. «Шошақ бөрік, сұр шинельдер» деп жазады автор ақтардың солдаттары туралы. Осы киімнің сыртқы түсі, формасынан-ақ киім иелерінің қару-жарақ асынған сұсты солдаттар екені мәлім болады. Бейімбет тіліндегі метонимия қолданысының бұл бір көрінісі. Екінші тұста адамның дене мүшелерінің бірін адам ұғымында алу кездеседі. Мысалы, «шүйделі желке, шермиген қарындар да термен быршып,

кештің самал-салқынына шығып бойларын жазған сияқты болды. «Қожыр бет жаратпай теріс қарады». «...Жалбыр жең мен күс саусақ өмірдің астын үстіне келтіріп сіліккенде...» Метонимия ретінде алынатын сын атаулар автордың кейіпкерлерге қалай қарайтынын, кімді жақтап, кімді ұнатпай отырғанын да аңғартады. «Термен быршыған шүйделі желке, шермиген қарындар» үстем тап өкілдері, көлеңкеде бойын сылаудан басқа жұмысы жоқтарды жазушы жиіркене бейнелейді, ал «жалбыр жең мен күс саусақ» күш қайрат иесі, өмір тұтқасы есебінде қабылданады. Бейімбеттің метонимияға алған атаулары әдетте эпитетпен тіркесе жүреді де, күрделі ұғым береді, атаудың сын-сипатын толық ашып отырады.

Шұрайлы халық тілін емін-еркін игерген, сөз сырын тани білетін Майлиннің тілдегі бейнелегіш, суреттегіш құралдардың басқа тәсілдерін көбірек ала беруге бармауы оның өз шығармаларын халық түсінігіне жеңіл, әркімге де ұғымды болсын деген ізгі ниеттің салдары деп қарауымыз дұрыс болады. Сөйлем құрылысын жайшылықтағыдан өзгертіп, түрлендіру, аралас-құрмалас, көп бағыныңқылы сабақтас сияқты синтаксистік күрделі жолдармен сөйлем құрау, сөйлем мүшелерінің орнын әдейі ауыстыру т. б. Бейімбет тілінде там-тұм болмаса, жаппай кездеспейді. Ол көбіне жай, жайылма сөйлеммен, не жеңіл оқылатын құрмалас сөйлеммен жазады.

Синтаксистік күрделі тәсілдерді қолданбай, нақты теңеу, айқын суреттеулермен өрнектелген Бейімбет прозасының жалпы көркемдік сапасы жоғары тұрады. Демек, түсінікті жазамын деп, ол туындысына қойылар талғамды төмендетпейді, қара дүрсіндікке ұрынбайды.

Майлиннің жазушылық өнеріне жауапкершілікпен қарайтынын оның бір кейіпкері атынан айтылған: «Ат үсті жүріп жазып, шала ұйткен бастай ғып бірдеме шығарғанмен одан жазушының өзіне де, жұртшылыққа да келетін пайда жоқ», — деген сөздер аңғартады.

Тұжырып айтқанда, Б. Майлиннің жазу мәнері, стильдік өзгешелігі — оның прозалық шығармаларының түгелдей өзгерген өмірдің шежіресін шертуінде, композициялық құрылысының үйлесімді қиыстырылуында, сюжетінің айқын жеңілдігінде, юморлық

баяуы қанық тілінің шұрайлы, қарапайым болуында
дейміз.

Жазушы Л. Соболевтің И. С. Тургеневтің тіл шеберлігі туралы төмендегі тұжырымы көп ретте Бейімбет Майлиннің тіл ерекшеліктеріне де лайықты айтылған деуге болар еді.

«Тургенев орыстың әдеби тілін байытты. Ол бұл тілге оны сан құбылтпай-ақ, ғажайып өткірлік, жасанды ұйқассыз-ақ әуенділік берді, оны ғажайып әсем, сонымен қатар халықтық әрі еркін қарапайымдылық рухына бөледі»², — дейді ол.

Орыстың әдеби тілін қолдануда Тургеневтің шеберлігін, қазақтың әдеби тілін қолдануда Б. Майлиннің шеберлігімен жуықтатсақ, асырып айтқан болмаймыз.

² «Социалистік Қазақстан», 1968, 14 ноябрь, № 266.

Қ О Р Ы Т Ы Н Д Ы

Халықтық талант иесі Бейімбет Майлиннің суреткерлік шеберлігін өзіндік жазу мәнерін зерттегенде, қаламгердің көркем туындыларының сырлы сөздің сарқылмас бұлағы екеніне көзіміз жетеді.

Ақындығын айтсақ, оның кең тынысты, нағыз халықтық поэзиясында Октябрь және қазақ халқының тағдыры зор дауыспен жырланады. Дәуір шындығы қаз-қалпында, даму, ілгерілеу барысында суреттеледі. Октябрьмен оянған қазақ көдейінің ескілікпен қалай жағаласқаны, өсу, есею жолы ақынның өлең, поэма, дастандарында сайрап жатады.

Суреткердің өзіндік қалам өрнегі, стильдік ерекшелігі әр өлең шумағынан айқын да ашық көрінеді. Ақын поэзиясының стильдік негізгі бояуы — халықтық жұмсақ юмор, поэтик тіл кестесі қарапайым да бай.

Ақын замана тынысын, дәуір сипатын танытарлық, өмір ағымына ілесе жазылған поэзиялық туындыларымен жалпы қазақ совет поэзиясын дамытуға елеулі үлес қосады.

Жазушының көркем прозасына келсек, ол қазақ әдебиетінде кенжелеп дамыған көркем қара сөзге ерекше назар аударады да, осы түрде өндіре жазуға ұмтылады. Проза саласында автордың аса жемісті еңбек етуі 1930 жылдан былай қарайғы кезең. Бейімбеттің өзі: «Жаман болсын, жақсы болсын сол 30-жылдан бері қара сөзбен едәуір нәрсе жазып тастаған сияқтымын. Бұдан былай да қолымнан келгенше күшті осы қара сөзге

салсам ба деймін. Өлеңнен гөрі істелуі ауыр болғанмен икемім осыған ауды»,¹ — дейді.

Бұл сөздер дандайсуды білмейтін кішіпейіл, өзіне-өзі қанағаттану сезімінен аулақ өнерпазды көз алдымызға елестетеді. Біржола проза жазуға кіріскен Бейімбеттің өз жанрын қапшысыз тапқандығын артына қалдырған мол мұрасы дәлелдейді. Автордың прозалық туындылары әдебиет қорымызға қосылуымен, бізде көркем проза берік орын теуіп, кең қанат жайды.

Жазушы өзі жетік білетін қазақ даласының шындығына үңілді, ондағы терең революциялық өзгерістер туғызған адам характеріндегі, психологиясындағы түбірлі жаңалықтарды байқады, сол құбылысты көркем образбен өрнектеді.

Социалистік жаңару қарқынына ілесе жазылған оның таңдаулы әңгімелері мен повестері, романдары алдымен газет, журнал беттерінде жарық көрді, баспаханалық бояуы көппей тұрып, оқушыларының қолына тиеді. Бірақ ол шығармалар әр жылдағы мерзімді баспасөз беттерінде ұмытылып қалған жоқ, әр кезеңде оқушысынан ажыраспай, рухани қажетін өтеді, халықтың тәрбиешісі, насихатшысы болды, кітаптан кітапқа көшіп, заманмен бірге жасады.

Б. Майлин шығармаларының күші оның айқын халықтық сипатында. Октябрьге дейінгі қазақ даласындағы сүреңсіз тіршілік болмыстарын да, Октябрьден кейінгі жаңа тұрмыс құру жолындағы күрес шежіресін де қазақ еңбекші бұқарасының біртіндеп ілгері басқан қадамын, қимылын көркем образбен шыншыл суреттеуде Бейімбет творчествосының алатын орны үлкен, маңызы күшті.

Бейімбет шығармаларының халықтығы — қазақ даласы табиғатының көркін, халықтың әдет-ғұрпын, ойлау-сөйлеу ерекшеліктерін, халық характерін шебер кестелеуде ғана емес — оның халықтық рухпен суарылуында, халық өміріне сіңісіп кетуінде, қашанда соның озық өкілдерінің қатарында болып, ізгі сезімімен сезінуінде көрінеді.

Қай тақырыпқа жазса да автор жаңа идеяның жаршысы болды, сол өршіл идеяны көпшілік бұқараның санасына сіңіруге күш жұмсады. Көлемі ықшам, сюже-

¹ «Социалистік Қазақстан», 1934, июнь, № 135.

ті қызық, тілі жеңіл Бейімбет әңгімелері мен повестері ел ішінде лезде тарап отырды да, қазақ даласында талай кедей, талай малай — Мырқымбайлар оның шығармаларынан кеудесіне сана, бойына қайрат алып ескі өмірмен белдесуге шықты.

«...Ескілікпен өштесіп, жаңа өмірге талпынып, ұйымдасып күш қосқан... қалың топтың» қандай кедергісі болса да жеңетініне автор өзі де сенді, көпшілікті де соған сенуге үндеді.

Коммунистік партияның басшылығымен социалистік құрылысқа жұмылған жаңа ауылды, соның жаңа сипатты адамдарын сүйсіне суреттеп, бұларды кәпке үлгі етіп ұсынды. Әңгіме, новелла мен шағын повесть шебері Б. Майлин қазақ совет әдебиетіне өзінің сүйікті тақырыбын, қызғылықты кейіпкерлер тобын әкелді, оригинальді көркемдік стилін қалыптастырды.

Шығарма көпшілік оқушыға тартымды, сүйкімді болу үшін, оның жан-дүниесіне ләззат құйып, жүрегін тебіренту үшін, халықтың бақытты өмір орнату жолындағы күресін, қалың көпшілік өмірін, оның озық ой-пікірін, сипатын шындықпен көрсете алуы қажет. Бейімбет ең шағын әңгімелері «Сексен сом» мен «Қара шелектен» бастап «Шұғаның белгісі», «Раушан — коммунист», «Он бес үй», «Қырманда» аталған тамаша повестеріне дейін талай тақырып шеңберінде халықтың бақытты өмір орнату жолындағы күресін шынайы шешім көрсете білді.

«Тегінде татымсыз тақырып жоқ. Қандай ауданы аз, шамасы шағын әрекет жайындағы, кез келген тақырыпты алсақ та, баршасында атом қуатындай қайрат бар. Бірақ сол қуатты тауып алып, шынын шешіп көрсете білу шарт», — деп жазды М. Әуезов. Бейімбетте татымсыз тақырып жоқ. Ол қандай тақырыптағы шығармаларында да құбылыстың шынын шешіп көрсете алған қаламгер. Әлеуметтік өмірде, еңбекте, тұрмыста, әдет-ғұрыпта, адам психологиясында жаңа мен ескінің күресі, жаңаның құдіреттілігі, жарқын болашаққа ұмтылу Бейімбет шығармасының идеялық-философиялық мұраты осылай болып келеді. Жазушы оқушысын әрқашан болашағы бар жаңалық атаулының жақтаушысы болуға тәрбиелейді. Өмірдегі ескілік көріністері бірден жойыла қоймайды, жаңаға орын босата салмайды, тек ұзақ тартыс арқылы жеңілмек, бітпек. Автор өзіне

тән сөз өрнегімен бұл қайшылыққа толы құбылысты мынадай картинада бейнелейді:

«Әлдеқайда, белес-белесте, сайдың жықпылдарында құлаған молаға ұсап үңірейіп, түксиген селеу басып, бірлі-жарымдаған ескі үйлердің орны жатыр. Бүгін бе, ертең бе жел үріп, селеу басып, тып-типыл ғым жіберуге әзір тұрғандай. Шіріген, тозған ескілік осылай бітпекші»².

Халық тұрмысының тарихи желелі өзгерістер тұсындағы эволюциясын, бұрынғысы мен кешегісін бүгінгісімен салыстыра отырып тануда, ұйымдасқан еңбек берекесімен қазіргі көркейген ауыл-село тұрмысының үздіксіз жаңару жолын байқауда Бейімбет шығармаларының дүние танытушылық, білімдік маңызы ескірмейтінін есте ұстауымыз қажет. Өйткені оларда шебердің қаламымен сызылған өмір картиналары жасалып қалған. Шығармалары мұндай сапаға көтерілуі үшін автор өмір тұңғығына терең бойлап, халқының жақсы қасиеттерін жинақтап көрсете алуы керек. Бейімбет осы сынды жазушы болды.

Бейімбеттің қай шығармасын оқысақ та олардан халық тұрмысының сыр-сипатын, халық характерінің ерекшеліктерін айқын көріп, танып отырамыз. Өзі куә болған жай-жапсарын Бейімбет қанша көп жазғанымен, ол бұл тақырыпты әдеби шығармаларында толық суреттедім деп санаған емес. Өмір үздіксіз ілгерілеуде, тынымсыз қозғалыста болатын қат-қабат құбылыс. Сондықтан оның кешегі көрінісі бүгінгісімен сай болмайды, жазушы да осы диалектикалық дамуға ілесе отырып, өз шығармаларында өмір диалектикасын көрсете білуі тиіс. «Ауылдағы ұлы өзгерісті, — дейді Бейімбет, — күн сайын құлпырып шығып жатқан мыңдаған жаңа адамдардың пішінін көркем әдебиетте көрсету үшін әлі де болса қаламды қадай түсу керек болар».

Бұдан ондаған жылдар бұрын Бейімбеттің өз алдына қойған осындай мақсат-арманы партиямыздың әдебиеттен күтетін қазіргі талабымен үйлесіп жатыр. Жазушы халық алдындағы борышын сезінді, сол борышты өтеуге құлшына қалам ұштады.

Коммунистік партия нұсқап отырғандай, халықтың күнбе-күнгі өмірімен, оның еңбегімен тығыз байланыс-

² В. М а й л и н. Таңдамалы шығармалар, 630-бет.

ты жазушы ғана совет адамдарының жарқын бейнелерін жасай алады. Халық өмірімен, еңбегімен ажыраспас бірліктің айқын өнегесін біз Майлин өмірі мен творчествосынан көреміз де, шығармаларын сүйсіне оқимыз.

Алдыңыздағы кітаптың «Халықтық поэзия», «Көркем әңгіме және шеберлік», «Өзекті тақырыптар, өміршең образдар», «Стиль және тіл» аталған тарауларында біз шалқар дарынның суреткерлік тәсілдерін, жазу мәнерін, творчестволық сырын ашуға, түсінуге бағытталған кейбір пікірлерімізді қорытуға тырыстық. Алдымен қай әдеби туындының да идеялық-көркемдік мәселелерін бірлікте қарастыруға баса назар аудардық.

Әдебиет тану ғылымының қазіргі таңдағы маңызды міндеттерінің бірі — жазушы шеберлігі проблемаларын, социалистік реализм әдебиетінің эстетикалық мәселелерін зерттеу екендігін ескере отырып, бұл еңбекте Бейімбет Майлин сынды ірі суреткердің шеберлік ізденістері арнайы қаралды.

Кітап әдебиетші мұғалімдер мен филология факультеттерінің студенттерінің, әдебиет зерттеушілері мен көпшілік оқушының кәдесіне асса, автор өз мақсатын орындалды деп санайды.

М А З М Ұ Н Ы

КІРІСПЕ	3
<i>Бірінші тарау</i>	
ХАЛЫҚТЫҚ ПОЭЗИЯ	8
<i>Екінші тарау</i>	
КӨРКЕМ ӘҢГІМЕ ЖӘНЕ ШЕБЕРЛІК	97
<i>Үшінші тарау</i>	
ӨЗЕКТІ ТАҚЫРЫПТАР, ӨМІРШЕҢ ОБ- РАЗДАР	185
<i>Төртінші тарау</i>	
СТИЛЬ ЖӘНЕ ТІЛ	262
ҚОРЫТЫНДЫ	281

Наурызбаев Бисенгали

ХУДОЖНИК ЭПОХИ
(О мастерстве В. Майлина)
На казахском языке

*Утверждено к печати ученым советом
Института литературы и искусства
им. М. О. Ауэзова Академии
наук Казахской ССР*

Редактор С. Б. Бекмухамедова
Худож. редактор И. Д. Сущих
Художник Н. Ф. Чурсин
Техн. редактор П. Ф. Алферова
Корректор Б. Еркужаева

* * *

Сдано в набор 6/III 1969 г. Подписано
к печати 20/V 1969 г. Формат
84×108^{1/32}. Бумага № 2. Усл. печ.
л. 14,86 (1 вклейка). Уч.-изд. л. 16.
Тираж 2150. УГ02450. Цена 1 р. 21 к.

* * *

Типография издательства «Наука»,
КазССР, г Алма-Ата, ул. Шевченко,
28. Зак. 28.

